

Pr 433
C 15

КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

Б181342

+

Шифр Цб33; С15 Інв. № 1810066
 Автор Саксганський П. (П.К. Тобілевич).
 Назва Про шляхи життя!
Мемуари.

Місце, рік видання [Х.] 1935.

Кіл-ть стор. с.3-230, [6] с. і сл.

-\\- окр. листів _____

-\\- ілюстрацій _____

-\\- карт _____

-\\- схем _____

Том _____ частина _____ вип. _____

Конволют _____

Заст. поміт.

Примітка: 1.06.2005,
Молд -

2010,
6.09-12029

792

Б 181342

П. С А К С А Г А Н С Ь К И Й
(П. К. Т О Б І Л Е В И Ч)

Щ 33

с 15

1810066

494486

А В Н Е

Л І Т Е Р А Т У Р Н Е

В И Д А В Н И Ц Т В О

1935

№ 279879
19 13 86 р.
14

Ш 334.3(241)7-86 ... 12

Редактор *М. Новицький*
Художник *Б. Крюков*
Техкер. *С. Білокінь*
Коректор *В. Потівнюк*

МЕМУАРИ П. К. САКСАГАНСЬКОГО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТЕАТРУ

Ледве чи варто зайвий раз повторювати загальновідому істину про величезне значення мемуарної літератури, як високоцінного джерела в справі вивчення тієї чи іншої історичної епохи. Звичайно, спогади учасників і свідків подій певної епохи не можна в усіх випадках розглядати як об'єктивно-правильне відображення доби, а ще рідше—як історично-вірну оцінку її. Міра абсолютної позитивної історичної цінності мемуарного твору залежить від дуже багатьох чинників: і від характеру відображуваної епохи, і від багатства та добору об'єктів авторової уваги, і від того, чи призначав автор свої пам'ятки для своїх сучасників, чи лише для нащадків, а найголовніше — від суб'єктивної позиції автора по відношенню до тих процесів класової боротьби, учасником і свідком яких він був.

Але навіть незалежно від цих чинників, спогади учасника суспільно-важливих подій і процесів певної епохи мають величезне значення хоча б просто як документ епохи, що його можна зважити, перевірити, під перхресним світлом відомостей і даних з інших джерел, проаналізувати і взяти з нього наявні в ньому елементи історичної дійсності.

Літературний архів матеріалів до історії суспільної боротьби і культурного розвитку на Україні XIX і початку XX сторіччя, на жаль, дуже не багатий на такий цінний документаж, як спогади учасників історичних по-

дій і культурного процесу. І це тим більш прикро, що історія життя й розвитку широких трудящих мас українського народу за цей період дуже мало розроблена; до того джерела, способи добору і методи розробки історичних матеріалів надзвичайно засмічені і спотворені буржуазно-націоналістичними фальсифікаторами, і перед марксо-ленінською історичною наукою стоїть іще ледве розпочате реалізацією завдання наукового перегляду, переоцінки і систематизації матеріалів з історії України.

Зокрема дуже слабо покищо зачеплений науковою розробкою та дуже мало відбитий і в літературному документажі важливий період історії суспільної боротьби—друга половина XIX сторіччя, період промислово-капіталістичного розвитку і того процесу культурних зрушень, що його викликало прагнення місцевої буржуазії до політичної активізації і до створення буржуазної національної культури.

Боротьба революційної демократії з царизмом і реакційним поміщицтвом, боротьба її з ліберальними поміщицько-буржуазними прагненнями знаходила своє виявлення в літературі, в боротьбі та змаганні літературних течій, у вимогах, які ставили широкі шари буржуазного суспільства до літератури, в тих зламах, які переживав український театр.

Доба розгортання промислового капіталізму на Україні, як і в інших країнах, характеризується розвитком художнього реалізму в літературі, театрі та інших видах мистецтва.

На Україні як література, так і ще в більшій мірі театри у цей період дуже відставали від процесу суспільного розвитку. Такі твори руської літератури, як „Ревізор“ та „Женитьба“ Гоголя з'явилися уже в 30-х—40-х роках XIX сторіччя. З 40-х років починається робота великого російського драматурга А. Островського. І в літературі і в театрі буржуазний реалізм уже був у цей період усталеним напрямком.

На Україні ж в 50-х, 60-х і навіть 70-х роках в драматичній творчості й на сцені ще панувала застаріла, неактуальна вже на той час тематика і методи дворянсько-поміщицького театру. Театральне мистецтво на Україні, що в кріпацькі часи мало притулок здебільшого по кріпосних сценах українських магнатів, почало розвиватися по аматорських гуртках, що організаторами їх виступали представники буржуазної українофільської молоді. Стоячи на позиціях буржуазного просвітництва, ця молодь ставила за мету популяризацію української мови, пісні, етнографічно-культурних особливостей українського народу. Організовувалися і нетривалі, тимчасові трупі, що давали вистави, переїздячи з місця на місце. Репертуар цього театру проте не виходив за межі старої дворянсько-хуторянської етнографічної романтики. Ставилися п'єси Котляревського, Квітки, водевілі типу „Простак“ В. А. Гоголя (батька), де змальовувалося ідилічне, безжурне життя „щасливих жителів благодатної України“ та висміювалися дяки й паламарі. Великою популярністю користалися сльозливі мелодрами, де ріками лилися сентиментальні сльози над пригодами нещасного кохання, та псевдо-історичні п'єси, де в романтичних фарбах виображувалося ідеалізоване козацтво, як предки пізнішого „малоросійського дворянства“ і ідеалізувалося феодальне минуле України. П'єси, що з'являються в 60-х і навіть 70-х роках („Маруся

Богуславка“ Нечуя - Левицького, „До мирового“ Глібова та їм подібні ідуть за цими шаблонами дворянської драматургії і не зачіпають актуальних проблем, що їх висувала жива дійсність процесу капіталістичного розвитку.

Відзначальною рисою старої української драматичної літератури була надзвичайна перевантаженість її етнографічними, а найчастіше—псевдо-етнографічними елементами. Літературницько-етнографічний шаблон переважав у сюжеті, в побудові драматичної ситуації: у комедії, в водевілі це був фольклорний або ходовий побутовий анекдот „Простак“, „Собака-вівця“ В. Гоголя; пізніше „До мирового“, „Як ковбаса та чарка...“ і т. п.); в історичній драмі—мотиви козацьких дум („Маруся Богуславка“ та ін.); в побутовій мелодрамі — мотив кохання, ускладненого родинними і майновими стосунками, як вони шаблонізувалися в фольклорних матеріалах. (Дівчина любить убогого, а батьки заперечують, намагаючись віддати її за багатого і т. п.). Ще дужче книжний етнографізм, одірваний від живої наявної дійсності, випинався в театральному оформленні. В п'єсах усіх жанрів на кожному кроці вклинювалися співи й танці. В п'єсах „побутових“ обов'язково фігурували горілка, ковбаса, вареники та інші побутові деталі, що їх стара поміщицька література вважала за обов'язкові прикмети України. Одежа, зовнішність, поведінка персонажів витримувалися в екзотичних, псевдо-історичних тонах: дівчат і молодий виводили обов'язково у шовкових барвистих корсетках, у квітках та в стрічках, тобто так, як вони ніколи не ходили в справжньому буденному житті. Чоловіки з'являлися неодмінно у синіх, жовтих, зелених, червоних шароварах „завширшки з Чорне море“ у сивих шапках, у вишиваних сорочках із стьошками, тобто, знову таки не такими, якими вони були в житті. Ці зразки типу і обстановки бралися з старої дворянсько-романтичної літератури, з українських за тематикою повістей Гоголя, Гребінки, Наріжного, з творів Куліша, Кониського тощо, де виводилося ідеалізоване життя історичного козацтва.

За цими зразками й шаблонами драматургія і театр змальовували якусь казково-безжурну радісну країну, де люди немов би тільки й роблять, що співають та танцюють, а коли й сумують, то виключно з мотивів кохання. Цим драматургія і театр одволікали увагу від справжньої України: від закріпачених селян, від їхніх злиднів, від хижого паразитичного поміщництва, попівства, чиновництва та куркульні, що сиділи на шиї трудящих. Траплялося в цій літературі і холопське вихваляння царизму, і апофеоз патріархальщини, і мракобісна релігійність, і, особливо часто, вияви шовінізму по відношенню до інших народів, переважно до євреїв і поляків.

Обов'язковими „розважальними“ персонажами у великій більшості найтипівших п'єс того часу були або дурник з мужиків, або єврей, якого змальовувалося обов'язково в глумливих, знущальницьких шовіністичних тонах.

Цими вихватками дворянські письменники та їхні наслідувачі і виявляли власне спрямування, і запобігали прихильності або принаймні поблагливі до своєї творчості з боку чорносотенного російського уряду.

Такий театр в суті своїй провадив пансько-куркульську ідеологію.

А в суспільній думці за українським театром майже до початку 80-х років

встановилася репутація розважального, екзотичного видовища, де костюми, співи й танці мали більше значення, ніж зміст п'єси.

Величезну вагу в цьому відставанні українського театру віджиття мала політика національного гноблення, що її провадив царський уряд. Якщо уряд терпів деякі твори дворянсько-поміщицької драматичної літератури, що їх єдиною небезпечкою була їхня українська мова; якщо він і цю мову іноді пробачав за антисемітські трюки, які траплялися у цих п'єсах, за виявлення релігійності і за підміну реальної дійсності барвистою екзотичною ідилією,—то він уперто й настирливо затикав кожную щілину, куди могло пробитися реалістичне виображення дійсності, винищував кожен паростень думки про зріст і культурний розвиток широких низових шарів суспільства, а особливо — селянської маси.

Література мовами пригноблених національностей імперії, що відкривала б доступ до культурного зросту і розвитку широким селянським масам цих національностей, здавалася царському урядові особливо загрозливою і небезпечною. І серед цих літератур особливою недоброзичливою увагою жандармсько-поліцейського уряду користалася українська література.

В 1863 році міністр освіти Валуєв видав спеціальну заборону української мови й літератури і спробував навіть „обґрунтувати“ цю заборону своєрідним, встановленим ним же, класично-поліцейським уніфікаційним „догматом“: „никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может“.

„Язык“, звичайно, існував, не зважаючи на авторитетне роз'яснення поліцейської освіти; животида й література, вишукуючи кожную можливість, щоб з'являтися в світ. І в 1876 році царський уряд, з приводу мови, 13 років тому проголошену неіснуючою, уже в формі царського указу видає нові правила:—заборонити довіз на Україну зза кордону „каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии“; „печатание и издание в империи оригинальных произведений на том же наречии воспретить“; „воспретить также различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом же текстов к музыкальным нотам“.

Коли в справі літератури цю заборону хоч і з величезними труднощами можна обійти було якнебудь (контрабандним довозом книжок, нелегальним друком їх тощо), то в театральній справі і це було неможливо. По відношенню до театра поліцейсько-цензурний апарат мав у своєму розпорядженні всі засоби, щоб не допустити п'єси до аудиторії: заборонити п'єсу, не дозволити взяти приміщення, не підписати афішу і цим не дозволити самого спектаклю, припинити спектакль на середині і навіть просто розігнати глядачів або вислати з міста трупу.

Указ 1876 року зовсім припинив існування українського театру. І тільки в 1880 році актор і письменник М. Старицький здобув дозвіл на вистави і організацію трупи. Але й цей дозвіл царська цензура обставила рядом перешкод та обмежень, що мали часом характер одвертого знущання. Через кілька років обов'язковою умовою дозволу було поставлено, щоб поруч української п'єси трупа ставила в той самий вечір, і обов'язково спочатку,

п'єсу руською мовою і при тому—в такій кількості актів, як і українська. Отже, щоб виставляти більш-менш пристойно руські п'єси, треба було утримувати додатковий штат артистів; щоб виставити п'ятиактну п'єсу, актори мусили програти 10 актів, а публіка змушена була сидіти в театрі до двох годин ночі. Звичайно, трупи намагалися різними заходами обійти і знешкодити ці обмеження: брали коротенькі російські п'єси абиякого змісту (на зразок „Цыганских песен в лицах“ та ін. т.), скорочували акти до неможливого, так щоб кілька актів п'єси зайняли менше години. Публіка, розуміючи мету цих заходів, терпляче і співчутливо відсиджувала, як одбутку „примусовий асортимент“. А поліція прискіпувалась, вимагала точного виконання циркулярів, вигадувала нові заборони й перешкоди, вимагала виконувати царський гімн перед спектаклем, припиняла спектаклі, забороняла перебування в місті окремим акторам, музикантам, диригентам, зокрема євреям, що за царської влади не мали права жити поза межами так званої „черти єврейської осідлості“,—і театральна робота перетворювалася на суцільний ланцюг принизливих поневірянь театру і його робітників, що мусили виявляти еквілібристичну гнучкість, пристосовуючись до знущальницьких вимог царського уряду.

Попит на український театр був величезний. В широкий масовий аудиторії зростав і ширився інтерес до своєї мови й культури, до відображення в мистецтві суспільних процесів, і разом з цим зростом інтересу визрівала і невдоволеність не досить серйозним змістом театру, архаїчністю і екзотизмом його, розривом між мистецтвом і дійсністю.

Найвизначнішим явищем епохи були ті суспільні зміни, які піс процес капіталістичного розвитку: розшарування села, зріст нової буржуазії, зuboження і пролетаризація трудящих шарів селянства. А театр малював анекдотичних гоголівських Солох та дяків, абстрагованих від живої дійсності самозадоволених хуторян, узятих поза соціальним тлом і оточенням, для яких немов би усе життя полягало у втіхах „ковбаси та чарки“, в трагедіях нещасного кохання та в згадках про гетьманів та отаманів перекинутої і ідеалізованої минувшини.

Реалізм, що владно захопив літературний процес ще з 60-х років, був назрілою потребою театрального мистецтва, і відповіддю на цю потребу та на вимогу нової буржуазно-демократичної аудиторії стала організація реалістично-побутового українського театру, що припала на 80-і—90-і роки минулого сторіччя. Зрушення в бік буржуазного реалістичного театру відбулося в процесі роботи драматичного гуртка, заснованого в 70-х—80-х роках в глухій провінції на Херсонщині, що в ньому від початку його діяльності взяли керівну участь брати Тобілевичі (І. К. Карпенко-Карий, П. К. Саксаганський та М. К. Садовський), М. Л. Кропивницький, М. К. Заньковецька, С. Тобілевич, Затиркевич-Карпинська та інші, і що не тільки дав численні розгалуження та породив десятки нових труп, але створив школу й стиль буржуазного реалістично-побутового театру на Україні.

Виникнення і формування в глушині Бобринця та Єлисаветграда гуртка, з якого виріс український буржуазно-реалістичний театр, формування художніх індивідуальностей, що вирости в великих артистів, дали незрівнянні

зразки театральної творчості і проклали нові для свого часу мистецькі шляхи — це одно з найдивніших і найцікавіших явищ в історії розвитку мистецтва, явище, що вимагає найпильнішого і найглибшого дослідження.

В умовах царської Росії нові сили, що, опанувавши досягнення попередньої стадії розвитку, прокладали далі шляхи, з'являлися майже завжди в центрах промислового розвитку, робітничої боротьби, суспільного і розумового життя, в центрах науки, мистецтва, літератури.

Дуже небагато винятків з цього легко зрозумілого правила давала дійсність царської Росії, та й ті винятки лише підтверджують правило.

Пригадаємо трагічну долю талантів і допитливих умів, що їх висували соціальні низи забитої, затуркованої провінції, — таких, як російські поети Кольцов, Нікітін, Решетников, як український поет Манджура та інші; пригадаємо трагедію повневір'я, жахливої самотності в боротьбі з тупою стіною утробної байдужості, яку переживали десятки років геніальні самородки наукової думки, як Мічурін і Цюлковський, що їм лише влада трудящих, на схилі їхнього життя, дала молодість щастя визнаних творчих досягнень; відновимо в пам'яті сотні й тисячі талантів, задушених „торжествующою свинєю“ царської дійсності, — і ми зможемо з усією рельєфністю і чіткістю уявити ту силу історичної необхідності, яка крізь сон і задуху глухої степової провінції царських часів провела гурт талановитих самородків і спонукала їх розвинути в могутній творчий мистецький колектив.

Спогади П. К. Саксаганського охоплюють майже півсторіччя — від 60-х років до 1907 року, і особлива цінність їх полягає в тім, що вони сотнями влучних, яскравих художніх ескізів відтворюють нам суспільно-побутову й політичну обстановку, умови оточення і людський матеріал, серед яких зароджувався й розвивався творчий колектив, що дав у театральному мистецтві імена Карпенка-Карого, Саксаганського, Заньковецької, Кропивницького, десятків їхніх співробітників та учнів, що й нині впливають засвоєну ними спадщину й досвід у річище радянського мистецтва.

Помилиться той читач, що захоче знайти в спогадах П. К. Саксаганського докладні теоретичні підсумки його багатого мистецького досвіду або рецепти створення художніх образів. В окремих місцях, принагідно, автор говорить про методи, точніше — про основні принципи роботи над собою актора реаліста. Але не це становить основний стрижень спогадів. Мемуари відповідають на інше запитання, яке може і повинно виникнути у радянського читача, що вивчає культурну спадщину минулого. Звідки виросли ділячі першого реалістично-побутового українського театру? Де, в яких умовах і в якому суспільному оточенні вони виховувались, росли, розвивались, який матеріал спостережень впливав на їхню пізнішу творчу роботу? Це — справжній „шлях життя“, і — не сухий підсумково-номенклатурний опис того шляху, а художнє виображення його з живим яскравим пейзажем і жанром суспільної обстановки, в яких той шлях пролягав.

В образах живих людей відновлює автор перед читачем умови життя і родинний побут провінціального середовища міщанства і підпанків, яке оточувало і самого майбутнього артиста і його товаришів на зорі життєвого шляху в 60-х — 70-х роках минулого сторіччя.

І ці, і інші подібні картини для нашого покоління мають не малу пізнавальну цінність.

У нас дуже убога і нечисленна історично-художня література, і у сучасного покоління майже нема живих, образних уявлень про умови життя навіть не дуже давнього минулого. В майстерних жанрових малюнках, що їх знаходимо в спогадах, це побутове минуле встає з своїми характерними для доби рисами.

Автор з великим художнім чуттям добирає риси побутових деталей, на яких спиняється.

Ось — шкід із дитячих спогадів про те вражіння, яке зробили на дитину сірники, коли вони вперше дійшли до провінціальної глушини. Держачись за материну спідницю, дитина входить у кімнату, куди батько урочисто, заінтриговуючи, покликав дружину, щоб показати їй нове чудо техніки. Батько виймає якусь скіпочку з коробочки, тре її об рукав, і на скіпочці несподівано з'являється язичок чарівного огню. (Перші сірники були фосфорні, що запалювалися тертям об будьякий сухий предмет). Тут же автор при нагоді розповідає, як у тодішньому хатньому побуті добували огонь кресалом, роздмухуючи іскру у віхті, як домашніми засобами виробляли губку, — і перед читачем на цій немов би дрібній деталі побуту відживляється ціла обстановка, в якій жила родина і її оточення.

З великою художньою переконливістю цю картину домальовують і доповнюють портрети близьких, знайомих, ескізи, що характеризують коло інтересів дорослих і дітей, розвиток і зростання художнього смаку дитини на народних піснях, казках тощо, які вона чула в родині.

Цікаві та показові для доби й середовища риси, що показують відношення до релігії старих людей з родини, де виховувався автор спогадів. Поруч традиційної обрядової релігійності і зовнішньої пошани до святощів, прсруч наївної віри в скарби, позакопувані в степах, в таємничі записочки про ці скарби, — у старих уживається тверезе критично-глузливе ставлення до попівства та до тієї ж релігійної обрядовості, що виявляється в дотепних анекдотах і розкриває побутову обстановку творення критичного антиклерикального фольклору.

Проходить у спогадах П. К. Саксаганського багатющий побутовий типаж з середовища, яке спостерігав автор: чудака ротмістр, що розшукує скарби по степу, дід баштанник з фантастичними розповідями про „дедушку Суворова“ та „Палевонтіра бурноп'ятого“ та інші подібні — це не просто випадкові фігури, що попадали в коло спостережень автора; це типи, що в них характерно виявлялись і потенціальні природні здібності та обдарованість людей, і безперспективність та порожнеча життя глухого закутка, що цю обдарованість переводить нанівець, кидая на безнадійні манівці маніакального чудацтва і убогої фантастики. В багатьох із цих соковито, художньо поданих шкідів-портретів не важко вгадати прототипи образів, що оживали пізніше в п'єсах І. К. Карпенка-Карого і блискуче оформлювались в артистичному виконанні автора спогадів (Бонавентура Копач та інші).

Особливої уваги заслуговує в мемуарах ціла галерея портретів істо-

ричних осіб, з якими „на шляху життя“ доводилося стикатися авторів, і історично- побутових типів, що майстерне змалювання їх дало б кращі сторінки кваліфікованого художньо- історичного твору. З таких місць треба відзначити в першу чергу виображення армійського побуту і офіцерського середовища кінця 70-х — початку 80-х років, часів лютої військово-жандармської диктатури Паниютіна і Тотлебена, коли, за виразом автора „вішали немилосердно“, і коли разом з тим у царській армії зароджувались і оформлювались революційно-демократичні гуртки військової організації партії „Народної волі“. В живих образах змальовує автор військову школу, склад її вчителів, побут казарми, офіцерське середовище 58 Празького полка, де разом з автором служив і він підпільну організаційну роботу народовець М. Ю. Ашенбреннер, пізніше засуджений і посаджений у Шліссельбург; подає він портрети Ашенбреннера і ряду офіцерів, що були заарештовані разом з ним за зв'язок з революційною організацією, а також типи рядового сірого офіцера з їхнім відношенням до суспільних питань політичних подій.

На один короткий момент, але в дуже показовому ракурсі з'являється у спогадах і колоритна для епохи поліцейського застінку 80-х — 90-х років постать самого Александра III.

На цьому портреті-ескізі варто особливо зупинитися, оскільки в ньому, змалюваному кількома рисами, авторів пощастило з надзвичайною яскравістю визначити характерні риси цієї фігури.

У відомих спогадах Вітте Александру III присвячено десятки сторінок. Основне, що він намагається випнути і відкреслити у творчій ним легенді про цього царя-душителя, — це немов би його „благородство“, „примота“ і особливо „величезний державний розум“. Висловлюючи замаскований дипломатичними фразами жаль з приводу слабості, лукавства, двоєдушності і недалекого розуму Миколи II, Вітте цілим панегириком розливається на адресу його батька, вихваляючи, в протиставлення властивостям Миколи II, якраз „розум“ Александра III.

Щоправда, більш авторитетні і об'єктивні свідчення в корені спростовують ці дифірамби, відтворюючи справжній історичний портрет Александра III, — бурбона, фельдфебеля, тупого, брутального, жорстокого і неспроможного п'яниці.

І от, риси поведінки царя на аудієнції, яку дав він трупі Кропивницького в 1886 році, риси, надзвичайно влучно підхоплені П. К. Саксаганським, дають якраз блискучу ілюстрацію саме до цього спростовання віттівських дифірамбів.

Ось яскравий опис аудієнції:

„Він довгенько постояв перед нами, заклавши праву руку за край мундира, потім кашлянув і промовив: „Я давно собирався ... и сегодня с удовольствием прослушал спектакль, особливо второе — просто лихо“. По паузі: „Вы всегда здесь играете?“ Всі мовчали, а Садовський відповів: „Мы, ваше величество, всегда играем на юге“. „Ах, да ... на юге ...“ Він знову зробив паузу, потім, звернувшись до Заньковецької, що

стояла рядом з Садовським, спитав: „И вы на юге?“ Потім він по черзі спитав Мову, Максимовича і мене: „И вы на юге?“ І ми всі odpowiedzi: „На юге, в. н. в.“. Знову пауза, потім, усміхнувшись, питає: „А скажите, это трудно петь и танцевать разом?“ Всі мовчали, і знову Садовський одповів: „Это, в. в., „привычка“. Цар знову усміхнувся і промовив: „Ах, да, привычка... Мне — очень, очень понравилось“... Після цього він одступив крок назад, показуючи, що аудієнція кінчилась.

В цьому величю - тупому мовчанні, паузах, в цьому „лих“ (з приводу гопака), яким вичерпується естетичне кредо старшого городского, в цьому п'ять раз підряд буквально повтореному запитанні: „И вы на юге?“ і нарешті в глибокодумній мистецькій проблемі, яка, немов з конопель, забрала в державну голову: „Чи трудно співати і танцювати разом“, — встає непереборно переконливий образ безпросвітнього дубового остолопа, безнадійного тяжкодума, некультурного і вузькоколобого армійського бурбона, — які риси і справді в повній мірі відповідають ійському історичному портретові душителя - „миротворця“.

Секрет влучності поданих рис — в об'єктивній правдивості виображення: автор мемуарів відзначив лише те, що було найбільш характерним у всій сцені.

Так само влучними рисами малює автор і всю обстановку зустрічі в Петербурзі української трупі, і холопський характер „модної“ уваги, яку приділяла трупі столична знать; викриває він і жалюгідну ілюзорність тих сподіванок, які покладали на „протекцію“ сановних кіл керівники української трупі.

Нарешті, вірно підмічає й відзначає П. К. ефемерність та слизкість тих „симпатій“ до української культури, як і виявляли представники української буржуазної інтелігенції, що посідали в Петербурзі більш-менш визначне становище і що на їхню „протекцію“, принаймні в справі популяризації українського мистецтва в столичній пресі, пробували зіпертися діячі театру.

Особливо показовий з цього боку інцидент з Д. І. Яворницьким та з Д. Л. Мордовцем, що для них, „непосильним“ виявилось завдання — написати для якогось журналу статтю про український театр та його місце в мистецтві, і що спровадили нарешті прохачів - земляків з цією „небезпечною“ справою до Пипіна.

Виклад цього інциденту в мемуарах спокійний, позбавлений того обурення, якого інцидент заслуговував. Але із самого співпоставлення фактів читачеві стають цілком ясними ті спонукачі закуткової житейської мудрості ліберальних і разом благонадійних по відношенню до поліцейського режиму буржуа, через які вони воліли обмежувати свої симпатії „на таємних думках та на мріях палких“, не ризикуючи своїм „благоденством“.

Характеристичним для ліберальних „культурних діячів“ тієї доби є й те, що з них жоден навіть не сказав прохачам - ходатаям одверто, чому він не бере на себе завдання популяризувати в пресі український театр.

Таємницю цих гальмувальних чинників відкрив нарешті Пип'н:

Видите ли, дорогой мой, все те, что стоят у кормила правления, считают, что никакой такой Украины нет, и смотрят на нас, как бы сказать, — ну, как на секту: вследствие этого согласиться писать о том, куда поставит искусство этой, по их мнению, секты, — не приходится“.

Увесь цей інцидент дає показовий матеріал для виявлення справжньої суті ліберальних „діячів“ і їхнього ставлення до питань культури і мистецтва.

Проходить перед читачем у мемуарах ряд більш-менш відомих осіб з реакційної царської адміністрації і з буржуазно-поміщицького громадянства кінця минулого століття та початку 900 років. Є в мемуарах побіжні згадки про історичні події революції 1905 року; нарешті мемуари подають і портрети діячів українського театру минулої доби, їхні стосунки між собою, їхні відношення до рядового складу акторів.

Звичайно, знайомлячись з цими матеріалами, наш радянський читач, що з пролетарської класової позиції розглядає історичний процес, багато де в яких характеристиках, оцінках і висновках не погодиться з автором та його середовищем, що їхні оцінки і характеристики явищ обумовлюються позиціями дрібно-буржуазної інтелігенції того часу.

Багатий історично-побутовий фактичний матеріал, який містять мемуари, наш читач сприйме критично, враховуючи позицію автора та його оточення у відображувану добу і той елемент суб'єктивності, який властивий мемуарному творові.

Це зокрема стосується до наведеного у записках П. К. Саксаганського багатого документажу, що висвітлює внутрішні стосунки між діячами українського театру 80-х — 90-х років, між членами товариства, яке організувалося напочатку 900-х років, тощо.

Негативні явища, які натрапляємо в тих стосунках, звичайно, мають певний безпосередній зв'язок і з тими чи іншими суб'єктивними властивостями осіб, які брали в них участь. Але коріння як самих цих явищ та приводів до непорозумінь і загострення відносин, так і суб'єктивних властивостей учасників тих непорозумінь, безперечно лежить глибше: воно в тих капіталістичних суспільно-економічних умовах, які організацію мистецьких сил робили „приватною справою“, „справою фірми“, і саме мистецтво — „особистою справою“ художника, які виробляли, нарешті, хворобливо загострену індивідуалістичну свідомість, що була властива взагалі буржуазному суспільству, але особливо різко виявлялася в середовищі робітників мистецтва.

Саме звідси ті негативні явища в середовищі самих діячів театру минулої доби, що створювали такі труднощі в роботі артистів і в процесі зросту і формування театру.

Про методи роботи над драматургічним матеріалом в спогадах Саксаганського, як уже говорилося, знаходимо небагато даних. Але про самий принцип виховання актора реаліста є цінні вказівки. Це, особливо ті місця,

де П. К. згадує про боротьбу між орієнтацією на „внутро“, на талант актора, на його темперамент та натхнення, і орієнтацією на виучку, техніку, культурність і знання.

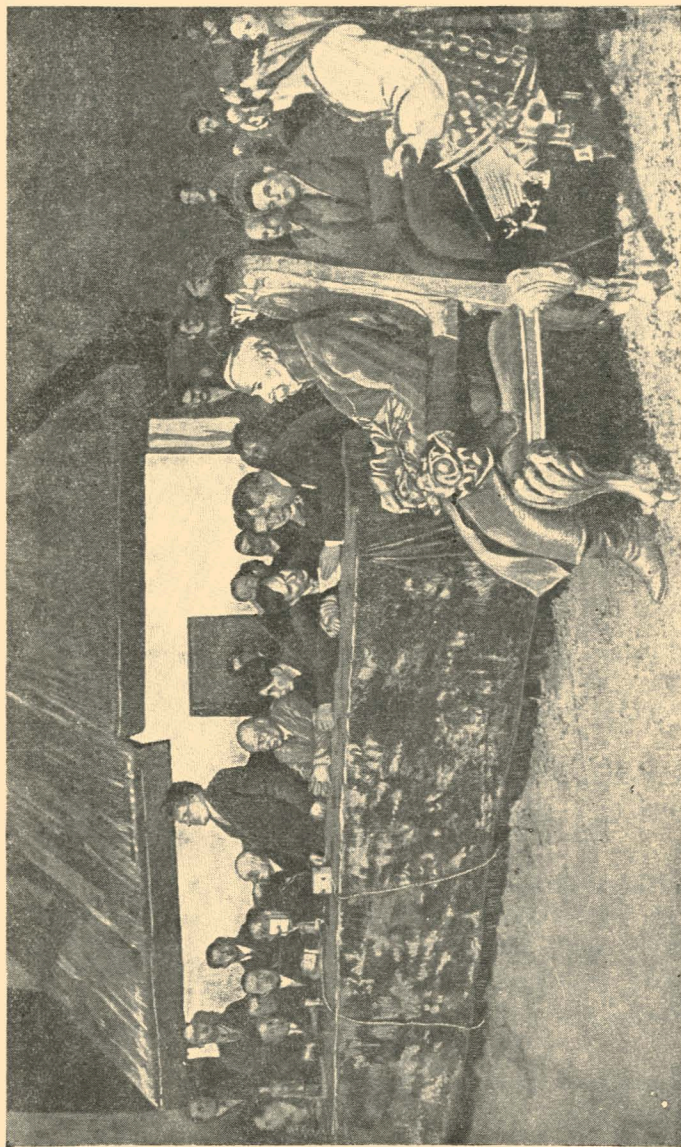
Автор дає ряд цінних вказівок з досвіду роботи над самим собою, над виробленням синтезу цих необхідних для художника даних, — і ці вказівки не загубили своєї актуальності для діячів мистецтва і донині.

Свій величезний артистичний досвід і високу мистецьку культуру П. К. Саксаганський довів до наших часів. Досвід і мистецькі досягнення великого артиста стали здобутком трудящих мас Української Соціалістичної Радянської Республіки, невід'ємної частини великого могутнього СРСР, в нових умовах—в умовах нечуваного піднесення культури мас, небувалого в історії і можливого лише в умовах влади трудящих розвитку культури, соціалістичної змістом, української національної формою. В річище цієї культури влив свої знання, досвід і величезний талант народний артист Республіки, орденоносець, що його юбілей нещодавно святкувала найширша маса Радянської країни.

Спогади великого радянського артиста про його життєвий шлях, про історично-побутові умови, в яких викувалось театральне мистецтво, являють собою велику цінність, як багатий, барвистий, яскравий матеріал для дослідження, усвідомлення і опанування культурної спадщини.

Мик. Новицький

1810066

75 - річчя життя і 50 - річний юбілей сценічної роботи П. К. Саксаганського
Вшанування юбіллєра в Київському державному оперному театрі 12 травня 1935 року

**ПРОМОВА ПАНАСА КАРПОВИЧА САКСАГАНСЬКОГО У ВІДПОВІДЬ
НА ПРИВІТАННЯ НА ЮБІЛЕЙНОМУ ВЕЧОРІ З ПРИВОДУ 75-РІЧЧЯ
ЖИТТЯ І 50-РІЧЧЯ СЦЕНІЧНОЇ РОБОТИ 12 ТРАВНЯ 1935 Р.**

Во дні фельдфебеля царя, капрал його Дрентельн Україною правив і „был уверен, что Украины нет, не было и не будет“, і що ми — „сектанты“.

Але життя показувало інше. Після кожної нашої вистави справлявся для нього страшний карнавал. Студенти закидали сцену шапками, стелили свою одержу під ноги артистів.

Капрал вирішив не допускати української трупи на гарматний постріл. Пройшли часи, і гармата капрала Жовтневою революцією перевернута вверх хоботом.

І от тепер радянська влада так гучно шанує одного із дрентельнських „сектантів“ і нагороджує його почесним орденом Трудового Червоного Прапора.

Оточений молодими кадрами, які беруть тепер участь зі

мною у виставі, а також тими, що прийшли шанувати мене і сидять в театрі, мені спадає на думку один епізод з грецької історії: діти громадянина Діогора на ігрищах взяли перші призи. Посадили на свої могутні плечі батька й понесли по маїдану, а громадяни аплодирували й кричали йому: „Умри, Діогоре, бо кращого щастя в житті ти не зазнаєш“.—І Діогор помер. Подібне діється зі мною. Тільки я мислю, що у нього не було перспектив, а я заглядаю в далечінь і там на обрії я бачу зелені луги, укриті запашними квітками, половіє жито, колосується пшениця сам 100. І хоч не мені пройти першу ручку по цих ланах широкополіх, та я не хочу помирати. Я хочу жити й радіти разом з вами буйному розвитку культурного життя нашої радянської країни.

Хай живе радісне мистецтво!

Хай живуть проводирі радянської влади!

Хай живе вождь і проводир світового пролетаріату великий
Сталін!

П. С А К С А Г А Н С Ь К И Й

ПО ШЛЯХУ ЖИТТЯ

I

Берусь я за тяжку працю, бо прийдеться характеризувати самого себе, говорити про себе.

Один синок купецький у Москві прийшов до фотографа, та й каже: „Зніміть мене так, щоб ніхто не пізнав“. Кожна людина хоче здаватися не тим, чим вона є. Я знаю добре це, а через те портрета свого я малювати не стану і якомога постараюся уникнути тих фарб, які змінили б мій натуральний колір.

Переживати і гірке й солодке, бачити і світло й темряву життя і не офарбувати все власним настроєм — не всякому дано; прошу пробачити мені, коли донебудь несамохить я погрішу.

В шнуровій метричній книзі Покровської церкви колишнього воєнного поселення с. Сергіївки Херсонської єпархії за 1859 рік під № 11 записано такий акт: „1859 року травня 3 родився, а 4 охрещений Опанас, син Бобринецького повіту поміщика Сагайдака деревні Каменно-Костоватой управителя дворянина Карпа Адамова Тобілевича і законної жінки його

Євдокії Зіновієвої, обоє православні. Восприємниками були: того ж повіту поміщик штаб-ротмістр Яків Михайлів Александрович і с. Сергіївки приходського священника Павла Котляревського жона Єлена Маркова дочка. Таїнство хрещення справив священник Павло Котляревський з пономарем Ємельяном Семачевським“.

З першого ж кроку моїх спогадів пригода московського купецького сина яскраво виступає з отого запису в метричній книзі. Карпо Тобілевич все життя своє, мов той Боруля, тільки й мавив про дворянство, але так і помер, навіть не маючи ніякого документу.

Після другого польського повстання був наказ, щоб шляхта вся, яка не має певних доказів шляхетського походження, приписалася до якоїнебудь верстви і тоді вже доказувала свої права на дворянство. До такої безправної шляхти належав і батько мій Карпо Адамович Тобілевич. Потакаючи батькові, старший син Іван (Карпенко - Карий) вів спершу це діло; тяглося воно довго, як то звичайно водилося за тих часів. Супліки вертали з тієї ж причини, як і Борулі: у старих документах написано Тубілевіч або Тобулевіч, а в нових — Тобелевіч. Нарешті, старші сини Іван, Михайло та Петро, що служили „по гражданській“, дослужилися до чинів, а разом з ними й до особистого дворянства, занежаяли справу про дворянство родове і „волокита“ ця запліснявіла десь в архівах Київського дворянського зібрання*.

Біля Злотополя (він же й Гуляй - Поле) Київської губернії Чигиринського повіту є містечко Турія. В тій Турії жили наші діди, тут народився й батько. Взагалі, про дідів своїх я мало знаю. Дід Адам, як і прадід Семен, були шляхтичі, мали невеличкі ґрунти. Одна якась баба вийшла заміж за чумака Русаловського, за нею дано було велике на ті часи віно. Русаловський пішов чумачкою у Хаджибей (тепер Одеса), і там вся чумачка лягнула: чи виїздили воли від чуми, чи його пограблено — не знаю, а тільки він вернувся додому „з батіжком“. Мабуть, це траплялось частенько з чумаками, бо не дурно ж у пісні співається:

* Дивись „Примітки“.

Над річкою бережком
іде чумаки з батіжком,
гей, гей з Криму додому.
За плечима торбина
ще й латана свитина,
гей, гей дочумакувався.

Прадід Семен був, кажуть, надзвичайної сили. Їхав він якось з Чигирини парою добрих коней. Їде, куняє. Наганяє чоловіка і взяв підвезти його. Сонечко припікає, жайворонки співають своєї чарівної весняної пісні, тупають коники, куняє знову дід. Коли раптом його шию обхопила петля. Прокинувся дід, сіпнувся і разом з розбійником викотився з воза, придавив коліном розбійникові груди, зірвав із шиї бичівку і побіг доганяти коней. Схопився й розбійник, вихопив ножа зза халяви і кинувся навздогін. Почули коні цю біганину й прибавили ходу, далі перейшли в ристь. От-от дожене їх дід, та вже вибивається з мочі, а ззаду розбійник з ножом. Напружив дід останні сили, схопився за крижівника, наліг на нього грудьми і гукнув на коней. Підхопили коні з копита — тільки дорога закуріла! Так пролежав дід на крижівнику, а коні неслися верстов п'ять. З цього захворів і скоро після того помер.

У діда Адама було три сини і дві дочки. Після його смерті всі діти і жінка (баба Настя) zostалися на руках у старшого сина Карпа. Він вивчив і до розуму довів братів і сестер. Дядьків я добре пам'ятаю: Степан був діловодом у станового пристава, а Гаврило — приставом у м. Єлисаветі. Гаврило помер молодим від холери 1865 року. Степан був надиво дорічна, самостійного характеру людина, та на лихо п'яниця. Так і звали його — Стакан Адамович. Після його смерті зосталась від першої жінки дочка Ганна. Що за чудова душа була в неї! Це була справжня еолова арфа! Пам'ятаю, як плакав я, коли вона грала роль Наташі у п'єсі Островського „Не так живи, як хочеться“. Померла вона ще зовсім молодою від сухот.

Мати Євдокія Зіновіївна, родом Садовська, була з козачого роду Катеринославської губернії, з містечка Саксагані. Там і досі багато є Садовських, — всі вони родичі наші. Яким по-

битом рід цей попав у кріпаки до панів Золотницьких — не знаю.

Мати була жінка огрядна, красива, високого зросту і навіть, старою вже буди, мала мов маків цвіт обличчя. Чудова хазяйка і велична мати! А як співала вона своїм чарівним ліричним голосом, що мов сцілющою водою лився в душу! Характер того співу на нотах не передати; його можна було тільки перейняти, і це зробила сестра Маруся, що так дивно співала материних пісень: „Світи, місяцю, і ви, ясні зірничі“, „У неділю рано, як сонечко грало“, „Чом ти мене, моя мати, рано не збудила“—і безліч інших. Бабуня — мамина мати була теж голосиста. Мати розказувала, що до них заходив старий запорожець, бабуня співала йому: „Ой, Самара — річка не глибока і на перевозі не широка. Ой, луги із лугами, береги з берегами — там ходили поромами“, а старий слухав, схиливши голову, і ревні сльози збігали по сивих вусах.

II

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечірною годину,
І що снилось, говорилося,—
Не забуду я.

Я пам'ятаю себе, коли батько служив у поміщика Шмита за управителя. Село Шмитівка було біля Новомиргорода на річці Висі.

Коли починаю пригадувати ті давні часи, то дещо тільки впливає, мов з туману, і знову туман налягає. Про ці хвили й напишу я:

„Дуняшо, а Дуняшо!“ — так кликав батько маму, — „а йди сюди“. Держачись за спідницю, увійшов і я з матір'ю у світлицю. „А що там, Карпушо?“ — „Поглянь сюди“, — і батько витяг невеличку скриньку, виїняв з неї маленьку скалочку, черкнув об рукав, і вона загорілася. — „Свят, свят“, — каже мати, — „що воно таке?“ — „Сірники“. — „Господи, і до чого

тільки люди не додумуються! Де ж ти взяв?“—„Привіз ізгорола“...

Щоб добути вогню, треба було викресать його, а губку покласти в солом'яний віхоть і махати тим віхтем, поки не займеться, а тоді запалити велику скалку, обмочену в сірку. Я сам робив губку з ганчірки, що її спершу треба було намочити, потім гарненько натерти попелом з гречаної соломи і висушити. Уже в літах я прочитав у Еркмана-Шатріана: „Людина, що вигадала сірники,—зробила задля людськості більше, ніж усі завоююники“. Освітлювались тоді каганцями і лойовими свічками. Коли на свічці нагорить гніт, то були щипці, якими здимали з свічки той нагар. Пам'ятаю одного отамана, що приходив до батька „за наказами“; він стежив за свічкою і, послинивши вказного та великого пальця, здимав нагар, потім розкривав щипці і — туди.

З батьком я ходив і в степ, і на машину. Тоді хліб складали у скирти й молотили часто вже взимку. Був у поміщика і свій топчак. Це такий млин.

Батько мав суєтне бажання вигадати *perpetuum mobile*, і замість коней у топчаку ставив воза, прив'язував його віями до перекладини, на воза накладали каміння, відпускали гальму, і топчак справді рухався, поки на ньому була жива сила — люди, а тільки люди посідають на воза, — млин ставав...

Звеову, як з туману, випливає така картина.

Читає батько папірця, мати слухає. „Біля гострої могили ішов великий шлях чумацький. Стань на могилі літньої доби, коли сонечко сходить; де тінь упаде від голови — копай. Тут знайдеш несмітне множество срібла, золота і утварі церковної“. „О, бачиш, Дуняшо, це іменно про цю нашу могилу“. З півверстви від економії стояла, та не одна, а дві могили, а від них низочкою тягнулися обабіч маленькі могили. Деякі майже ввійшли вже в землю і поросли тернами. Про одну з цих могил і писалося в папірці.

З дозволу володаря, Петра Петровича Шмита, почали розкопувати. Спершу копали, як сказано в цідулці, та нічого не знайшли. Потім почали розривати могилу. Не дуже багато зняли землі і натрапили на камінь. Камінь білий, алебастровий. Батько зупинив роботу і поїхав сповістити поміщика

про нахідку. На розкопах zostався прикажчик Сорока, який, не діждавшись батька, почав підважувати камінь ломами й поламав його. Під каменем тим знайшли три кістяки людські, стремено срібне і ще якусь дрібницю. Далі, здається, не рили. Круг могили довго лежали ті шматки алебастрові. А могила й досі стоїть та з вітром розмовляє про давнє минуле...

З приводу цього батько розказував, що якийсь поміщик на своїм степу найшов здорову скелю й побачив, що на скелі тій щось немов би вибито. Почав роздивлятись і, дійсно, прочитав: „Підніми—і побачиш“. Зібрав поміщик все село, нагнали волів, обкопали скелю; зачепили ланцюгами, довго морочились, нарешті таки перекинули скелю. Нема нічого. Предковичний ґрунт навколо. Почали обчищати скелю—щось теж вибито. Обчистили і прочитали: „А що, важка?“ Це пахне анекдотом, до чого батько був митець. До речі: прикажчикові, що поламав камінь і був дуже слизький на язик, батько розказав таку баечку: „Іде чоловік дорогою. Давно це було. Дивиться, лежить голова, видно — зрубана. Став чоловік над головою і промовив: „Бідна, бідна голова, за що тебе зрубано?“ А голова й промовила: „За язик“. Здивований тим, що зрубана голова заговорила, чоловік остовпів. Коли гульк, аж далеченько їде пан якийсь коляскою. Чоловік почав гукать, шапкою махати. Вернувся пан. „Чого тобі?“— питає. „Ця голова говорить отак і так“. Почав пан питать голову,—мовчить. „Що ж ти, сякий-такий сину, вернув мене, я, може, вже он де був би!“ Поклали слуги панські того чоловіка і всипали. Поїхав пан, а чоловік почав лаяти голову: „І за віщо це мене вибили“—закінчив він, обертаючись до голови, а голова знову заговорила: „За язик!“

До нас на бесіду збиралися попи, з якими батько водив кумпанію. Підпивши, співали пісень. Тоді в моді була пісня: „Вот мчится тройка удалая вдоль по дорожке столбовой, и колокольчик, дар Валдая, гремит уныло под дугой“. Цієї пісні попи співали під гітару. Гуртом співали „Среди долины ровных“.

— „Дуняшо, бери вище!“—гукає батько, і мамин голос, мов срібло, дзвенить: „Один, один, бідняжка, як рекрут на часах“. Коли впадали в тон занадто мінорний, то співали:

„Боже, зри моє смирення, зри мої плачевні дні, зри моє ти огорчення і мене в том не вини, що я, грішна тварь, дерзаю говорити з моїм творцем, і що, грішник, називаю безпорочного отцем“. Найбільше подобалась мені надзвичайно мелодична з циклу міщанського пісня:

Ой, браженько, браженько медовая,
З ким я тебе п'ять буду, молодая?
Поїхав мій миленький в городочок
Не на довге времячко — на часочок.
Ждала, ждала милого — да й заснула.
Приїхав мій миленький — я й не чула...
Вставай, вставай, милая — пробудися,
На новій колясочці прокотися!
Кучера — хвалетори молодії,
На кучерах шапочки золотії...

Частенько, коли кров у батька заgravала, він кликав на боротьбу, мов на герць, — і попи літали, як галушки. Батько був дуже сильний. Я малим ще був, а добре пам'ятаю, як, виїхавши під чаркою з трактиру, поспорив батько з якимсь молдаваном. Молдаван хвалився, що не обжене батько парою своїх коней його одну на протязі верстви. Як не просила мати не змагатися, нічого не допомогло: пішли наперегонки. У молдавана була чудова конячина і довго не піддавалася. Уже з півверстви батькові коні то рівнялися, то знову відставали. А молдаван, вищіривши здоровенні білі зуби, з ядучою ухмилкою дивився на нас. Вийняв батько бича і загримів на коней: „Гей, ви кляті, поріжу!“ І весело, і страшно було, неначе якась чарівна сила підхопила воза і понесла, тільки вітер у вухах дзвонив. Порівнявся батько з молдаваном, схопив за люшню і перекинув його з возом, а ми, мов стріла з лука, понеслися далі.

Я був мізинчик і, коли всі брати й сестра вчилися в Бобринці, — заставався ще в батьків. Нас було шість: п'ять хлопців і одна дівчина. Найстарший — Іван (Карпенко - Карий), другий — Михайло, помер уже в часи революції; третій Петро, теж помер 1908 року. Сестра Маруся була четверта (Садовська - Барілотті, відома артистка). П'ятий був Микола (Садовський). Шостий — я.

У Шмитівку яксь приїздив з Бобринця старший брат Іван, а з ним — Марко Лукич Кропивницький. Водив я їх купатися до Висі, що близьенько під садибою протікала. Купалися, ловили раків. На весло намотувалось багато куширу, витягаєш його в човен, розмотуєш — і вибираєш раків. Катались на човні аж на той бік Висі у село Троянівку. Марко Лукич співав так гучно, що, мабуть, було чути в Новомиргород. Поміщик закликав їх до себе, і брат Іван вподобався йому так, що Шмит умовляв його їхати з його сином до університету за кордон його коштом, але Іван чомусь відмовився.

Наближався час і мені їхати учитись. Батько віддавав усіх нас рано до школи. Я, властиво кажучи, не пам'ятаю, коли навчився читати. Вивчила мене мати уже за звуковою системою а, б, в, і т. д. Перше ж учились так: аз, буки, веді, глаголь, добро, есть... Навчитись грамоти було надзвичайно важко: учень ніяк не міг зрозуміти, чому то складалось буки аз, — а читалось — ба; веді аз — ва. Коротеньке слово комора складалося так- Како-он — ко, мислети он-мо — комо, рци аз-ра — ко-мра. Яка ж морока була скласти „неблагопристойний“ або ще довше слово! Діти сиділи по 3—4 роки в підготовчому класі над букварем і тільки механічно якось виучувались читати, і то у своїй книзі. Мене мати привезла у Бобринець саме тоді, коли повіт був переведений, і всі старші брати, вже „чиновники“, переїхали до Єлисавету¹; з ними поїхала й сестра Маруся.

У Бобринці була повітова школа на три класи. Учні ходили у формі; чорна шинель з червоними петличками, такий же чорненький сурдудик і картуз з червоним оком.

III

Серед степу широкого, „відкіль не доскочиш ні до якого міста, хоч і рік скачи“, стоїть місто Бобринець. Місто невелике, але знамените своїм болотом. Якийсь вигадник розповідав, що він якось їшов базаром і пробив собі чобіт.

¹ Єлисаветград — нині м. Кірово Одеської обл.

Став роздивлятися,—стирчить у землі наконечник від списа, хотів витягти — не можна: держиться кріпко на деревку. Почали одкопувати і, надивовижу всьому суспільству, викопали козака. Сидить на коні і списа держить у руці. Утопився, бідолаха, в болоті... Козака того поставили в Бобринському музеї поруч із щаблями від тієї драбини, що Яков бачив у сні, та діркою, що залишилась від Троянського коня.

У Бобринці батько мав маленький будинок, де жили старші брати, що вже служили „на гражданській“. У цім будинку залишились ми з братом Миколою. Тут жили не довго. Давня річ, та цей час і не цікавий, і туман забуття лежить на ньому. Ходили в школу, вечором катались на цапах, що вертались з поля. У празник з компанією ходили на річку Сугаклей, купались та печерували раків. По суботах — обов'язково до церкви на вечерню. Батько був поверхово релігійний, і коли баба Настя, що правила хазяйством, покаржилась, що в церкву ми не ходимо, то пришлось би навколішках прочитати половину „часослова“. Дивуюсь, коли згадаю, як батько сам молився довго й голосно, а часто висміював у своїх анекдотах попів і обрядовість.

З братом Миколою частенько забігали ми до М. Л. Кропивницького, і він учив нас пісень. У Миколи був чудовий альт і хороший слух. Перша пісня, якої ми вчили, була „Нелюдимо наше море“. Я тягнув за Кропивницьким і за скрипкою. Микола співав самостійно і вивчився пісні скоро, а я знав тільки слова і раз-у-раз збивався то на один, то на другий голос. Кропивницький був перший кавалер на весь Бобринець, мав чудовий голос і змішав нас надзвичайно, коли розкудовчить було волосся, надме щокі й почне вдавати Шельменка.

Недалечко Бобринця, в селі Живанівці, батько Кропивницького був за управителя, і Марко Лукич часто їздив до нього власною тройкою.

Ця тройка не давала нам спокою, і ми частенько, взявшись за руки, вдавали з себе: я — пристяжного, а Микола виноходця, й летіли стрімголов, приспівуючи: „виноходець, виноходець Марків!“

Від Бобринця до Єлисавету п'ятдесят верстов. Обабіч шляху — степ без краю. Ораної землі було мало. Тирса ви-

сока, будяк - чортополох вищий од зросту. Через кілька верстов ряд скрит сіна, що починався від шляху і тонує на обрії. Гурти худоби та овець, валки чумаків — от і все, що попадалось подорожньому. Тут проходив великий шлях від Єлисавету через Бобринець, Миколаїв на Одесу (колишній Хаджибей). Уже верстов за десять до Єлисавету видно Петропавлівську церкву. Город розкинувся обабіч річки Інгул. В той час це було невеличке місто. В осередку були дві головні вулиці — Велика, що прорізувала город наскрізь від кріпості до Ярмаркового майдану. Друга вулиця звалась Дворцовою. На правому березі Інгула було два передмістя: Пермська і Бикова. Їх розділяла велика вулиця, що, перерізавши місто, виходила в поле і впадала в шлях, що, йшов на Велику Виску, Новомиргород та Вознесенськ. Шлях цей колись за царя Миколи I був велелюдний, особливо коли у Вознесенську починався компамент, куди приїздив цар зо всім двором і навіть дехто з іноземних царів. Сюди приїздила й царська трупа. На базарнім майдані у Вознесенську й досі стоїть будинок, в якому та трупа грала. Батько нам розказував, що коли він служив у поміщика Ларія, що держав поштову станцію „Ларіївка“, то якось одібрали відомість, що цар вертається з компамента. Батько вартував на станції, і коли дізнався, що цар уже близько і, можливо, відпочиватиме на Ларіївці, то послав до поміщика по хліб і всякі лагомини, думаючи, що цар буде тут відпочивати й пити каву. Дві коняки загнали, привезли все, але цар, перепочивши кілька хвилин, поки перепрягали, — подався далі. Ось як про це розказує батько. „Високий, як верства, здоровий, головатий, окатий і сердитий. Устав з кочу і, побачивши просителів, що стояли навколішки і над головами тримали супліки, закричав таким голосом, мов дмухнув в ерихонську трубу: „Разве тут подають прошения, или начальство об этом не знает?“ Всі перелякалися, батько теж злякався, і коли цар звернувся до нього й спитав: „Ну, где здесь?..“ — він повів його до нужника.

Проти Великої вулиці на горі стояла, та й тепер стоїть, фортеця, збудована за указом цариці Єлисавети (закладена 29 грудня 1751 року). На майдані, праворуч дороги, проти фортеці, стояв ряд будинків. Два останні з них належали

попові Загорському. Після цих будинків починався степ, а позад будинків по балочці розкидані землянки. Ця частина міста звалася Чичирою. Два будинки Загорського виходили чолом до кріпості, а третій — позад них у дворі — чолом виходив на Чичиру. От цей будинок і найняли брати. Мати заправляла всім хазяйством. Батько служив за управителя ще у Шмитівці. Брати служили: Іван — за секретаря міської поліції, Михайло — приставом, а Петро — столоначальником повітової поліції. Всі ще були нежонаті. Тоді в Єлисаветі була одна повітова школа, до якої ми з братом Миколою й поступили. Сестра Маруся поступила до жіночої школи Титаренка й звідти перейшла до гімназії Хрущової, що відкрилася наприкінці шістдесятих років. До нас наїздив і довгенько проживав М. Л. Кропивницький. Він улаштував музичне тріо: сам грав на першу скрипку, брат Іван — на другу, а Михайло — на віолончелі.

Грали українських пісень, що їх розкладав на тріо Кропивницький: „Та нема гірш нікому“, „Ой, у лузі“, „Ти не жур мене, моя мати“, а коли приходив приятель Жулінський, то грали мазура, а він з братом Петром танцював. Жулінський знаменито танцював „Козачка“, а мазура так, що я потім навіть у балеті такого не бачив. Наприкінці шістдесятих років з наказу губернатора Клушина брата Івана перевели до Херсона „для приведення в порядок архива губернського правління“. Він узяв з собою брата Миколу і віддав його там до гімназії.

IV

Марко Лукич поступив за управителя до поміщиці Рогаської, а потім поїхав до Галичини, де вступив до української трупи². Я перейшов до німецької школи Шрейтеля, що була поруч з будинком попа Загорського. У школі цій викладали: російську, німецьку, французьку й латинську мови, закон божий, чистописання та арифметику. Пам'ятаю добре, як піп Сінкевич викладав „закон“. До нього підходили з книжкою, і він показував пальцем: „звідсіль — сюди“. За-

вдання треба було вивчить напам'ять. Коли відповідали, під дивився в книжку; досить було пропустить якого злучника, щоб під сказав: „Підожди. Ти, каби да нічого не знаєш: тут говориться— „і наслав господь на людей потоп“, а ти говориш: „господь наслав на людей потоп“. Не хорошо, не хорошо,—садись“. Я, здається, так таки з потопу й не виплив. Писали диктуру з мов, учили вірші й байки напам'ять. Німець Федір Іванович Шрейтель сам нічого не викладав. Він мав на Великій вулиці крамницю олійних фарб і здебільшого сидів там. А все ж інколи наводив порядки (при школі був пансіон, куди поміщики віддавали своїх дітей). На великій переміні Федір Іванович, держачи за спиною довгого цибуха, ходив і шукав жертви. Побачивши кого слід, він грізно промовляв: „Komm her“, і коли жертва підходила, хватав її за чуба, нагинав, затискував голову між ноги і пускав в діло цибуха. Це називалось: „дати гозешпан“.

У Херсоні брат Іван тяжко захворів на пропасницю, і його з кліматичних умов перевели до Єлисавету. Тут він заснував гурток аматорів сценічного мистецтва. Улаштував у „Громадському зібранні“ кін, і тут, під його орудою та режисерством, почались вистави. Прибуток з вистав ішов на допомогу бідним учням. Діло було поставлене статечно. На тиждень ставили не менш як дві вистави. Клуб мав власний оркестр. Після кожної вистави влаштовували вечірку з танцями. До складу аматорів увійшли найкращі культурні сили. Під цей час у Єлисаветі відкрито знамениту на весь південь школу, що звалася: „Єлисаветградська земська вища реальна школа“. До цієї школи поступив і я з братом Миколою, який перевівся з Херсонської гімназії.

Школа ця не мала прав,—учні, скінчивши її, повинні були складати іспит на „аттестат зрелости“ при якійсь державній школі. Земство довго боролось, добиваючись прав, і, нарешті, передало школу державі.

Багато учителів нашої реальної школи брало участь у виставах. Репертуар був переважно з п'єс Островського. З українських п'єс виставлялись: „Наталка“, „Сватання“, „Шельменко - денщик“, „Шельменко—волосний писар“, „За Німан іду“, „Ой, не ходи, Грицю“, Александрова, „Кум мірош-

ник“, „Іди, жінко, в салдати“, „Покійник Опанас“ (1876 року все українське було заборонено).

Вистави йшли хороше.

В Єлисаветі був той театр, що й тепер існує. Тоді він належав Трамбіцькому, потім перейшов до Зібіна, від нього до Кузьмицького, а потім до якоїсь компанії. В цім театрі завжди грала російська трупа, та не видержувала сезону і, як звичайно кажуть, — „горіла“. Після одної з таких „пожеж“ в Єлисаветі залишився Кропивницький. За цей час Марко Лукич встиг побувати в Галичині і вже кілька років грав у російських трупах; тепер він залишився від „прогорілої“ трупи. Брат Іван просив його до аматорського гуртка з платнею 150 карбованців на місяць. Ми з братом Миколою та з приятелем Грабенком не вилазили з клубу і допомагали Маркові Лукичу малювати декорації: ґрунтували їх, варили клей.

У цей період життя Марко Лукич, може, через те, що ми, молодь, не мали з ним ніяких стосунків, був нашим ідеалом, нашим улюбленцем. Ми переймали від нього все: особливо подобалась нам його штучна комічна мова. Ідемо, бувало, з полювання, і він увесь час смішить. От, наприклад, свиснула десь машина. Марко Лукич став, лице серйозне і якесь таємниче:

— „Слихав?“

— „Що?“

— „Скавучить!“

— „Та то машина свиснула, мабуть, поїзд недалеко“.

— „Машина?!“ — І лице Марка Лукича мінялось на загадкове:

— „Ето діслітельно машина, да только кака? Ти може слихав, що є такой німець, Бішмарк зветься, дак он не то што, но і даже облизяну видумав! Да-а-а. Так цар Вільгельм якось призиваїть його і говорить: „Ва хрунт, сякой-такой“, а той стоїть, как лист перед травой.— „Ти, говорить, видумав облизяну?“ — „Так точно, ваше благородіє“. — „Так ти ж пойді і видумай таке, щоб хозило не від того, що тягається, скажем, волом, конем, ослом і всяким суть ближнім, но только потому, що само ходить“. Дак он, брат, видумав: взяв ето залезной ящик, поставив на колеса, а колеса на

рельсу, а в ящик“ ... Тут лише Марка Лукича робилось хитре і він, підморгуючи, говорив уже пошепки: „Посадив того, що колеса крутить, розумієш? Ну, і возить, а як втомиться і пристане, дак машиніст його зараз жигалом і припече, от того й пара йдеть, а он скавучить; а ти говориш — машина свистить“.

Марко Лукич без мене на полювання не ходив. У жнива зайде, бувало, та ще у дворі кричить (мене він звав чомусь Феоктистом): „Збирайся, Феоктисте, ходім на полювання“. Він подарував мені рушницю. Ідемо на Лелеківку, потім по балках болотами. Через болото велике або струмок, що його не перескочу, він мене переносив: у мене були черевички. Сяду на плечі, а він дійде до середини і почина стогнати: — „Ой, не можу далі, Феоктисте, уставай“.

Я вже знаю, що це жарту й сиджу. Марко Лукич почина підскакувати, хвицять,— сиджу. Нарешті перенесе. Так ішли на Обознівку. Тут ночували у Грабенків. Другого дня до Лінкевича, де теж гостювали днів зо два. Далі простували на Мар'янівку. Тут було чудове полювання на бекасів та качок. Мешкали в управителя Маліновського, дуже гречного хлібосола. Звідціль простували на Грузьку, Іванівку, через станцію Шостаківку на Кардашеву. Тут вдосталь куріпок та перепелів. Проживали на пасіці Івана Лінкевича, де заставляли знаменитого ротмістра Пилипа Васильовича Балашова, того самого, що Карпенко вивів у комедії „Сто тисяч“, як Копача. Це був здоровенний чоловік, вершків 14 на зріст. Кудлате русяве волосся на його голові здавалось полукіпком. Така ж руда, давно нечесана борода, ніс на широчезнім обличчі здавався невеличкою картоплею, а спід густих рудих брів, що стирчали, мов їжачі голки, виглядали сині, добродушні очі. Сіра потерта солдатська шинель, картуз військовий, широчезні на випуск штани; нога, як у поліського злодія, а в руці залізний щуп заввишки з сажень. Влітку він скрізь шукав скарбів, а на зиму примощувався до багатого хазяїна й учив дітей. За це його годували, а після він ще одержував від хазяїна підсвинка, продавав його в городі і знову ціле літо шукав кладів. Він володів страшенною силою: замолоду за квартиру горілки піднімав чумацького воза з поклажею (зви-

чайно, з одного боку) і тримав, поки підмажуть колесо. Ів, як Кузьма Мамай. Я був свідком, як він з'їв велику макітру вареників. Марко Лукич втягував його в розмову, а це зробити не важко було: Балашов був надзвичайно говіркий, брехливий і хвалько. Переконалий, що знає французьку мову, він говорив дрібненько, пересипаючи розмову французькими фразами з підручника Марго, часто не до ладу. Виходило, що мову він знає як іспанська королева.

— От ви, Пилипе Васильовичу, мабуть, на полювалися, на своєму віку? — питає Кропивницький.

— Нет, дорогой, не грішив.

— Як же це, живучи у Келеповського, та не полювати? (Келеповські були багаті херсонські поміщики і знамениті мисливці).

— Видите, я у них був подлі дітей уроді як гувернер; крім того, збираючись за границю, вони хотіли мене взяти за тлумача.

— А чого ж ви не поїхали за кордон?

— Видите, Келеповський, Вишняков і я поїхали в Херсон на ярмарок, і тут вони дощенту програтися в карти. Вишняков поїхав позичати грошей, а ми з Келеповським і трійка коней з екіпажем zostались „заложенниками“. Ну, я вільний козак, не видержав цього життя. Раз якось, коли Келеповський повіз усе хазяйське сімейство до лазні, я написав їм крейдою вірша на дверях:

Щось Вишняков довго бариться,

Келеповський повіз хазяїв в баню париться.

А моя невелика персона,

Піду й пішки з Херсона.

Та й утік. Так вони без мене поїхали потім за кордон.

Я мав невеличкий зшиток віршів Пилипа Васильовича, та, на жаль, десь посіяв. Ще не так давно на виставці в Єлисаветі я бачив Пилипа Васильовича: сидить за прилавком, а перед ним якийсь крам.

— Що продаєте, Пилипе Васильовичу?

— Моє ізобретеніє: вегетаріанське хутро.

Він розгорнув „ізобретеніє“: полотно з нашитою на ньому вовною з шльонських овець.

Взагалі, ми з Марком Лукичем зустрічали безліч типів. До Ковалівки „на траву“ приїздило кілька ескадронів кінноти. Офіцери приходили на пасіку і тут за чаркою велася бесіда. Як зараз бачу височенну головату постать майора Карева. Худий, як жердка, здалека він скидався на пугало, що ставлять на баштані. Він, здається, і спав з люлькою в роті. Брехав він безбожно. От, наприклад, зразок його брехні:

— От, як я був на Кавказі... Циба, ето как его, подай пляшку вина. (Циба був денщик). Так, говорю, на Кавказі охота! Був у мене денщик Петька. Пойдьом, бувало, на кілька день у гори... Циба, ето как его, что ж ти вина не поставив?.. Раз ідем з Петькою, а назустріч, брат, дванадцять черкесов!.. Петька зовсім стовбуром став. Дурак, говорю, чого пугаєшся? А у нас на щиколотки етакіє ножі надівалися, гострі, як бритва...

Майор виправляв пальці лівої руки й приставляв їх до щиколоток правої.

— Дак я, брат, як закричав: „Подходи по одному!..“ Вони всі стоять, дрижаки їдять... „Подходи, говорю вам!..“ Вот, какой подойдет, я його за чуба нагну і артерію подрежу. Кров стекла — спокойной ночи! — Подходи другой! Так всіх і уложив.

Хтонебудь з офіцерів після цього гукав:

— Панове, вип'ємо за упокой черкесів!

Чарка ходила по руках, а майор без кінця брехав: як за ним на Кавказі тисяча вовків гналось, як він приїздив посланцем до царя Миколи І; як царя розбудили, як цар звертався до цариці: — „Маша, угости Карева чаєм“; а та відповідала: — „Коля, нету вугля на самовар“.

V

У 70-х роках ми перейшли в будинок, що батько купив за 2.500 карбованців. Будинок цей після смерті батька перейшов у рід сестрин, є він і досі на Биковій, Знаменська

вулиця, № 13. Брати Іван і Михайло, обоє тоді вже жонаті, жили в тому будинку, що виходив на вулицю; а ми з братом Миколою, сестрою та матір'ю мешкали в офіcinaх.

Зимою, як і перше, в клубі йшли вистави. Тепер участь брала і сестра Маруся, у неї був чудовий голос. В „Наталді“, „Сватанні“ та в російських водевілях: „Дочь русского актера“ та „Ямщики“ — вона мала надзвичайний успіх.

Батіко не любив театру і ставився байдуже до нього. Мати, навпаки, кохалася в ньому. Треба було бачити її лице: на ньому, мов у дзеркалі, одбивалося все, що робилося на кону. Вона серцем сприймала виставу, раділа і плакала разом з дійовими особами.

Я не пропускав ні одної вистави, і коли мати заховає, було, чоботи, щоб я зостався і вчив „уроки“, то я знаходив якінебудь шкарбани, або надівав материні черевики і, притулившись десь за лаштунками, все ж таки слухав п'єсу. Учився я погано, брав здебільшого пам'яттю. Мені завжди здавалося, що я все знаю, а на повірку виходило, що нічого не знаю. У класі на лекціях я забирався на „Камчатку“, де читав або розказував всякі казки та приказки, яких виучувався влітку у хлопців, косарів чи баштанника Дмитра, старого миколаївського солдата. Я тільки й мріяв про канікули, щоб поїхати до батька на село: полежати в степу широкім, затопивши очі в блакитну безодню неба.

Не можу не пом'янути добрим словом наших хороших учителів. Вони не були чиновниками, що задавали уроки: „звідсіль — сюди“. Михайло Францович Блюменфельд — це ходяча енциклопедія. Він знав всі європейські мови, математику, фізику. Викладав французьку мову. Гаврило Якович Бізнін (звався „папаша“) викладав природознавство, що тоді починалося з першого класу і викладалося в широкому розмірі. Коли, будучи вже на сцені, я зайшов до школи, щоб заплатити за племінників (синів брата Івана) і, зустрівшись там з Гаврилом Яковичем, розбалакались про минуле, я нагадав йому, як ми, учні, ходили з ним у Казенний сад і там, сівши в коло, слухали його розмову про рослини, малювали їх. Коли я назвав йому десяток рослин по-латині, то старий, утопивши очі кудись вглиб минулого, довго мовчав, а потім промовив: „Знаєте,

друг мой, теперь это не считают наукой". Блізнін умер у Єлисаветі стареньким дідком.

Другий „папаша“ був Михайлів. Він викладав російську мову і читав, як справжній артист. Можна було заслухатися, коли він читав Гоголя або вірш „Саванорола“. Були в нас добрі математики: Пржишиховський, Бучінський, Петрушевський, Сук. Дивний лектор з географії Леймак, він же чудовий математик. Усі вони сіяли добре насіння, і падало воно здебільшого на ґрунт родючий і давало урожай. Багато спід їхнього крила вилетіло діток і розлетілось по світу...

Оце тоді, за проводом брата Івана, ми почали перекладати Гоголя. Тоді вже був переклад „Тараса Бульби“ Лободовського. Цей переклад ми висміювали і, де тільки можливо було, вставляли слова, які здавались нам нісенітними. Як от, наприклад, Остап каже: „Облиш кепство, тату, шкода шкилить“. І от Микола почав перекладати „Бульбу“. Я взявся за Шпоньку. Крім цього, у нас вийшла газета, хто був її привідцем — не знаю. Одно число тієї газети, здається, є й тепер у мого приятеля Андрія Грабенка. Співробітниками були: брат Микола, Грабенко, я, Дяченко і Шевченко Йосип Варфоломійович, що тоді вчився у військовій школі. Кожної суботи у нас збиралися гості і починались співи гуртом, коли збиралося багато, а більш співала сестра Маруся, Шевченко та Кость Стоян, що в нього був чудовий ліричний тенор.

Ці вечірки були урочистими, коли до Єлисавету наїздив Петро Іванович Ніщинський³. Як живий він і зараз перед очима: сивий, з цапиною борідкою і сірими виразними очима. Сидить біля сестри за фортепіаном. „Світи, місяцю, і ви, ясні зірниці, нема милого — не милі й вечерниці“ — лунає — переливається голосочок „українського соловейка“. Лице Петра Івановича туманіє, хмуриться ясне чоло і одна по одній покотились із очей по щоках сльози. А голос летиться, як струмок цілющої водиці, з такими характерними форшлагами, яких не можна передати. Всі сидять, притаївши дихання: настрій Петра Івановича заразливо впливає на всіх...

— „Ще, ще, моя голубонько, ще оту мою любиму: „Тече річка невеличка“.

І знову чарівний спів лунає, вливає в душі благодать...

Такої співачки українських пісень я більш не чув ніколи.

В Єлисаветі Петро Іванович ставив свої „Вечерниці“. Участь брали учителі духовної та учні ремісничої школи. Тут були чудові глоси, як от у Рильського, Беззабави, Левітського. „Вечерниці“ йшли під керуванням Петра Івановича.

Надзвичайно гучно проходили у нас різдвяні свята. Приїздив із села батько. На „святий вечір“ збиралася вся рідня і близькі знайомі. В їдальні на величезнім столі стояло безліч усього їстівного, по краях і посеред столу—цілі гори пиріжків з квасолею, горохом, капустою та рижем. Риба солена, риба свіжа, риба жарена. Холодець із риби. Батько з великою учтою сідав по один кінець столу, мати — по другий. Батько урочисто питав:

— Діти мої, чи видно мене зза пирогів?

Всі відповідали:

— Ні, не видно, тату.

— Ну, дай же, боже, щоб і на той рік не побачили,—казав він з саркастичною усмішкою.

— Просимо ж до столу!

І от зразу загуло: „Бачить же бог, бачить творець, що мир помирає“. Після цього починалась вечеря і тягнулась довго. Співали всі, співала й матуся своїм чудовим голосочком: „Ой дивное народження“, потім хором знову: „Застилайте столи та все килимами“.

Один такий вечір навіки відбився в моїй пам'яті. Мене цікавило, чого люди бувають п'яні... І от, коли стіл був уже готовий, а всі сиділи в залі, я налив чарку горілки, випив і пішов до гурту, стежачи, чи не хитаюсь я. Посидів трошки знову встав. Іду по одній дошці—нічого не відчуваю. Еге, думаю, брехня, що від горілки хитаються. Випив ще, і знову нічого. Що за причина? Ходжу по одній дошці, не хитаюся, голова не крутиться. Випив ще,—теж нічого. Сіли за стіл, мені тепло так, і хочеться сміятися, і я сміюсь, і здається мені, що в мене вирости крила, немов лечу кудись. Надворі зоряно-зоряно, і раптом небо червоне стало. Одно крило моє одірвалось, і я, як підбитий бекас, шкереберть лечу і падаю в воду, і чую, що йду на дно все глибше й глибше... От уже немає дихання, я шукаю ногою упору, щоб ударитись об дно

Й піти наверх, а в ухах шумить, здається, що я умираю; напружую останні сили, махаю руками й ногами, і—прокидаюсь. Ранок. Я лежу в себе на ліжку, весь у поту, а серце б'ється мов перепел у сітці. Я ненавиджу горілку й до цього часу.

Ранком приходили колядники. Раніше за всіх приходив Ванька Кузьминишної. Це був дурник. Тип досить цікавий. Йому було вже літ 35. Широколобий, головатий, з „приплюснутим носом“ на блинчастім обличчі, з очима як у мороженого судака. Він ніколи не сміявся, і лице завжди було мертвено-серйозне. Прийде, перехреститься і просить дозволить колядувати. „Колядуй“,—каже мама. Ванька довго стоїть, переступаючи з ноги на ногу, потім питає: „Балія, як васього паниця Ваню звать?“—„Іваном“,—відповідає мама. Ванька хреститься й розбитим дитячим голосом починає: „Пан Іван устав, люцьком заблязцяв, святий веціль“. Знову помнеться на однім місці і знову питає: „Балія, а як васього паниця Мишу звать?“—„Мишею“,—відповідає мати, давлячись сміхом. Ванька знову хреститься й починає: „Пан Миша устав, люцьком заблязцяв, святий веціль“. Отак перебравши всю рідню, Ванька випивав чарку горілки, закусовав ковбасою, брав 5 копійок і йшов далі.

За цього періоду життя моїм близьким приятелем був Андрій Грабенко, трохи старший від мене, надзвичайно здатний; він був першим учнем нашої реальної школи. Ми вдавали з себе або оригіналів, аба запорожців. Нам здавалось, що ми надзвичайні силачі і завсігди переборщували: з фортеці бігли до Казенного саду, не відпочиваючи, півтори верстви. Я піднімав зубами страшенно важкі дзиглики, вертів ними так, що одного разу перекладаина зосталась у зубах. Взимку ми з Андрієм в самих сіреньких літніх блузах, з люльками в зубах, гуляли на бульварі. Наша школа тоді ще не мала ніякої форми і учні були олягнуті „по достатку“. Ми з братом, наприклад, одягнені були в великі чоботи, в широкі, синього гвардійського сукна штани, верблюжі твинчики, кожухи і смушкові шапки. Увечері обов'язково ходили до театру, на гальорку. Втіха ця коштувала все - про - все 20 копійок. Коли грали погано, ми цвірчали цвіркунами і свистіли. Звичайно, втручалась

поліція, та дарма: силачі заступали дорогу по сходах, пропускали малечу, а потім сами пробивались і втікали. Кожну неділю надходили скарги на нас до брата Івана, та він якось улаштовував. От уже коли скарги доходили до батька, як він приїздив, то ми два-три дні не були вдома.

Ми теж грали: „Наталку“, „Назара Стодолю“, „Москаля чарівника“. Грали здебільшого в будинку багача Білозерова або в ремісничій школі, чи в Рогавської, яка держала помешкання для учнів.

VI

26 січня 1876 року брат Микола виїхав до Кишинева, де вступив „вольноопределяющимся“ до Житомирського піхотного полку.

Того ж року квітня 15 оповіщена війна з турками, і Микола виступив у похід. Це тяжким каменем лягло на нашу стареньку матір. З цього часу вона якось змарніла. Особливо тяжке враження справляла вона, коли почує, що була баталія. В її кімнаті горіла негасима лампадка, схилившись, вона молилась день і ніч перед образом. Ходила з червоними заплаканими очима, шепочучи молитви. Батько, приїхавши, кожного разу таємниче, пошепки казав братові Іванові: „Знаєш, Іване, Миколу вбито“.—„Та відкіля ви взяли?“—„Один чоловік казав мені“. У хаті, як у домовині, всі сумні... Минає кілька днів і... о, радість! лист від Миколи: він живий і здоровий. І знову в хаті все оживає. Батько бере часослова, довго держить його на голові, шепочучи молитви, потім одкриває книгу і обов'язково на однім місці: „Живий в допомозі вишнього“.—„Дуняшо!“—Мама підходить.—„От бач, сказано: „На аспіда і василиска наступиш і попереши лева і змія“. Мати радісно дивиться в книгу.

Я набирав цілу торбу всяких книжок і їхав до батька. Він тоді був управителем у маєтку князя Кудашева — в Лозоватці. Що за краса! Величезний став завширшки з версту, а голова ледве мріє на обрії, закутана в величезні плавні. Став здавався монахом, що стоїть навколішках. В тому місці, де

він немов би молитовно простягав руки, вузьким ґриком еднався з другим ставом. Коли після великих дощів вода з цього другого ставу поллється було через греблю і бистрим струмком несеться в великий став, назустріч цій водичі свіжій іде страшенна сила коропів. Зараз висилались сторожі, бо люд виловлював коропів руками за зябра.

Круг фільварка ішов величезний сад. З двоповерхового кам'яного будинку спускалися мармурові сходи до купальні, де стояли князівські човни. У мене був свій гарненький човен, вимощений запашним сіном. Я спав на ганку. Прокинувшись удосвіта, брав рушницю, вудки, торбину з припасом і книжками, сідав у човен і, оташувавшись у вершині, ловив рибу, в саму спеку зятагався в плавні і читав або ширяв думками за героями Купера та Майн-Ріда...

По обіді я йшов на баштан і тут слухав безконечну брехню баштанника — діда Миколи. Це був кремезний дідок. Брови й вуса його стирчали дротом, на лівім оці в нього була полуда і через те він дивився якомсь боком. Йому було літ під дев'яносто, мав усі зуби з'їдені до того, що понад яснами жовтіли тільки пеньки. Держався прямо, ходив швидко, говорив поважно-переконано. Тут чуто було іноді гарматні постріли з Єлисаветського полігону. Дідок вийме маленьку люльку з рота, сплюне й промовить: „Палять... Тільки це все не те, що при дедушке Суворові“.— Хіба ви його зазнали?—„Ого!.. Это, как ішов Палевонтір бурноп'ятий. Отак, к примеру, річка,— дід проводив риску ціпком,— по той бік Палевонтір, по цей ми стоїмо, з нашим таки царем. Ог він і кричить: „Олександра, тобі говорю, віддай Москву!“ А наш йому: „Ні за сто рублів не віддам“. І починається: палить француз, а наші мовчать. Дак цар питає Суворова: „Дедушка, почему ти не палишь?“ А той йому: „Стань мені на ліву ногу, та подивись через правое плечо“... Той глянув—аж на небі паски святять. Вот, як освятили, так наші й начали. Боже ти мой! Француз палить, а його бомби вертаються назад... А салдат, який тепер салдат?! Пішов на службу, вернувся назад, дак і собака на нього не гавкає—познала й лащитьсЯ. Ні, ти послужи, як ми служили — прийдеш домой, дак родной отець і мать не познають!“

Ввечері, коли збиралися до лагерів звідусіль робітники і кожна партія співала своїх пісень, я найбільше любив чигиринців, що співали, йдучи, одну пісню і її хватало на цілу верству. Один голос починав: „Ой, чи чуєш ти, дубе, я нашлаю на тебе топір“. Хор підхоплював: „Топір не йде дуба рубить, а дуб не йде ведмедя бить, ведмідь не йде людей драть, люди не йдуть вовка бить, вовк не йде козу їсти, коза не зарізана“. Знову один заводив: „Ой, чи чуєш ти, топір, я нашлаю на тебе камінь“. А хор: „Камінь не йде топір тупить, топір не йде дуба рубить, дуб не йде ведмедя бить“ і т. д. На камінь насилався вогонь, на вогонь — вода, на воду — бик, на бика — довбня, на довбню — черви, на червей — кури, на курей — баба, а нарешті дід ішов бабу бить, баба йде курей щупать, кури йдуть червей клювати, черви йдуть довбню точить, довбня йде бика бить, бик йде води пити, вода йде вогонь лить, вогонь йде камінь палить, камінь йде топір тупить, топір йде дуба рубить, дуб йде ведмедя бить, ведмідь де людей драть, люди йдуть вовка бить, вовк йде козу їсти, коза дома сидить“. Після вечері — безконечні приказки, побрехеньки, казки. Всі слухали, особливо Якіма, у якого була невичерпна криниця цієї знадоби. Що б хто не сказав, у Якіма знайдеться відповідь, або казка чи приказка. Часто він говорив віршами, іноді не без скороминки, після чого 5-6 кулаків дівочих ходили по його спині. Яким хоч би скривився, тільки підморгує та додасть: „От люблять, каторжні—за кулаками світа божого не бачу“. І знову якась приказка чи побрехенька. Я пам'ятаю майже все, але ця етнографічна сторона поза рамками мого оповідання.

Протягом усього літа 1876-77 років я був на селі, зібрав чудову колекцію мотилів і жуків. Найцінніші були „махорони“, павине око і мертва, або Адамова голова. Жуків цінились тільки три породи: рогач-олінь, носоріг і водолуб. Кажу — цінились, бо я завсіди збирав колекцію з комерційною метою: колекцію я продавав і купував собі коньки або ласощі.

Уже року 1876 ми, молодь, не грали: все українське було заборонене. І коли року 1877 святкували здобуття Плевни, то хор співав „Закувала та сива зозуля“ в такій російській редакції:

Наши братья в турецкой неволе
Умирают под ножом
Ах, доколе, славяне, доколе
Вам жить и томиться
Под гнусним турецким ярмом?
Ваши жены бесчестьем преданы,
Вера, воля и законы попораны!
Иль славянская земля удалыми сынами
Да не богата!
Встань, проснись, подымись,
Род могучий, славянский
На супостата!
Бейте, рубите врага,
Разрывайте турецкие оковы!
Пусть турки знают—
Вам бог помогает
И вам, о славяне, вам слава в Балканах,
Вам слава,— слава в Балканах!

Спів на цьому кінчався.

1877 року 28 грудня взяли „Шипку“. В баталії брала участь 14 дивізія. В Житомирському полку був брат Микола. Відомо було, що людей лягло чимало і, як на гріх, від брата Миколи ні словечка. Мати злягла, батько приїздив і ходив мов непритомний; не зважаючи, що „часослов“ завсіди відкривався на : „Живий в допоміжні вишнього“,— він був переконаний, що Миколу вбито. Брат Іван посилав депеші та листи; депеші йшли черепащачим кроком. Річ звичайна: військо виступило під Адріанопіль, і звістку можна було подати тільки з Сан - Стефано.

У господі сум, я не держався хати і горів помстою за брата. Мені кожен раз снилося, що я воюю, врізаюсь у саму гушавину турків і, кричачи „ура“,— прокидаюсь. А то сниться мені, що я лицар, озброєний з голови до п'ят, їду на воронім коні з величезним списом, шукаючи, з ким би помірятися силою. А то я, зачепивши арканом за роги місяць, тягну його з неба. І мені мариться, що місяць,— це Туреччина, і я буду переможцем над нею. Нарешті я, без згоди батьків, вступаю в 58 - й запасний батальйон, а через два місяці мене надсилають до Одеської військової школи.

Екзамени призначені були через два тижні, і все, що з'їха-

лось, мешкало в Сабанських казармах, що на Канатній вулиці. Юнкерів приїхало біля двох тисяч, тоді як приймали до школи тільки чотириста душ. Грошей у мене ні копія. Борщ солдатський, чорний глевкий хліб та каша,— ставали мені поперек горла. Величезний наплив юнкерів... Все це гасило мій героїчний настрій. Що, коли не складу іспита?..

Познайомився я з трьома бравими хлопцями: Лющиним, Петражицьким і Гумелем; цей останній був надзвичайно розбитий німець. Він повів нас розгружати пароплав, і ми заробляли карбованців по три за день. Робота була страшенно важка та брудна, бо довелося розгружати пароплав з вугіллям. Удень ми працювали, а ввечері, в куточку при смердючій лампі, я пильно готувався до іспиту. Особливо мене лякала математика. Геометрію я знав добре, арифметику і алгебру — поганенько. Так минуло два тижні. Почались екзамени. Нас прийняли, а решта роз'їхалась по полках. В школі залишався ще прискорений випуск. Після екзаменів, в кінці грудня, випуск цей теж роз'їхався по полках. Тепер зосталось далеко менше чотирьохсот, бо були виключені ще так звані „декабристи“. Це ті юнкери, що не мали поспіху, і їх одчисляли „за громкое поведение и тихие успехи“. З тих, що залишилися, повибирали начальство: фельдфебеля, старших та менших унтерів. Я спершу подобався начальству і попав фельдфебелем, та після однієї вечірньої повірки, коли вся рота реготала від тих фіглів, які я витворяв,— мене „понижили“ до старшого унтера. Фельдфебелем став Лющин.

Через півроку мені стало нудно в школі. І що найтяжче,— не було чого читати. Книгозбірня поганенька, та й те, що було, я здебільшого читав. Держати в себе книжки було небезпечно: щомісяця начальство робило труси в столиках та скриньках учнів. Це були часи Тотлебена та Панютіна, часи, коли вішали немилосердно. Зразком тогочасного політичного життя може бути історія жандармського трусу у двох семінаристів, що готувалися до іспитів в університет. Семінаристи були добрі співаки, мали багато нот, переважно церковних. Між іншим на столі лежала „Херувимська на разореніє Москви“, перевернута на другий бік, де починалось словами: „яко да царя всех подимем“. Жандарм-німець прочитав і, роз-

махуючи пістолем перед носом переляканих семінаристів, закричав: „А, мерзавці, ві до царя піднімати будіш! Заковать їх!“ Як бідолашні учні не доказували, що це херувимська, та напис „на разорение Москвы“ робив своє діло,— їх поволокли „з полицним“. На щастя, в жандармськім правлінні знали, що є така херувимська, і переляканих семінаристів звільнили.

Навчання провадилося мляво. Цікаві були тільки лекції з історії Леоніда Анастасієвича Смоленського. Говорив він не артистично, хапався за маленького носика, підсмикував штани, але в його лекціях було багато нового, цікавого й оригінального, не схожого з Іловайським. Він частенько вживав українських виразів, беручи їх з пісень. Взагалі шкільне виховання було вузенське, безпросвітно-фахове. Школа розподілялась на дві роти, а рота, як і в полку,—на півроти, піврота—на два взводи, кожен взвод—на два відділи. Начальником школи був полковник Лазаревич, він же читав лекції з адміністрації. Читав хороше, дарма, що був трошки шепелявий. Чоловік сердечний і розумний. Першою ротою (де я був) командував майор Румянцев. Старий севастопольський служака, суворий, безсердечний, він дивився на юнкера, як на бидло. Кожним взводом командував офіцер. Я був у другому взводі, яким командував капітан Кашенський. Червоний, як варений рак. Юнкери звали його „Помідором“. Голова в нього сиділа якось між плечима і випиналась рудою борідкою вперед, як і живіт; все це трималось на коротеньких ніжках, а тому він мав вигляд досить комічний, карикатурний. Його заступниками були Олексіїв та барон фон Левіс-Офменар. Олексіїв, не зважаючи на величезну й товсту фігуру, був чудовий фронтовик і знаменито фехтував багнетом і шаблею. Людина проста вибився з фельдфебелів. Фон Левіс-Офменар, капітан 13-го стрілкового полку, де солдати не вміли вимовити його прізвища й говорили „барон хвон поліз на хвонар“, людина противна, вічно незадоволена. Мені чомусь здавалося, що в нього обличчя жандарма. І я був надзвичайно радий, коли через десяток літ зустрівся з ним у вагоні й побачив на ньому жандармську форму. Описувати всіх було б зайвою працею, та не можу пропустити ще двох: командира 4-го взводу Ринкевича і командира 2-ої роти Іваненка. Ринкевич був зо-

всім скажений, корчив оригінала. Приставав до кожного юнкера. Коли він був дежурним у школі, то хоч і не йди у відпустку,— обов'язково причепиться до чогось. Коли не міг причепитись до одержі, то просто говорив: „Не пушу в отпуск: у вас неформенная физиономия“. Він чомусь не переносив мого погляду і завжди кричав:—„Тобилевич, что вы на меня смотрите?“—повертався й додавав: „Вот удивительное дело!“ Капітан Іваненко був служака, глибоко переконаний у своїй програмі виховання. Головатий, з виразними пронизливими очима, з тонким горбатим носом і, як кажуть, „хоч погано скроений, та кріпко зшитий“. Невеличкий на зріст, на коротеньких товстих ногах, у величезних чоботях на товстющих підметках із загнутими догори носками, Іваненко весь належав службі: завжди був у школі і тільки спав дома. Звали його юнкери Рюриком, а жінку Агнесою. У школі був великий ящик, куди нарізували для обох рот чорного хліба. Хліб цей без контролю брали юнкери. Коли юнкер ніс багато хліба і попадався Рюрикові, то він обов'язково питає:

— Неужели вы все это съедите?

— Съем,— відповідає юнкер.

— Какой завидный аппетит!—І раптом, дивлячись на юнкера, Рюрик починає співати: „Ті · та · та · тар · діта · та“. Так виспівували сигнал 1-ої роти. Юнкер не розуміє.

— Плохо вы знаете сигналы,— каже Рюрик.—Отнесите хлеб назад.

Командував Рюрик з великою затяжкою, не командував, а співав, перериваючи іноді команду такими вставками:

— Ружья воль... ский три раза не в очередь на службу.

Це означало, що юнкер Вольський зворухнувся, а „в строю“ цього не можна. А то підраховує роті: „Раз, два, раз, два... Стаматьев там... не в ногу“. Фельдфебель обізвається: „Стаматьева нет, он в отпуску“.—„Все равно,— відповідає Рюрик,— он и там не в ногу ходит“. Рюрик був чесний „служака“ і віддавав усе своє життя, все своє знання своїй Сізіфовій роботі.

Харчували нас поганенько, а найгірше, коли був такий артільник, що більше дбав про себе. Артільника вибирала рота, і хоч який був чесний той юнкер, він мусив красти.

Справа в тім, що, приймаючи ціни від попереднього артільника, він тільки на базарі в різницях і лавках дізнавався, що ціни на все були значно менші, та ввести їх зараз в норму,—це все одно, що донести на товариша, і юнкер мовчки одбуває свій термін. І за два тижні, коли й сам промітний, здобував собі мундира, чоботи і шаровари.

Я не довго був старшим унтером. Юнкер Лютеров, мого взводу, часто втікав уночі з школи. Вертаючись з нічної гулянки, він попався на очі дежурному офіцерові, офіцер за ним, та поки вибіг, юнкер хоч устиг добігти до ліжка, але роздягтися й лягти не встиг. Ну, звичайно, винен унтер, що не доніс на товариша, і мене „понирили“ до меншого унтера. На цій новій посаді я все ж не вдержався до випуску. Невеличка купка юнкерів почала видавати газету, що виходила раз на тиждень. Газета не довго існувала. Скрізь знайдеться свій донощик,—знайшовся він і в нас. Газета попала до рук начальства. Властиво кажучи, в двох-трьох числах газети не було нічого прикрого, а тільки в одному числі були вірші, щоправда, дитячі, а все ж образливі: „Три дні в пеклі“, велика поема, в якій автор описує, що буде на тім світі нашому начальству, на зразок „Во Францію два гренадера“. В поемі висміювалося „Рюрика“, що пізньою добою ішов з Агнесою додому. Вона скаржилася йому на свої хвороби, а він відповідав: „Агнеса, и мне умирать бы пора, то-то возликует Одесса и все господа юнкера. Да что юнкера мне такое, их обдирал я, как липку, всегда. Вот Кршивоблянский прогонит (Кршивоблянський був начальник штабу), беда мне, — умру я — тогда“.

Ты медальку на ленточке красной
Повесить на сердце мое.
Раздвинь по уставу мне ноги,
Чтоб стало затылком ружье.
И смирно и тихо я буду
Лежать как на страже, в гробу;
Заслышу я — к чаю играют,
Но к чаю уж я не пойду.
Но вот черный хлеб носить станут
И я во гробу содрогнусь,
И надену свои скороходы
И снова к поверке явлюсь.

Другий вірш під заголовком „Вибори артільника“ :

Когда волнуется во фронте рота,
Готовясь средь себя артельщика избрать,
То всякому в артельщики попасть охота :
Люблю, бывало, я за друга покричать !
Хоть знаю я, что друг мой юнкер тонкий,
И любит он просторный свой карман ;
Но громче всех звучит мой голос звонкий,
И другу ключ кладовый, верно, будет дан !
Какое дело мне, что масло будет хуже,
Что порции все примут жалкий вид ;
Но ты, ведь, угостишь же, друже,
Меня на общий дефицит !

Почалося дізнання й суд. Мене, Петрова і ще двох юнкерів загрожували виключити з школи і одіслати в полки. Мене любили товариші не тільки з своєї роти, а навіть і з другої. І от, зібралася депутація від обох рот на чолі з фельдфебелями — просити за мене. Це зробило свій вплив : нас усіх залишили. Мене знову скинуто й переведено у другий розряд поводження.

Першого травня школу вивели до таборів і помістили на правім фланзі Модлінського полку. Нас, як і полкових солдатів, вивели на стрільбу, на ротне навчання. Часто ввечері, лежачи на нарах, я згадував любу серцеві Лозоватку ... Як хотілося туди, на став широкий, полежати на човнику, погойдатися на хвилях, рибку половити ... Там простір і воля, там я один ... Думки ці перебивались „зорею“. Позад нас, через лісок, стояли теж полки, і от, о пів на дев'яту починалася „зоря“. Всі шикувалися на лагерних „лінійках“. Після зорі команда : „На молитву шапки долой !“ — І кожна рота починала співати молитви.

У серпні 1879 року відбувся в Одесі царський „смотр“. Нас, юнкерів, вивели з школи о 4 годині ранку в „походній формі“. О пів на шосту ми прийшли до табору. Почистились, пообідали і не по розуму усердне начальство вивело нас на „скакове поле“. Тут, по розбитих задалегідь лініях, вишикували нас. Було 12 годин ранку. Спека страшenna. Вирівнявши нас, наказано : „Стоять вольно, з місць не сходять !“ Це означало, що

кожен має право знять з лінії ногу, що отекала, трохи нею помахать, потім поставити на місце й зробити те саме другою ногою. О 12 годині вишикувалися й інші військові частини: 15-а дивізія, 13, 14, 15 і 16-й стрілкові полки. Спека ще збільшилась. Начальство купками розкинулося на майдані. Десь далеко на заставі почувся довгий гудок. Все начальство кинулось на свої місця. Залунало „Смирно!“ . Все затихло. Очі всіх впилися в далечінь, відкіля покотився клубок куряви. Через кілька хвилин підлетіли адъютанти й оповістили, що це не царський поїзд. Знову: „Стояти вільно, з місць не сходить“. Година дня, духота надзвичайна; хто слабенький, уже не витримує: хилиться штик потихеньку додолу, рушниця випадає з рук, а за нею падає й солдат чи юнкер. Підбігають санітари і відносять бідолагу; ряди злучаються. Начальство сердито поглядає: треба знову підрівнять. Знову гудок, знову адъютанти, знову „отставить“ : не цар, і знов „стоять вільно“. Тільки о шостій годині стовпом дорога закурилась. Ближче, ближче... Ціла юрба адъютантів, генералів, почет. Всі на місцях. На обрії з'явився екіпаж, і знову всі втопили в нього очі. Тройка зупинилась кроків за 200 від нас (ми стояли на правому фланзі). Почулося: „Смирно! — по полках на плечо“. Всі полковники прийняли команду. До царя бігом підвели білого як сніг коня і, коли він сів, знову пролунало „На - караул!“ і заграла музика. Цар легеньким галопом під'їхав до нас, круто повернув коня по фронту так, що той спіткнувся й обдав нас порохом. „Здорово, юнкега!“ (він гаркавив), — промовив цар, приставивши руку до козирка. — „Здравия желаем, ваше императорское величество!“ — виразно прокричали юнкери.

Наче й тепер бачу його: підстаркуватий, з сивиною, глибоко запалими очима, красивий старик. Груді колесом; фігура, звичайно, підмощена, а тому й здавалась могутньою. Він проїхав понад фронтом. Потім почався церемоніал. Ми „по-ротно“ розгорнутим фронтом пробігли. — „Молодцы, юнкера!“ — почувся його голос. Відповіли традиційне: — „Рады стараться!“ — і потягли до школи стомлені й голодні, але з обов'язковими піснями.

VII

Знову потекли сумні хвилі життя. Лекції, поодинокі й ротна муштра і, так звана, „словесність“. Раз якось, перед початком лекції з адміністрації, я був надзвичайно радісно здивований. На лекцію увійшло п'ять молодих офіцерів, а між ними брат Микола. Повернувшись з війни, він попав до Київської військової школи, тут його настановили на офіцера, і тих, хто належав до Одеської округи, надіслали до нашої школи слухати лекції та складати іспити на вищий чин. Мама так і не діждала побачити синів офіцерами, чого вона так бажала, бо померла ще в березні 1879 року. До нашої сім'ї дуже підходила пісня: „Ой не журись, нене, не турбуйся над нами: ми повиростаєм та й розійдемось сами“. Наприкінці життя свого мати залилася самотньою. Брат Михайло переїхав на службу до Кишинева, Петро служив у Новомиргороді. Я з братом Миколою вчилися в Одесі, а сестра раніш учителювала, а потім поступила до оперети. Коли сестра перший раз виїжджала з дому, я ненароком застав таку картину: мати вся в сльозах тихенько своїм ліричним голосом співала:

У неділю рано,
Як сонечко градо,
Виряджала мати дочку
В чужу сторіночку.
В чужу сторіночку, між чужії люди.
Ой, хто ж тебе, доню моя, жалувати буде?..

Вона залилася сльозами, а сестра втішала її:

Пожалують, нене, всі добрії люди:
Робитиму, годитиму — добре мені буде.

У мене підступили сльози, здавило горло, і я вибіг з хати. Я часто ходив до брата і познайомився з усіма офіцерами. Вони передягали мене в офіцерську форму, і з ними я бував у ресторанах та театрах. Мені дуже подобався товариш Миколин, що й мешкав разом з ним, Грицько Жигаловський. Це був лицар, тип такого колишнього „побратима“, що, як оповідає Лукіян, міг дати око виколоти за свого „побратима“. Людина страшенної сили і смирний, як вівця. Красунь, чорний як

жук. Ми zostалися з ним навіки побратимами. Був він мало освічений, і братові багато клопоту було, щоб хоч трохи підготувати його до іспитів. Як йому не розказували про барометр і термометр, все дарма; коли через годину говорили: „Ну, Грицю, намалюй барометр“, — він малював термометр. Брат звертався з проханням до Смоленського і Цимакюна (професор фізики); дякуючи цьому, Грицько ледве-ледве склав іспити.

Здавалося, що цій здоровій людині два віки жити, а він не довго пожив, через вдачу. Цілий день двері навстях, компанія змінює компанію, а Гриць усім радий і з кожним вип'є. Я не бачив Гриця ніколи п'яним, він навіть у лиці не мінявся. Це була величезна губка, що вбирала в себе горілку, пиво, коньяк і вино. Пам'ятаю, що літ через десять, коли я був уже на сцені, приїхавши до Одеси, я мешкав у Гриця. Якось повів він мене на майовку. Всі були п'яні, Гриць „ни в одном глазе“. Сиділи в садку. Де не взялось теля і, вибрикуючи, пробігає мимо Гриця. „Куди ти, дурне?“ — каже Гриць і вдарив його кулаком по лобі. Теля закрутилося й упало мертве. Останній раз я бачив Гриця 1893 року. Він являв собою величезну коробку, в середині якої вже все потліло. Він посивів, став лисий, а все ж тримався молодцем. Дуже зрадив мені і зараз же попросив пофарбувати його. Він вимив голову й бороду, я взявся за бороду. — „Грицю, чому ти не лікуєшся, ти, я бачу, хворий“. — „Та от, братухо, нема мого знайомого ветеринара; я, милий мій, лікуюся тільки у ветеринара. Не дивуйся: він же худобу виліковує, а вона ж йому н-чого про свою хворобу не говорить, як я розкажу“. Гриць заливався добродушним сміхом. Голос у Гриця був чарівний: оксамитний бас надзвичайної сили і дивної краси. Такі голоси родяться раз на сторіччя. Улюблена його пісня була російський романс: „Нет, я сбился с пути, увлекаясь тобой, не судьба нам идти по дороге одной“ і українська: „Ой, оре Семен, оре, та сірими волами“. Він не хотів виявлять почуття, а воно виливалось стихійно з його грудей. — „Кидай, Грицю, службу, іди до нас“. — „Ні, братухо, — відповідає він, — я вирішив дослужитися до наслідника і царем в одставку“ ... 1895 року Гриць помер в Миколаєві, де він, яко

полковник, командував окремою частиною і де, нарешті, горілка його перемогла. Він помер спокійно, усміхаючись.

Випускні іспити зазізнилися через смерть начальника школи, полковника Лазаревича, і проходили в'яло. Я складав їх зовсім байдуже, не готуючись: я знав, що мене не випустять „попершому розряду“, не вважаючи на те, що я був найкращий фронтовик і лише з фортифікації мав 7, а решта балів пересічно виходила більш 10. Після іспитів почалися з'йомки. Школу переведено в Олександрівку, чудову місцевість на лимані; по другий бік лиману, проти Олександрівки, — німецька слобода. Там мешкали всі так звані рикометні офіцери (це ті, що дістали чин за війну). Уночі, після перевірки, ми їздили до них човном і пізно верталися п'яненькі. Одного разу я пішов у заклад, що перепливу в Олександрівку. Заклад був на дюжину пива, я виграв і на другий день пиво випили в шинку „трех сестриць“ — гарненьких німкенів. За надзвичайний шик уважалося так ударити пляшку зверху, щоб дно одскочило. Пляшок набивали безліч ...

З'йомки були з астролібією; бусольні, глазомірні і „кроки“. Для багатьох офіцерів це була terra incognita, і юнкери робили за них.

От і з'йомки скінчилися. Ми збудували кілька ложементів, співаючи пісень про наше начальство.

Прощай, наш Рюрик - економ,
Любитель пирожков и булок!
На пирожках построил дом,
Фасадом прямо в переулоч.

Хор підхоплював:

Так наливај, брат, наливај,
И все до капли выпивай.
Прощай, Румянцев - командир,
Тебя нам больше не видать,
И твой истасканный мундир
Не будет больше нас пугать.
і т. д.

Приспівуючи, ми танцювали. Скінчилося, нарешті, все, і ми роз'їхалися по полках. Мене призначили до 58-го піхотного Празького полку, що стояв у Миколаєві.

VIII

Дев'ять годин ранку. Середина серпня, душно, тихо, море як дзеркало. Пароплав „Аргонавт“, збиваючи піну колесами, з страшенним гуркотом відпливає від Одеси на Миколаїв. „Аргонавт“ ... Чи не по золоті руна я їду?! Сиджу на палубі самотній, всім чужий. Майбутнє якесь безпросвітне... До „производства“ далеко: треба прослужить військовий термін. Я майже не був у полку, а тільки в школі. Утримання 8 карбованців на місяць... В кишені — п'ять карбованців. Все добро моє на мені. Маленький вузлик з подушкою, ковдрою та білизною. Навколо люд байлуний: у кожного своя турбота. Поїхати б додому... Чого? Поїхати для того, щоб кілька днів сидіти на шиї у брата або в батька... Та й на який кошт? Якийсь смуток опанував мою істоту... І перший раз прийшло мені в голову: „І для чого все це, що я робив?“ Неначе з туману випливає все минуле. Я підійшов до корми і почав дивитись у воду. Вода пінилась і одбивалася на сонці, наче веселка. Щось дивне, незрозуміле ворухилось у голові... Щось неначе вабило туди, у морську глибочінь... От би кинутися!.. Я повернувся і тихенько пішов біля правого борту. Що воно? Одне, друге, третє з'язилося на скляній поверхні моря і нирнуло знову вглиб. — „Дивись, дивись, як виграють дельфіни“, — каже якийсь старенький панок хлопчикові. Я зацікавився теж дельфінами. Вони цілою зграєю то йшли рядом з пароплавом, то переганяли його, зринаючи на поверх, перекидались догори животом, то зникали зовсім. Праворуч — безбережне море, де-не-де зморщене подихом вітру; ліворуч — крутий дикий берег, спалений сонцем, берег Херсонщини. А ось і Березань, а там на обрії — Очаків. Праворуч — Кінбурнська коса з плавучою батареєю. Тут „Аргонавт“ зустрічається з пароплавом „Тавридою“, що йде з Миколаєва, — вигражують пасажирів та поклажу на Очаків. Далі Дніпро-Бугський лиман. Якось веселіше стало на серці: і обрій краший, розмаїтий. Ліворуч — берег, укритий копами; праворуч — Кінбурнська коса зеленіє і пишається своїми садами й виноградниками. „Аргонавт“ забирає ліворуч і входить у Буг-річку. Вона тут верстов із 10 завширшки. Лівий берег піщаний і голий, правий

веселий, нагадує нашу Херсонщину. „Ой, ішли наші, славні запорожці, та понад Бугом - рікою, гей широкою та глибокою, гей та понад лиманами“, — замуликав я тихесенько.

— Що ото за місто на Дніпровім березі зеленіє? — питаю в матроса.

— Станіслав, — відповідає він.

Матрос був доволі говіркий і говорив українською мовою.

— Отам далі починається вже Дніпро, а от, бачите, ледве мріє церква — то Білозерка, а ото — Станіслав. Колись тут батько з сином рибалили, та зачепили таку тоню, що ледве-ледве витягли. От, як упорались, батько синові сказав: „Ну, сину, тепер стань і слав бога“. Та поставили там курінь, до них приєдналось ще кілька куренів, і поволі виросло село, а далі й городок, та й назвали його „Станіслав“.

Ми розбалакались. Матрос був з Херсонщини. Він назвав мені всі села обабіч Бугу.

— От село Богоявленське, а то — Кориниха; а це — Попова Балка...

— А часом не знаєте, де тут табір Празького полку?

— Чому не знаю? Це з верству від пристані.

Пароплав повертав за коліно, і матрос пішов до свого діла. Праворуч потяглися переліски, садки й чудові дачі. Через півгодини пароплав підійшов до пристані. Я забрав свої лахи і потяг пішки до табору.

У таборі я помістився в першій батальйоні, другий намет з флангу. Людей мало: солдати здебільшого по економіях на роботі. Вечоріло. Я пішов по офіцерській лінії до краю полку, — нікогісінько. Вертаючись назад, чую хтось грає на кларнеті. Я став біля намету, кларнет заговів. Я хотів рушити, коли з намету чуваю голос: „Хто там? Заходьте“. Я увійшов. На ліжку сидів невеличкий на зріст офіцер. Чорнявий, низенько стрижений, з маленькою борідкою, з темними очима і темним кольором обличчя; він скидався на цигана. Я оддав честь і назвав себе.

— Из училища?... А я подпоручик Мишабенский. Как видите, до генерала, чорт возьми, еще далеко. Садитесь.

Я сів.

— Ну, что там Рюрик поделывает? — і Мишабенський закричав точнісінько, як Рюрик: „Ружья вольно! — Похоже?“ спитав він.

— Як його чую, — відповів я.

— То-то, тысяча чертей и одна ведьма, как говорится в романах Майн-Рида. — І він ляснув мене по спині долонею. — Вы молодчина, вы мне нравитесь, тысяча чертей и проселочная дорога.

— Заграйте щонебудь на кларнеті, — попросив я.

Лице у Мишабенського роздулось, зробилось червоне й широке, очі налилися кров'ю, — він сміявся.

— Сыграй? Так ведь я играю как заяц на гитаре, как музыкант из таверны „Дикой собаки“ или „Трех подков“.

Я встав.

— Водку пьете?

— П'ю, як піп. — І я розказав йому анекдот про попа, що одмовлявся, ніби він нічого не п'є, а коли йому сказали: „Одначе, як остається причастя, то ви допиваете?“, то відповів: „Воно, конечно, например, да, но с превеликим отвращением“. У Мишабенського знову зробилось червоне, широке лице.

— Чорт вас побери, да ведь, три ведьмы и дохлая собака, вы хороший рассказчик. — Він подав мені руку і на прощання штовхнув у бік: — Встретимся в таверне „Бизона“.

Я прийшов до себе в намет і довго не міг заснути. „Що воно за персона Мишабенський? Оригінал, чи корчить оригінала? Це питання так і зосталося загадкою: добродушний зовні і сердечний, він страшенно бив солдатів. Друга рота, якою командував капітан Заїчневський, взагалі являла собою так звану „дисциплінарку“: тут били на смерть. Бив ротний і обидва субалтерни — Мишабенський і Ковалевський.“

Вранці пішов до полкового командира. Невеличкий на зріст, одгодований, вродливий, ще бадьорий полковник Іван Федорович Альбрехт прийняв мене доволі ласкаво. З першого погляду видно було, що цей офіцер все життя терся по штабах і немов нічого бойового — стройового. Ласкавий погляд сірих очей, приємна розмова, — взагалі дуже симпатичний. Офіцерство прозвало його „Шпонькою“. В полку всі командири мали якусь прикладку, навіть кожен батальйон носив вигадане

назвисько. Перший батальйон звався дисциплінарним, другий — мармонами, третій — бельдежурами і четвертий — гвардійцями. Я потрапив до першої роти першого батальйону. Командира батальйону Лева Вікентійовича Мальського звали „Тигром“. Невеличкий на зріст, метушливий, нервовий сева-стопольський служака, з вусами як щетина. То ласкавий приторно, коли ви йому потрібні, то нечемний і нахаба. Командир другого батальйону полковник Русанов був чиста потвора: ходив так, ніби весь був на розбовтаних шрубках, що от-от відпадуть. Худий, як тріска, ні живота, ні грудей, ні плечей: додайте до цього велику голову, що трималась на тоненькій, мов ниточка, ший, з крюкуватим носом, синіми одвислими губами — і перед вами Русанов, він же Мармон Дмитро-Заїнгульський. Коли ця фігура сиділа на дохлій, як і сам, коняці — це було таке чуперадло, що годилось на пугало для баштану. Командир третього батальйону, майор Василенко-Іваницький, був здоровий, товстий, пузатий чолов'яга з манією величності, з бичачою шиєю, з густими чорними, завжди нафабреними, вусами й баками. Завсіди був переконаний в непохибності своїх слів. Цього майора дражили Бельдежуrom.

Командиром четвертого батальйону був полковник Михайло Юлієвич Ашенбреннер, той самий, що потім сидів 20 років у Шліссельбурзі⁴. Ашенбреннер був світлою плямою на тлі безпросвітної полкової солдатчини. Невеличкий, рухливий, з розумним лицем, начитаний, з гострим, ядучим язиком. Навколо нього гуртувалась молодь. Дивно мені було, що він зовсім не розбирався в оточенні. Я ввесь час тільки придивлявся до всіх і держався осторонь. І, хоч після одної вечірки в літнім клубі, де я співав і розповідав, офіцерство, не тільки молодь, а й Ашенбреннер, зацікавились мною, я все ж уникав компанії і приходив до клубу, коли по мене прислав Ашенбреннер.

З табору виступили пізно: почалась осіння непогода і частенько приходилось спати під дощем, що лив іноді цілу ніч. Перед виходом з табору мене перевели до 9-ої роти. Командир роти, капітан Михневич, був собі чоловік смирний, приємний. Багато шкільних товаришів, що тепер поз'їздилися, понаходили собі квартири. Здебільшого вони мали кошти, у мене не було нічого; на 8 карбованців не проживеш, і я рі-

шив оселитися в казармі, при своїй роті. Батальйон наш стояв у Корневих казармах. Тепер від них не залишилося й ознаки: на тім місці стоїть великий завод.

У казармі, за величезною грубою, щілина між грубою і стіною, коли з боків завісити ряднами, являла собою щось на кшталт кімнатки, і хоч було тисно, зате тепло. Перед самими казармами — широкий Буг, а на захід починалися ліски. Тоді ліски ці були густі, з озерами. Тут було багато валюшнів і качок.

Вставали рано. Навчання починалось о 8-й годині. Училися „словесності“. Так фельдфебель і кричав: „Пошов, вилазь, виходи на словесність!“ Сідали купками навколо унтера і той розказував про зборку й розборку гвинтівки, про царську фамілію, як звуть корпусного, дивізійного, бригадного та інших командирів аж до взводного. Скільки війська, що таке прапор, присяга і т. ін. Потім починалось „одиначне“ навчання, прикладка, приділка; нарешті, стріляли дробинками з „Масолового“ прибору. О 9-й годині приходив ротний, він ішов до канцелярії, до мене не втручався. В нашій роті був ще старший офіцер, поручик Родкевич. Тип досить цікавий. Уже літній, а все тільки в чині поручика. Перший раз, коли він прийшов в роту, то надзвичайно чемно поведився зі мною. Ласкавий такий, з приємною усмішкою, підійшов до мене й каже: — „Позвольте познакомиться: первый в России поручик Владимир Иванов сын Родкевич, а о чем, тому следуют пункты, прошу любить и жаловать“. Він походив по казармі, довгенько балакав з фельдфебелем; як потім мені казав фельдфебель, розпитував про мене. Одібравши від фельдфебеля про мене гарну атестацію, він знову підійшов до мене і взяв під руку. — „Послушайте, вам нужна эта канитель: вы ждете производства; а может быть хотите составить и карьеру, — помогай бог; но мне все это противно: „я ищу свободы и покоя“, как говорит Лермонтов. Так вы уже, дружище, подтяните всю роту; командир, ведь, ни во что не вмешивается, он человек хороший, надо его пожалеть. Так вы того... Хорошо?“ Він обійняв мене і легкою ходою на кріпких ногах, мов на пружинах, вийшов з казарми. Ми зустрічались якось у полковій канцелярії, він підійшов до мене і спитав: „Ну, как рота?“ Кажу, нічого, — командир задоволений. — „Ну и хо-

рошо". Він стиснув мені руку, потім, обійнявши за стан, одвів набік. — „Послушайте, что за охота вам жить в казармах, — перебирайтесь ко мне“. Я подякував. — „Нет, в самом деле, а может быть вы нуждаетесь в деньгах, — сколько вам?“ Я знову подякував і сказав, що одержую з дому. Потім його перевели в якусь іншу роту, і ми зустрічалися з ним у клубі. Він раз - у - раз частував мене і любив співати зі мною „Не искушай меня без нужды“. У нього був чудовий баритон.

Грянуло 1 березня 1881 року і якимось приголомшило всіх. Молодь ждала чогось, старі заховались, мов черепахи в шкаралущу⁵. Почались „смотри“. Здавалось, начальство щось винюкує. Спершу приїхав бригадний Назімов. Доволі добродушний, випивака і дурноверхий. Після нього незабаром приїхав начальник дивізії Олександр Дмитрович Горемикін. Типічний „момент“ (так звали офіцерів генерального штабу). Дуже гарний, з чудовим голосом, любив поговорити і говорив красно. Після цього огляду мені дали офіцерський чин і знову перевели до першої роти. Я назавше попрощався з 9-ою ротою і її славним командиром, якого я вже більше не бачив: його випадково вбито на прицілці. Тоді перевіряли прицілку, дивлячись в ручну мішеньку, в середині цієї мішеньки була дірочка; видно було, як цілиться солдат і як він спускає затвор. В затвор вкладався навчальний патрон, а на цей раз солдат ненароком вклав бойовий, що залишився у нього в сумці після караулу. Капітан сам перевіряв прицілку, і солдат вистрілив в упор; нещасний упав мертвим.

Знову в таборі, в тому ж наметі, той же „Тигр“ — лютий. Командир роти — Бургхарт. Тип старого дореформного часу. Здоровий, він наганяв жах на солдатів, і тільки підходив до солдата, як той уже одкидав голову назад, боячись, що зараз ударить. Тупоумний і злий, Бургхарт затуркував солдатів: бив, шарпав, трусив, схопивши за ранець. Досить було з'явитись мені, як він одходив набік, бурмочучи під ніс: „Да, да ... новшество ... Интересно вот, когда будет ротным ... Гу, гу — бру“, кашляв і відходив набік. Іноді, підвозячи мене на стрільбу, він довго мовчав, кашляв, потім, дивлячись осторонь, говорив ніби комусь іншому: „Вот едешь в благодушном настроении, и разозлят анафемы и того ... да, бру - гу - гу. Тер-

пишть, терпишть и не выдержишть ... гу ... гу". Я занотовую найголовніші сцени. Ранок. Бургхарт уставав, коли солдати ще спали, довго вмивався, кашляв, пив чай і поглядав в щілину намету на солдатів. Жертва знаходилась: це був нещасний Кондебов. Побачивши його здаля, капітан виходив з намету.

— Ступай сюда, гу, гу, бру...

Солдат, держачи руки „по швам“, ні живий, ні мертвий підходить.

— Кто я такой?

Солдат мовчить і дьоргає головою.

— Кто я такой, гу, гу, бру... Ну?

Солдат набирає духу і говорить:

— Рвотній комардін.

Бургхарт трусить його:

— Рвотний? А? Гу, гу... А чем ты вооружен?

Солдат запускає очі в небо і щось шепоче.

— Фельдфебель!

Через хвилину рослий, здоровий фельдфебель Малявка, держачи лівою рукою шаблю, а праву „під козирок“— підбігає і стає закам'янілий перед грозним капітаном.

— Полюбуйся, гу, бру... ничего не знает.

— Так тошно, ваше благородіє, потому как он немец, дак йому трудно.

— Какой немец? Болван ты, ведь он молдаванин. Ты молдаванин?— звертається він до солдата. Той глухим голосом відповідає, помиляючись:

— Мол... вадан.

— А? бру... Молвадан! Полюбуйся.

— Так тошно, он немец, бо не уміє говорить по-нашому.

— А ты научи! Вот спрашиваю, чем он вооружен,— не знает.

Фельдфебель, впадаючи в тон капітана:

— Вот видишь, болван, через тебе только замечение получаю.

А сколько раз говорил, научав тебе. Ну, повторяй за мною: „Я вооружен винтовкою системы Бердана № 2-ой со скользящим затвором, имеющую всередині винтообразный наріз, делающий около полутора оборота“.

Увесь час солдат шепоче губами, повторюючи за фельдфебелем.

— Ну? — кричить ротний.

Солдат, дивлячись в небо, червоний, з очима, повними сліз, говорить на одчай:

— Я воржон ситя бендера нумері два в сродки він та-тура...

Ротний круто повертається до фельдфебеля і кричить:

— Ну? — Той мовчить. — Чтобы он завтра мне знал русский язык! — і йде в намет.

Під кінець таборових зборів мене покликали до канцелярії, — з'являюсь до полковника.

— Вот, дорогой мой, так сказать, примите глазной околодок. Надеюсь, вы все приведете там в порядок.

Полковник подав мені руку на знак того, що розмова кінчилась. Здивований, я прийшов до ад'ютанта.

— Що за сон такий, — питаю, — мене, стройового молодого офіцера, призначають за начальника ізольованої команди...

Ад'ютант знизав плечима. Я прийняв околодок. Здебільшого солдати натирають собі очі і так симулюють хворобу, щоб уникнути муштри. Околодок містився в Штирманській школі, де була також і музична команда. Роздивившись, я вирішив розігнати слабих по ротах. Приходжу знову до „Шпоньки“ і говорю:

— Пане полковнику, я мислю, що з ізольованою командою можна вести навчання, — це не тільки не пошкодить їхньому здоров'ю, а навіть на вільнім повітрі оздоровить їх. Дозвольте виписати рушниці і взятися до праці.

— Это, так сказать, хорошо. Составьте программу занятий.

Через три дні приношу програму: звичайний зразок ротних програм. Подивився на програму „Шпонька“.

— Нет, так сказать, это будет обременительно для больных и зачем же ружья? Так, между прочим... прогулки... Но это уже чересчур.

Я вийшов і знову до ад'ютанта.

— На чорта тобі все це здалося? Хоче він, щоб хворих набралось батальйон, ну, і нехай потім що хоче з ними робить, — сказав мені ад'ютант.

Ми вибралися з табору. Я знайшов гарненьку кімнатку на розі Інженерної та Спаської вулиці в домі Сидоренка. В цьому ж будинку мешкав і полковник Ашенбреннер. Протягом 8 місяців я не ходив до своєї команди. Іноді тільки до мене забігав солдат і казав, що „все благополучно, от только, так что, на очистку казарми потрібні гроші“.— „Яка там очистка? — сердився я: — мітли поробить з дерези, — її там до чорта, — і вимітайте“.

За цей час я перечитав усю полкову бібліотеку. Дізнавшись, що дехто з молоді готується до академії, я теж узявся до науки. Підтягнув з гімназистом восьмого класу математику, хитроше підготувався з історії, простудіював усього Шлосера і попрацював над фортифікацією. Ашенбреннер то сам заглядав до мене, то прислав денщика за мною і просив почитати йому Гліба Успенського. Йому дуже подобались невеличкі оповідання, коли пам'ять не зраджує мене, під заголовком: „Бог гріхам терпить“. Тут оповідалось про одного купця, що несподівано попав у політичні діячі, дякуючи ящикам з палитурою.— „А в ящиках у тебе то што?“ — питають його. „Палитура, родненькие“.— „Ага, палитура? Поддельвай его под орех“. Ашенбреннер заливався сміхом. Так проводили мивечори.

Хазяйки мої були дві старенькі сестри. Одна вдова-морячка, а друга — панна літ на 65. До них частенько заходили знайомі, а між ними надзвичайної краси молоденька дівчинка, німкеня Катря Вайскеберг. Вона була сестра офіцера резервного батальйону і жила проти нашого будинку. Батько її держав шевську майстерню. Родина велика: два сини і п'ять дочок, — всі, як перемиті, як писанки, а менша Катря хоч на виставку красунь! Я бував у них, і мені нав'язали підготувати Катрю до причастя. Дівчина була безталанна, і бився я з нею місяців чотири, поки вона ледве склала іспити. За це мені зробили чоботи, і я частенько співав їй: „Meine liebchen Katrinchen, was kostet ein Paar schon?“ А вона відповідала: „Zwei Zalern, vier Groschen, ein Küsschen dazu!“

Катря була щедра на поцілунки, і, звичайно, одним поцілунком не обходилося. Уміла цілуватись. Науку цю вона засвоїла далеко краще, ніж катехизис.

Якось я читав їй „Давида Коперфільда“, а вона дрімала

за роботою; коли прибігає солдат і каже, щоб я йшов у казарму, бо якийсь офіцер прийшов прийняти в мене околודок. В канцелярії я справді застав старого кривоногого і доволі противного резервного офіцера. Я повів його по казармі і передав усе по формі.

— А pozwolte узнать, какие у вас имеются суммы?— спитав мене капітан.

— Суми? Які суми? Я нічого від полка не одбирав на утримання ізольованих, а годувала їх музична команда.

— Да?! Странно...

Я попрощався з „резервуаром“, як ми їх величали, і пішов додому. Через два дні мене покликано до канцелярії, там я дізнався, що мене знову назначено в першу роту. Адъютант питає: „Читав наказ сьогодні?“— „Ні, кажу, не читав“. Він подав мені наказ. „Прочитай, може знайдеш щось цікаве“. Я прочитав половину,— нічого, все шаблон, а нарешті наприкінці читаю: „Завідувачу полкової ізольованої команди, капітанові N видати на чистку казарми двісті карбованців“.— Я глянув на адъютанта, він сміється.— „Що ж там чистить? Я все робив хатнім способом“.— „Ах ти, дереза!“— сміється адъютант. Йому відома була моя діяльність від музичного старости, корнетиста Бені Карліка.— „Іди послужи в строю: Тигр, і Бургхарт давно тебе ждуть, уже місяців зо два набридають полковникові, щоб тебе перевести до них“.

Незабаром ми знову виступили до табору і знову почалась стрільба, одиночне та ротне навчання... Та я вже був не той. Читаючи „Історію одного селянина“, я наткнувся на таку ідею: „Людина, що вигадала сірники, зробила задля людськості далеко більше, ніж усі завойовники“. І в душі моїй погасли образи Ганнібалів, Сципіонів, Пірів, Олександра Македонського, Наполеона і всіх віртуозів війни, що, не маючи жадної ідеї, нарешті або були побиті, або вчасно померли, і все, що держалося їхньою власною істотою, розсипалось, мов пісок від подиху вітру. Для чого я вчу солдатів стріляти, фехтувати? Щоб убивати людей? Я ходив на стрільбу, як на панщину. Солдати мені здавалися нещасними. Яка сила заставляє їх іти й робити те, чого вони не хочуть? Що вище: одиниця, чи громада? Випадок розв'язав мені деякі питання.

Лежу в наметі й читаю. Рота пішла на варту. Чую, Тигр кричить: „Вы, капитан, глупости говорите! Как может рота, как она смеет не отвечать на ваше приветствие?“ Я насто-
рожився. Чим далі йшла розмова, тим зрозумілішою ставала справа. Ходили чутки, ніби капітан уже кілька місяців затри-
мує солдатську платню і гроші, які приходили солдатам з дому. Серед солдатів зростало обурення, і от сьогодні вре-
шті вибухнуло. Коли капітан К... вийшов до роти, що шикова-
лась на передній лінії, і поздоровався з нею, вона мовчала... Переляканий капітан „ушився“ і, не знаючи, що робити, побіг до „Тигри“.

— Идем к роте! — кричить Тигр. Я вийшов теж з намету. Тигр нервовим кроком, якимось підскакуючи, ішов попереду, а за ним, крадучись, ішов капітан К... Рота стояла на лінії. „Смирно!“ — скомандував фельдфебель. Всі витягнулись. Тигр пройшов посередині роти. Червоний, з налитими кров'ю очима, з вусами, які тирчали мов дріт, верхня губа нервово дрижала. Він справді скидався на тигра. — „Здорово, молодцы!“ — почувся його сухий обривчатий голос. — „Здравия желаем, ваше высокоблагородие!“ — залунало густо в повітрі. — „Сбро-
сить ранцы“. Рота скинула ранці. — „Набивай их песком!“ — Рота набила ранці піском. — „Надеть ранцы“. — Рота наділа ранці. — „Господа офицеры, прошу выйти из строя!“ — Офіце-
ри вийшли і стали осторонь, я підійшов до них. Солдати були бліді і дихали важко. — „Справа в двухвзводную ко-
лону стройся!“ — залунала знову суха й коротка команда. Рота зробила своє діло. „Равняйсь!.. В затылок, стань в затылок там во второй шеренге второй полуроты, еще... так, еще... Левее... Левее!.. Ружья вольно! Шагом марш!“ — Рота пішла. — „Ать, два, три!“ — неслося в повітрі... — „Ногу, барабан-
щик, дай такту“, — закричав Тигр, і земля загула. „Рям, рям, рям“ — одбивали солдати, тріщав барабан... — „Кругом м-м-арш!“ — Рота ловко повернула і прямувала тепер на нас. — „Рав-
нение на середину!“ — Лиця в солдатів бліді й покриті потом. Нарешті рота знову вишикувалась. Усі були стомлені, ледве держались на ногах. — „Сбросить ранцы и высыпать песок!“ — Рота виконала наказ. — „Надеть ранцы! Смирно, равняйсь!“ — Рота вирівнялась. Тигр став перед ротою: — „Хорошо учились,

спасибо, братцы!“ — „Рады стараться, ваше высокоблагородие“ — загуло з сотні грудей.— „Капітан К..., поздоровайтесь с ротой“. — Капітан підійшов і якось боязко звернувся до людей, він був страшенно блідий: — „Здорово, молодцы!“ — „Здравия желаем, ваше благородие!“ — загула рота. — „Как же вы, капитан, врете, что рота не отвечает на ваше приветствие? Они могли не дослышать, это возможно; но, чтобы такие молодцы не понимали дисциплины и не знали, что угрожает им заслушание, — этого не может быть! Спасибо, братцы!“ — „Рады стараться, ваше высокоблагородие“. — „По палаткам, бегом марш!“ — Рота, взявши рушниці „на перевес“, в момент розбіглась по наметах. Капітана К... перевели до другого батальйону.

Цей випадок не давав мені спокою. Хто править — одиниця, чи громада? Чому ж громада ця, приголомшена силою одиниці, зробила все, чого хотіла одиниця? Коли Ганнібал, Пір, Олександр Македонський, Наполеон тягнуть за собою сотні тисяч людей, що йдуть за ними наосліп, то що ж тоді громада — „капуста головата“?

Якось, гуляючи бульваром, я побачив афішу російської п'єси, а на закуску стояв водевіль „Кум мірошник, або сатана в бочці“. Труп грала в поганенькім літнім театрі, що стояв на бульварі. Я пішов подивитися. Труп була якогось Василенка. Сам Василенко не грав, а грала вся його родина — три сини та жінка. Грала погано якусь російську п'єсу, а щодо Кума мірошника, то це був жах: ні один актор не говорив по-людському, а кожен, скрививши рота набік, якимсь диким голосом „дражнив хахла“. Я не досидів до кінця.

Через кілька днів після цього до мене в табір прийшов Стоян з актором Дяченком і умовили мене взяти участь у водевілі „Сватання на вечорницях“ та проспівати в концерті дует „За Німан іду“. Я згодився. Вистава відбулася в театрі Монте. Грав я Телепня. Як я грав — не пам'ятаю, мабуть, теж дражнив хахла, хоча мав величезний посміх. Антрепренер Чернишов дякував мені і частував вечерею. Це був „махровий“ дурень, закоханий в таланти своєї доньки і жінки. Випивши, він казав мені: „Ви чули колинебудь Патті?“ — „Ні, кажу, не доводилось“. — „Чорт зна що! Куди їй до моєї доньки: та шельмовка, як візьме фінал... дак верстов на двадцять п'ять“.

Друга вистава відбулася в неділю; йшла „Наталка“. Я грав Возного, Стоян чудово співав Петра. Донька Чернишова справді співала з такими фіналами, що хотілось закричати: „Та годі тобі драти горло!“ Можна було чотири рази проспівати „Ой, мамо, мамо“, поки вона проспівала один раз. У понеділок я був десь на варті, а у вівторок увечері мене покликав до себе в намет Тигр. Я певен був, що йому треба щось по уставу, або по збірці рушниці; він частенько кликав мене для цього: тоді вийшов новий устав. Тигр був веселий, він обійняв мене за стан і ласкаво сказав: „Фаничка, я вам советую не принимать участия в спектаклях: вчера какая-то темная личность приходила жаловаться, что вы своим участием отбиваете у него кусок хлеба. Я его, конечно, выгнал; хотел даже проводить по всей голове! Эдакий скотина, жаловаться... Так вы, того, Фаничка, чорт с ними... Я посмотрел на это сквозь пальцы, а как посмотрит командир полка? Ведь эта скотина может пойти и к нему; хотя я его напугал. Я ему говорю: „Это мой лучший офицер, и счастье твое, что не пошел к командиру, он бы тебя вздул по-военному“.

Я, звичайно, більше не грав. Чернишов з трупою поїхав до Одеси, а Василенко ще довго паскудився, не маючи ніякого поспіху. В кінці липня, проїздом через Миколаїв, був Петро Іванович Ніщинський, заходив до мене в табір з якимсь своїм знайомим. Я закликав їх до офіцерської їдальні, де познайомив Петра Івановича з Мих. Юл. Ашенбреннером. Цілий вечір ми згадували минуле і співали уривки з „Вечорниць“ „Ой, у лузі, в лузі червона калина“. Петро Іванович був у добрім настрої, хвалив мій голос. Йому дуже подобалось, як я заспівував: „Ой, та не знав козак, ой, та не знав Софрон, де як славоньки нажити“... Після останнього куплету: „А з її могили видно всі країни“, він навіть заплакав. Не знаю, чи то зайва горілка виливалась з очей, чи таки зворушив його співом. Ашенбреннер був теж в надзвичайнім захваті; він стискав руки нам і поставив шампанії.

Уже пізенько я провів Петра Івановича до вокзалу. Він їхав, здається, до дочки Музи Петрівни, що була за попом Петром Левицьким і жила десь біля Кременчука.

В серпні з Одеси через Миколаїв проїздив Марко Лукич,

Тут він залишився на добу, мешкав у Петербурзькому готелі і до пізньої ночі читав мені „Доки сонце зійде“. В Одесі Марко Лукич гастролював у Чернишова, від нього дізнався про мене, і навмисне заїхав побачитись. Я співав йому солдатських пісень — він записав одну і вставив у перший акт „Доки сонце зійде“: „Однажды шол я трутваром, сидять красоти на крелці, точно вийшли сейчас із болниці: нету краски у леці“. Згадували степи широкі нашої Херсонщини. Він їхав полювати до сестри Ганни Луківни, що була за Сичевановим і жила на хуторі під Бобринцем.—„Бери відпустку, Феоктисте, поїдемо разом. Ганна писала, що цього року багато стрепета, куріпок і дрохов, а перепелів!..“ — спокушав мене Марко Лукич. Перед очима стояв любий степ, мов шовком укритий сивою тирсою; здавалося, що я чую, як шелестить вона і вабить до себе... Та я був невольник, прикутий до галери: починались маневри і на відпустку надії не було. Ранком другого дня Марко Лукич виїхав до Єлисавету, а звідти подався в степи.

IX

Маневри скінчились. Плинула сумна зима. Я був на роздоріжжі: розчарування службою примусило мене занехаяти думку про академію. Троє чи четверо товаришів, старших у чинах, поїхало і, здається, два з них склали іспити... Зустрічався іноді з Родкевичем, він завжди веселий, по-приятельському ляскав мене по плечу, закликав до себе і кінчав розмову тим, що співав: „Я ищу свободы и покоя“... А де ж мій спокій, де моя свобода? Тікати треба з цього безпросвітнього життя. Та я не був певен своїх сил, стояв на перепутті й не міг розв'язати питання: „Куди?“ Я знову кинувся до компанії найкращих людей: записався в книгозбірню, зачитувався Плутархом, Гете, Гайне, Джіованолі. Почав напам'ять вивчати Гомера. Щоб не було скучно в самотині, я запрошував *meiner liebchen Katrinchen*, що, як і раніш, часто бувала у хазяйки. Я читав їй голосно, хоч вона через півгодини

вже куняла за роботою і мені доводилось будити її *einem Küsschen*. Найкращі романи її не цікавили і через кілька днів вона плутала Гете з Гюго, Дікенса з Доде і абсолютно нічого не розуміла з Гомерової поезії. Мене це сердило, я дорікав їй, а вона з чарівною усмішкою обіймала мене: — *aber ich liebe dich, was willst du noch?* Тоді я ставав у позу і з запалом читав: — „Нет, не печаль меня упреками горькими сердца; так, сегодня Атрид победил с ясноокой Афиной, после и я побужду: покровители - боги с нами! Ныне почием с тобой и взаимно в любви насладимся. Пламя такое в груди у меня никогда не сгорало“... *Katrinchen* з усього цього розуміла тільки: „ныне почием с тобой“...

Часто до мене заходив Мих. Юл. Ашенбрэннер. Він був чимсь заклопотаний, невеселий, замислений. Курив цигарку за цигаркою. Тісний гурток знав, що Мих. Юл. задумав був визволити з тюрми якусь політичну, прізвище її тепер забув. Це треба було зробити, як варту заступав батальйон Мих. Юл. Офіцер, здається, Кир'яков, перелякався, і нічого не вийшло. Зима проходила одноманітно. Вся компанія М. Ю.-ча якось притихла. Тільки Мідкевич дивився козирем; чорний вус його був, як і завше, закручений. Не вважаючи на злиденні достатки, я все ж частенько ходив до театру. У піст якось читаю афішу про концерт артиста Петербурзької опери Мельнікова. Пішов. Я почував себе в раю, слухаючи цього співця. І всю ніч мені лунало: „О поле, поле, кто тебя усеял мертвыми костями?“ Я позичив 50 карбованців, взяв на тиждень відпустку й поїхав за Мельниковим до Одеси та Єлисавету. Такого співця я більше ніколи не чув. Я зрозумів, що тільки той артист, хто вміє подобатись і зворушувати.

Цієї зими помер наш офіцер-запійник. Кожного місяця він подавав рапорт, що видужав, — одержував платню, а першого знову писав: „Заболею сего числа, службу нести не могу“. Ранком, проспавшись, він кликав денщика: — „Рак, Рак, Рак... приготови!“ — Через чверть години з'являвся Рак, в руках у нього була карафка і стаканчик; він ставив їх на стіл і зникав. — „Рак!“ — знову кликав капітан; той з'являвся на порозі. — „А закуску, закуску, дурак!“ — Через хвилину Рак приносив яблуко, розрізане навхрест. Капітан молитовно складав

руки і починав: — „Во ім'я отця і сина і святого духа ... Ну?“ — звертався він до Рака. Той наливав йому стаканчик. Капітан з насолодою поволі випивав і продовжував: — „і нині, і присно, і во віки віків ... Ну?“ — Рак наливав, і капітан молився далі: „Царю небесний ... Ну?“ — і знову стаканчик порожній, а капітан якось закохано продовжував: „сокровище благих і житні подателю“ ... — Горілки вистачало до половини „Помилуй мя, боже“. Уже п'янений, запинаючись, читав він: „Серце сокрушено і смиренно ... Ублажи, господи, благоволенієм твоїм Сіона і да сожигдуться стени Іерусали ... скіє ... тогда возложат на алтар твой тельци ... Ну?“ — Рак показував порожню карафку. Капітан тяжко зітхав, хрестився і, звертаючись до Рака, наказував: — „Убери закуску“. — До яблука він не доторкався. Цей тип нарешті помер і вже зовсім „службы нести не мог“.

Перед виходом у табір Михайло Юлієвич зайшов до мене попрощатися. Він їхав у відпустку. — „Может быть, не скоро увидимся“, — сказав мені він на прощання. Він був сумний. Ми більше його не бачили. Я тільки через 30 років зустрівся з Мих. Юл. у Ялті, ну, та про це в своїм місці.

В середині червня я був помічником чергового по полку, сидів у наметі і щось читав. Чую, дзвенять остроги. На порозі намету з'явився жандармський полковник. — „Вы дежурный по полку?“ — „Я, господин полковник“. — „Укажите мне палатку штабс-капитана Талапиндова“. Я повів його до другого батальйону. Нам зустрічались офіцери, що дивилися здивовано на жандарма; між ними я побачив свого приятеля Ковалевського і спромігся шепнути йому: „Біжи до Талапиндова і скажи про гостя“. В наметі Талапиндова ми зоставались не довго. Жандарм перерив усе, нічого не взяв і, звернувшись до мене, спитав: — „Вы знаете квартиру штабс-капитана? Ведите меня к нему“. На передній лінії стояло кілька жандармів. Ми пройшли через пролом до квартири Талапиндова. Я страшенно боявся, щоб не зустріти там Ковалевського, і щоб Талапиндов не зробив збройного опору. Що робить? Серце моє билось, і піт градом котився з мене. Жандармський полковник був теж блідий. Ми увійшли у двір. Талапиндов сидів на стільці і годував курей. Він був спокійний. Ковалевський, давши звістку, перескочив через паркан і безпечно пройшов

у табір. Трус не дав наслідків. Почалися арешти. Заарештували поручика Кир'якова, Успенського, капітана Заїчневського, Талапіндова і полкового скарбника Маймескулова.

Мали звістку, що ніби Ашенбреннера арештовано в Смоленську. „Шпонька“ захворів. Все це якось пригнітило всіх, тільки „непокірний син Адольф“ (так звав Ашенбреннер Мідкевича) ходив козирем і казав: „Я на все трижды хрюкаю!“ Я зустрів якось Родкевича, він, як кажуть, „смикнув сірка за хвіст“ і був веселий. Побачивши мене, почав щось співати. Ми поздоровкались.—„Тебя не таскали к жандармам?“—„Ні“,—кажу.—„А меня уже три раза“.—„Ну і що ж?“—„А ничего“. Спрашують: „В компании Ашенбреннера бывали?“—„Бывал“. „Что там делали?“—„Выпивали“.—„О чем говорили?“—„Ни о чем не говорили, а жонку варили...“—„Нет, дружище, они вообразили, что в полку все социалисты. Спрашивают у Талапиндовского фельдфебеля: „Чему научал вас ротный?“ „Так что словесности“.—„А с тобой вступал в политические разговоры?“—„Так точно: когда артельная лошадь здохла, так вони говорили: надо, брат, Сидоренко таку политику подвести, щоб купить нову артьолку“. Родкевич залівся дзвінким сміхом.—„Приходи сегодня к Ольге Сметановне (так назвали хазяйку шантана); выпьем и помянем душу Михаила Юлиевича: говорят, трех жандармов укокошил и с собой покончил“. Родкевич міцно стиснув мені руку і ні з того, ні з сього заспівав своїм чудовим баритоном: „Есть на Волге утес“.

Я не спав цілу ніч. Михайло Юлієвич стояв передо мною і через окуляри дивився на мене своїми підсліпуватими очима. Виявилось, що звістка ця неправдива. Потім якось говорили, що, будучи вже в Шліссельбурзькій фортеці, М. Ю. „запалив“ комусь з начальників „по уху“, і його розстріляли. Це теж була побрехенька. 1914 року я бачився з М. Ю. у Ялті. А ще до цього вийшов журнал „Былое“ з його статтею: „20 лет в Шлиссельбургской крепости“.

У червні нас „навантажили“ на пароплави і вирядили до Одеси на великі маневри. Тут теж було сумно: в Модлінським, Люблінським і Замоським полках арештовано багато офіцерів. Виявилось, що це наслідки Дегаєвської прово-

кації. Йому влаштували втечу з Одеської політичної тюрми, і він видав військову політичну організацію. Коли після того, як він убив Судейкіна, з'явились його фотографії, я згадав, що бачив його в Ашенбреннера.

Якось ранком я вів роту по боковій лінії на майдан, що був позаду табору. Дивлюсь — стоїть біля свого намету „непокірний син Адольф“ — Міцкевич, а навкруги намету жандарми. У мене похолало серце... Прийшла й на нього черга! Побачивши мене, він взяв під козирок і закричав: „Трижды на все хрюкаю, — скоро увидимся“ — і послав мені поцілунок. Я ніколи його більше не бачив. Його заслали були до Сибіру, де він і помер на засланні.

Все тяжче ставало в мене на душі, і невідступне питання — для чого я все це роблю? — колупало мій мозок. Ротний наче здурів і доводив не тільки солдатів, а й нас, офіцерів, до одчаю. В роті нас було двоє: я та приятель мій Богдашевський, людина тактовна й розумна. Ми часто після муштри радились, що робити з дурноверхим Бургхартом. Богдашевський пробував навіть говорити з ним про його вчинки, та це було як об стіну горохом. Якось на ротній муштрі Бургхарт вигадував нові, зовсім нікому невідомі, „построения“. Сердився, бив солдатів. Водив усю роту бігом і, бігаючи, робив „розсипний строй“. Згідно з „уставом“ бігом можна водити найбільше 5 хвилин, а Бургхарт водив 10 і більше. Спершу ми zostавались в строю, нарешті Богдашевський вийшов із строю, заявив ротному, що він нездужає, і пішов до табору. Щоб не відставати від товариша, я зробив те саме. Богдашевський був збентежений, лаявся і кричав, що він не витримає і „засвітить Бургхартові в морду“. Я заспокоював його.

Видно було, що політичні обставини і все, що скоїлось у полку, дало волю стар'ю, і вся ця моральна наволоч піднесла голову. Ми заявили про вчинки ротного Тигрі. Він не звернув на це уваги і дивився так, ніби не чує, що йому говорять. Чекали, що Бургхарт подасть на нас рапорт, та обійшлося благополучно. Після учення кожної суботи офіцери їздили до міста — „одвести душу і на людей подивитись“.

Блукаючи по місту, я натрапив на афішу, в якій стояло,

що російсько-українська трупа М. П. Старицького, на чолі з Кропивницьким, Заньковецькою та Садовським грає в театрі, що був на розі Грецької і Колодязного провулка. Тепер театру цього нема,— він згорів у вересні 1906 року. Я побіг до театру і дізнався про адресу брата Миколи. Звичайно, що я цього ж вечора був у театрі. Ішла п'єса „Доки сонце зійде — роса очі виїсть“. Марко Лукич вітався зі мною привітно. В його істоті щось змінилося, з'явилась якась нова рисочка і в обличчі, і в поведженні. До початку зоставалось півтори години. Марко Лукич звернувся до мене: — „Панасе, одягайся, вийдеш приятелем Гордія,— я зараз напишу тобі роль“.— Як я не відмовлявся, М. Л. не зважив на це, взяв клаптик паперу і накидав кілька фраз для приятеля Гордія. Я одягся, взяв зонтик і вийшов з Гордієм. Не пам'ятаю, що я говорив і як говорив, але Марко Лукич був надзвичайно задоволений. Після вистави я з братом Миколою та М. К. Заньковецькою пішов вечеряти. Заньковецька була весела й балакуча. Це мене здивувало, бо за лаштунками, особливо в третій дії, вона здавалась зовсім хворою і, коли її серед акту кликали після слів: „Не бог вам, пані, душу дав, не мати вас породила“,— вона, з'явившись на виклик, похитнулась і трохи не впала. Її підхопив брат.

Повечерявши, пішли додому. На вулиці Марія Костівна почала говорити по-дитячи: — „Маня не хоче йти, у неї нозі болять“.— „Тут же близенько“,— каже брат.— „Маня плакаткає, вона сяде на вулиці“.— Мені це надзвичайно подобалось, і я, не довго думаючи, підхопив її на руки й поніс додому. Садовський ішов позад нас і то лаявся, то сміявся. Назустріч трапилося кілька городовиків, що, побачивши офіцера з панєю на руках, ставали здивовані і брали „під козирок“. Марія Костівна заливалася сміхом.

Тепер майже щодня я бував у театрі. Якось після вистави вечеряли вкупі з М. П. Старицьким, і він пропонував мені вступити до театру.

— Скільки ви одбираєте платні?— спитав мене Михайло Петрович.

— П'ятдесят карбованців.

— Ну, я дам вам сто п'ятдесят.

*П. К. Саксанський у 1883 році, в час вступу до складу
трупи Старицького*

Я не знав, що робить, і знову стояв на роздоріжжі. Там — „маршировка“, безпросвітне життя; тут — широкий обрій. Там — скажений Бургхарт, Мальський і ні одного світлого проміння... Спробувати щастя?.. А що, коли я бездара?.. Та невже ж я, молодий, сильний робітник, не зароблю десь тих нещасних п'ятдесят карбованців, коли виявлюсь нікчемним на кону? З цього баламуту я захворів на нервову пропасницю і подав рапорт, що „службу нести не могу“. Полк мав пробути п'ять день на маневрах, і командир полку, гадаючи, що хвороба моя штучна, прислав до мене полкового лікаря. Це страшенно обурило мене, і жеребок був кинутий: я перейшов Рубікон сумнівів і подав прохання про звільнення мене в відставку. Демісії моєї командир не прийняв і наказав посадити мене на гауптвахту. Через три дні він, мабуть, одумався, бо мене звільнили. Командир покликав мене до себе й умовляв зостатись, бо „хороші офіцери потрібні“. Я стояв на своєму в кінці серпня мав уже „отпуск впредь до выработки правил о запасных офицерах“. Я вільний, як вітер, у кишенях моїх теж свистів вітер, та я веселий сидів знову на палубі „Аргонавта“, що на всіх парах летів до Миколаєва, куди перейхала трупа Старицького.

Х

Я знав Миколаїв з 1880 року ще. Тут було два театри: Русінова і Малера. Русіновський був занеханий, і зимовий сезон російська трупа грала в Малера. Театр цей був на Нікольській вулиці і був збудований на кшталт корабля. Глибоко в землі, куди вели вузьенькі сходи, мов у трюм, був партер, над землею містились ложі бенуару, а над ними — бельєтаж і гальорка.

1882 року Монте збудував гарненький театр на Адміральській вулиці. В цьому театрі тепер (вересень 1883 року) грала трупа М. П. Старицького. Склад трупи був такий: Кропивницький, Садовський, Грицай, Манько, Максимович, Квітка-Основ'яненко, Касіненко, Заньковецька, Садовська-Барілотті (моя сестра), Гай, Затиркевич, Вірина, Квітка, Маньковська.

Репертуар трупи складався з десяти п'єс і чотирьох водевілів: „Наталка Полтавка“, „Сватання на Гончарівці“, „Дай серцю волю — заведе в неволю“, „Глитай“, „Доки сонце зійде — роса очі виїсть“, „Невільник“, „За Німан іду“, „Шельменко-денщик“, „Чорноморці“, „Назар Стодоля“, „По ревізії“, „Помирилися“, „Кум мірошник“, „Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка“.

Всі п'єси були зрепетировані, і я виходив у народних сценах та придивлявся, як інші актори грають. Зразком мені були Кропивницький, Садовський та Заньковецька. Щодо інших, то вони нічого цікавого не являли. Чудовий співець був Грицай, особливо коли співав у своїх тонах, бо йому часто доводилось співати в тенорових партіях, і це шкодило йому: треба було кричати, і тоді він співав невиразно, вся краса його баритону зникала. Актор з нього був слабенький. Успіх мав Манько, особливо в п'єсі „Доки сонце зійде“. В цій п'єсі він грав шевця Гордія. Роль шаржована автором, вся вона складається з смішних виразів. Публіка не розбиралася в цім: вона часто ставить на карб артистові те, що зробив автор. Манько потім виробив собі, чи сказати — йому виробили автори — ампула „веселого артиста“. Гордій, хлопчик у „Гриці“, дурник у „Ніч під Івана Купайла“ і т.ін. Згодом він переріс своє ампула, а на інші не годився, нездатний був до творчості, з дефектами в дикції: „Ой, дівчина говлиця, до козака говниця, а козак, як овел, як побачив, так і вмев“. Касіненко мені здавався здатним резонером; він незабаром одійшов до іншої трупи, спився і десь у дорозі помер. Щодо Основ'яненка, то я його сливе не бачив: він поїхав з Миколаєва й до трупи не вернувся.

Садовська-Барілотті була чудова співачка і артистка; її прозвали українським соловейком. Я раніше говорив, що передати характер її співу неможливо: в ньому відбивався весь народ, його поезія, його почуття. Про гру її я буду говорити своєчасно. Затиркевич тоді тільки починала артистичну діяльність. Почувши її, я певен був, що вона вже давно на кону. Уперше я її побачив у „Сватанні на Гончарівці“. Вона грала Одарку так хорошо, так типічно, що краще, здавалося, не можна уявити. Взагалі, Ганна Петрівна була артистка етно-

графічна: лайлива баба; баба цокотуха, з характерними рухами, які були вироблені раз на завше і повторювались у кожній ролі; нічого надуманого, все просте, стихійне. Дай їй роль графині — вона й тоді полою всякає носа. Вірина, артистка переважно на драматичних стареньких, талановита, та не працюювата. Гай мала сякий-такий голосок, мови зовсім не знала і була в трупі просто „затичкою“.

У Миколаєві трупа пробула більше як місяць. За цей час я виступив у п'єсі „За Німан іду“; роль не барвіста, ні се, ні те. Таку роль треба грати досвідченому акторові, а я не вмів ще й ходити по сцені; крім того, ролі не знав, був без голосу і провалився вкінці. Ходив після цього, як тума: мені соромно було дивитись у вічі артистам, що могли б далеко краще від мене виконати цю роль, а одбирали платні менше. І знову розчарування... Я почав працювати над ролями, що подобались мені. Навчений досвідом, я вивчав ролі напам'ять, читав їх голосно і почував всією істотою, що я не вмію „подобатись і зворушувати“. Чому? Я не розумів. Я пригадував Демосфена, як він провалився з своєю промовою, а артист прийшов до нього і прочитав йому його промову так гарно, що він її не пізнав. Треба працювати, вирішив я. А як працювати, того не знав. Наблизився день виїзду до Єлисавету. Я ліквідував всі справи, продав деякі речі, подарував свою чудову шаблю і револьвер Родкевичу. Денщик мій Данило Бондаренко приходив і плакав. Катеринхен приходила і плакала; вона навіть змарніла. Вона вже вміла говорити українською мовою і дещо співала, у неї був гарненький голосок. Дівчина, плачучи, обіймала мене і співала: „Візьми мене із собою“. Туга невимовна обгортала моє серце. Я сам не мав нічого певного; майбутнє — темне; непевність своїх сил гнітила мене, а тут іще сльози дівчини тяжким каменем падали на моє кволе серце. Я утішав її, як умів, обіцяючи скоро вернутись...

Настав день від'їзду. Мене проводжали товариші і, звичайно, Катря, а позад усіх — заплаканий Бондаренко. Стою біля вікна, навколо товариші і бліда з затуманеними очима Катря... „Напишіть мені, — не... забувайте“, — говорить вона, ковтаючи сльози, а вони струмочками біжать з її чарівних очей по блідому обличчю... І жаль мені її, серце розривається... З одного

боку товариші, яким треба усміхнутись, з другого Катря... Та її застує тінь якась... Так, так: перед моїми очима виростає світле обличчя волоокої Мельпомени... Здається, вона шепоче чарівним голосом: „Я не віддам тебе їй, я буду тебе кохати, тільки полюби мене всім серцем, всією душою; в любові дій ти знайдеш те, чого шукаєш: я навчу тебе подобатись і зворушувати“. Поїзд рушив... Все, наче в тумані, тоне: і товариші, і Катря... Я, весь налитий сумнівами, ледве стримую слези.

XI

У Єлисаветі трупа грала півтора місяця й мала великий успіх. Я вивчив напам'ять роль Бориса з „Доки сонце зійде“, читав її з братом Іваном, що служив тут секретарем міської поліції. Ходив читати й до Кропивницького. Він був задоволений. З його дозволу я грав цю роль. Марко Лукич хвалив мене, та я сам собі не подобався. Чогось мені бракувало. Я довго мучився над цією роллю. Грав її часто і завжди був незадоволений. Я стежив за кожним своїм кроком, намагався втілитися в цього паничика, а в останнім акті плакав навзрид і все таки не задовольнявся. Тільки через кілька часу якось ми з Садовським помінялися ролями: здається, так схотів Марко Лукич. І от я, граючи Горнова, на зразок Садовського, мав успіх; Садовський же в ролі Бориса — ніякого. Що за причина? Садовський зненавидів і навіть відмовився грати цю роль. А секрет був у тім, що роль Бориса написана погано, ненатурально, особливо в останньому акті. Борис говорить таку нісенітницю, що тепер дивуєшся, як Марко Лукич не розумів цього і примушував вичитувати безконечні монологи, до того нудні, що публіка оглядалась на вихідні двері. Наприкінці єлисаветських вистав трапилась історична подія: брата Івана звільнено з посади за телеграфним наказом міністра внутрішніх справ. Після репетиції я сидів дома, дожидajući брата. Він прийшов трохи раніше і, звертаючись до мене, каже: „Віншуй мене, брате“. — З чим? — питаю. — „Вигнали з служби, як кажуть, без пояснення причин“. — Та ти не жартуєш? — „Без жартів,

а ось і весь мій скарб“. Він вийняв з кишені свою срібну ручку і показав її мені, сміючись. „Ти подумай, вигнали таку нікчемну персону, як секретар поліції, за телеграфним розпорядженням міністра, так хіба не треба мене віншувати!“ — Слухай, брате, може воно на краще: замість протоколів ти щось кращого напишеш для нашої убогої сцени.— Ми пішли до театру. Брат Микола і Старицький, дізнавшись про те, що сталося,— радісно віншували брата Івана. Михайло Петрович зараз же пропонував йому службу з платнею чотириста карбованців на місяць. Після вистави запили могорича. Тепер я не був сиротою. Цей випадок з'єднав нас на все життя і ми завжди жили вкупі, ділилися думками, не криючись ні в чім. Читали та обробляли ролі. Звичайно, Іван допомагав мені, бо був досвідченіший. У нас були спільні думки, спільні інтереси. Того ж вечора ми рішили, що артистові потрібна цнотливість, коли він хоче досягти мистецької височини, і ми дали слово не блазнитись.

Осінь 1883 року почалася рано: уже після 15 вересня пішли дощі, подуло з півночі. 17-го, після вистави, ми з Марком Лукичем поїхали на валюшнів та бекасів. Після п'яти років розлуки, я знову побачив любі серцю місця. Земле моя, як люблю я тебе, особливо весною,— завітчану, молоду! Та що й згадувать! Тепер зелена осінь: посіви вже врунились, тільки де-не-де чорніють смужки ріллі. А ось і сад старий, зарослий бур'яном. Широка вулиця стрункої тополі простяглася до великого ставка, що заріс лататтям і куширем. Пахне падалишнім листом. „Пильнуй!“—почувся гучний голос Марка Лукича, і мимо мене летить, як ворона, красючок-валюшень. Я не встиг націлитись, як він пірнув в гущавину. Та й добре зробив: Марко Лукич не любив, коли вб'єш щось раніше від нього. Він навіть вертався додому, коли не вбивав перший. Ми пішли балкою, прямуючи на Ковалівку. Тут на півтори верстви болото поросло лозою та верболозом. Кожен кущик знайомий. Від хутора „Наdejда“, що належав братові Івану, тяглись розкішні луки з невеличкими озерцями, що позаростали очеретом та верболозом. Із цих озер цілими табунами вилітали дикі качки. Луки кінчались великим запущеним садом. Тут було справжнє ельдорадо валюшнів; вони десятками виривались із сухої кропиви. Після полювання ми зайшли на пасіку

до Івана Лінкевича, де застали Пилипа Васильовича Балашова і Єлисаветського Гіпократу — Володимира Амбросійовича Менчица. Балашов ані чуть не змінився: такий же здоровий, червоний, веселий та говіркий. Він зустрів нас, низенько уклонився і вітав по-французькому. Менциц держав книгарню, нею заправляла дочка, молоденька красуня, і книгарня сяк-так животіла. Сам Менциц був переконаний, що знається на зіллях, і, починаючи з ранньої весни і до пізньої осені, збирав зілля, настоював на спирту і лікував тих, хто певен був, що він лікар. Менциц — людина з вищою духовною освітою, розумна, але чудакувата: він нічого не робив; у ньому, здається, тлів дух мандрівного дяка. Мовчазний цілими днями, він раптом починав говорити. Бесіда його була надзвичайно образна. Менциц недовго був в Єлисаветі. З ним трапилася страшна драма. В його доньку був закоханий якийсь божевільний паничик, вона йому не співчувала. І от ранком якось, коли старий копав десь зілля, панич той прийшов до книгарні, зарізав нещасне дівча і сам зарізався. Незабаром після цього Менциц ліквідував своє діло, перебрався до Києва і тут, в садочку при будинку своєї жінки на Рейтарській вулиці, зробив собі „скинію“, де й помер. На пасіку Менциц прийшов уже після нас. Він був одягнений в якусь хламиду, на голові в нього був надітий ріжком мішок, босий, підперезаний мотузком, за який було понатикане зілля. В торбинці теж було зілля. Він довго возився, укладав усе в мішок; потім з торби витяг черевики, надів їх і лише тоді поздоровкався з нами. Сів на ослоні, довго дивився в небо, раз-у-раз зітхав. Нарешті, не дивлячись ні на кого, почав говорити:— „Копав зілля. Плуги пана Лінкевича на горі орють. Воли худі, голодні; плугатарі б'ють їх гарапниками, штовхають пужалном, кричать, матюкаються і знову б'ють. Упав я навколішки і, руки до неба здіймаючи, закричав гласом велієм: „Господи милосердний! Дякую тобі, що не сотворив мене волом і не віддав в руки Лінкевича“. Горе в світі, горе в світі“.— Він замовк, забився в куточок і тільки важко зітхав.

Небо вияснилось, вечоріло, і ми рушили додому. Марко Лукич курих цигарку за цигаркою, хмурився, сапав, як підпалений кінь. Добру верству ми пройшли мовчки. Кардашеву було

видко, як на долоні. Сонце заходило червоно.— „Дивись, яка чудова картина“,— промовив М. Л., показуючи на церкву, що горіла червоним полум'ям : сонечко одбивалось у кожному вікні й на хресті.

— Так то, брате Панасе, взяли мою славу, а все дякуючи цій чудовій парі...

Я здивовано глянув на М. Л.

— Що таке Старицький? Що йому Гекуба? Хіба на те я працював, щоб моя трупа дісталася йому? Його ім'я красується тепер на афіші: трупа, бач, Старицького, а Кропивницького нема. Спасибі своєму батькові та Заньковецькій. Віддячили мені за науку.

Потім я дізнався від брата Миколи, що коли в Ростові почалися чвари, то Садовський умовив Старицького взяти антрепризу. Трупа, що була під керівництвом М. Л., цілком перейшла до Старицького; перейшов на платню і сам М. Л. Це гнітило його честолюбство увесь час, аж поки трупа не розбилась на дві. Та про це у свій час.

Уже стемніло, коли ми прийшли до економії. В їдальні за самоваром, що страшенно кипів, сидів батько. В хаті було тепло й парно, пахло віником від перестояного чаю. За весь час перебування трупи в Єлисаветі батько в місті не був. Я з ним ще не бачився, і він не знав ні того, що я кинув службу, ні того, що сталося з Іваном. Почалася розмова. Марко Лукич любив розмовляти з батьком, любив його гумор, розмови про давнє минуле, гострі анекдоти. Заговорили й про театр, якого батько не любив.

— Е, пане Марку, театр — це дурниця. Ви тільки подумайте: ну, хоч взяти Миколу—який бравий офіцер, та ще й кавалер; може й до генерала б дослужився, а тут на тобі—ахтьор! А голос який! Дурний хлопець: не своєю дорогою пішов. А який би з нього протодиякон був! Рост—о! Голос, як у лева... Дурний хлопець!

Оставалось і мені сказати, як каже Степан у „Борулі“: „І я, папінько, вже не служу“. Я мовчав, і батько думав, що я приїхав у відпустку: на мені була ще військова форма.

— А що,—спитав на паузі батько: як там Іван поживає? Ще не пішов до вас у трупу? Мені оце якось чудний про нього

снився сон. Наче їдемо ми з ним... А він спинив коні біля ставка, зліз із тачанки, сів на березі та й почав роздягатись. А вода брудна і весь ставок гнилим укритий очеретом.— Що ти, господь з тобою, кажу, чого в такім багні купатися задумав?— А він шубовсть у воду! Шур, шур, шур,— зашумів очерет гнилий і заколихався. Я весь охолов, уставіз тачанки, дивлюся на ставок і думаю — пропав чоловік... Коли це знову зашумів, заколихався очерет, дивлюся — Іван вирнув на другім березі сів на сонячнім промінні білий, білий, мов сяйво йде від нього... і я прокинувся.

Ми довго ще гомоніли. Ранком нас повезли на Шестаковський вокзал. Віз нас Трохим Каська, знаменитий кардашівський „лікар“. Дорогою заговорили про Менчица. Трохим знав його. „Вчора бачив я Владимира Амвросовича,— зілля збирали біля ліска. Пам'ятаєте, Хваня,— звернувся він до мене,— де колись була пасіка старого Лінкевича? Зайшов я пужално вирізати, й вони сидять і зілля збирають. Ну, й розбалакались. Я теж на зіллях починаю, а тільки зілля не від усяких хвороб помагає, от, приміром, від кашлю нема ніякого, хіба липовий цвіт“. „А ви ж чим лікуєте від кашлю?“— спитав М. Л.— „Треба добре пропотіть, потім того вимазать горло та груди лоем і обв'язати горло онучею з лівої ноги. А головне діло — пропотіть“.— „Так від липового цвіту ж пропотіти можна“,— каже Марко Лукич. „Ні, липовий цвіт не годиться: треба пропотіть так, щоб аж чоботи були мокрі. У мене своє средство. Хату добре натопить, серед хати постелю кожух, на нього кладу хворого, накриваю кожухом, зверху рядно велике, кінці треба добре прибить кілками; у велику покришку накласти вугілля, на вугілля насипать житнього борошна і під носа хворому підставить. Як хворий потягне цього диму, почина задихатись, борсається. Тут, головне, удержать його, щоб не вирвався; так ми з жінкою сідаємо зверху. Спершу проситься, щоб одпустили, потім кричить, лається; а як притихне й зовсім умліє, тоді покришку виймаю і тікаємо з жінкою з хати. Дивлюсь у вікно: аж хворий поволі приходить до пам'яті, виборсується спід рядна, піт з нього струмками біжить. Як же встане і почне ходити по хаті, то питаєш, чи не сердиться. Як ні, то вертаюся в хату, кладу його на піч, лоем обмажу, онучею обкутаю

шию. А на другий день, як рукою зніме. Верное средство". М. Л. заливався сміхом, від чого його величезний живіт так підскакував, наче хто в ньому танцював гопака.— „Ніхто вас не б'є за такі ліки?"— „Трапляється, коли чоловік без поняття".

В жовтні трупа виїхала до Києва, де почала вистави в театрі Бергоньє. Здається, Маккіавеллі сказав: „Неможливо, не ображаючи багатьох, описувати події свого часу". Нехай простять ті, що живі, а „мертві убо сраму не імуть". Я пишу правдиву історію минулого, можливо, що в психології людській помиляюсь, зате в переказі фактів, що пройшли перед моїми очима, помилки не буде.

У Києві я придивлявся до наших артистів. З братом Іваном ми жили вкупі. Михайло Петрович Старицький був пан з натури, людина освічена, розумна та безхарактерна. Добрий товариш, довірливий, і не йому було керувати трупою, де, мов у казані, що стоїть на вогні, вічно кипіли страсті, заздрощі, честолобство, чвари та інтриги. Марко Лукич — натура хвиляста, егоїстична, людина не вихована, груба, з манією величності. Якось, розмовляючи зі мною, він сказав: „Коли артисти почнуть мене переростати або я помічу тільки бажання таке, — я піду з трупи". Тут М. Л. увесь, як на долоні. У ньому не було абсолютно нічого сталого. Чи чув він що від людей розумних, чи вчитав щось, — він ніколи цих ідей не переварював у власній кухні, усе брав на віру, а тому в його мислях була каша. Ми з братом Іваном так і прозвали його „Кашалотом", ніколи не сперечалися з ним і не суперечили йому. На полюванні, коли йому бузало пощастить, М. Л. був чудовий товариш. Але артист, яких тепер не знайдеш. Народні типи в нього виходили геніально. Протягом свого оповідання я ще не раз говоритиму про М. Л. і підкреслю ті риси, що життя викинуло з душі його наверх.

Артист Грицай: невеличкий, незграбний, головатий (під старість він зовсім облісів), чоловічок на диво ласкавий; добродушний хлібосол. Коли не зайдеш, він або лежить, або сидить по-турецькому, підобгавши ноги, і щось жує. Співака з нього був чудовий: романси, як от „Без тебе, Олесю", „Моя мила чорнобрива" та російський романс „Не скрою я любви, ты так прекрасна", співав він знаменито. Актор з нього був

поганенький, без творчості; а в драмі кричав так, хоч вуха затуляй. У Ростові якийсь вірменин прийшов до нього за лаштунки, коли він грав горбатого Хому („Не ходи, Грицю“) і просив: — „Гріцай, душа моя, кричи хорошенько, попужай мою жену“. А. І. Вірина — артистка розумна, вдумлива, та на лихо лінива і, як Грицай, або спала, або їла. Гай — освічена, розвинута жінка, з порядним голосом і зовсім бездарна, а до того не знала української мови. Осередком цієї компанії була Заньковецька. Садовська — надзвичайно серйозна людина, талановита артистка і знаменита співачка, стояла осторонь. Самостійна в поглядах, далека від пліток, вона тримала себе оддаль від усіх, і за це „компанія“ її не любила. Частенько після акту, в якому Садовська співала, в сусідній убиральні можна було почути: — „Саню, візьми фінал“. Хтось пере-кривляв спів Садовської і починався сміх. Затиркевич стояла теж осторонь. Це була старосвітська поміщиця. І ніхто не признав би в цій просто одягненій незграбній, товстенькій бабі колишню інститутку. Вона сама варила обід, сама прала і прасувала. Тоді ще електрики не було і для гриму давали свічки: кожному артистові по дві. Затиркевич гримувалась при одній, і протягом сезону економила сотні свічок. Оточила себе ріднею; це в нас звалося „Пансіон Затиркевич“. Хтось навіть у пісеньку „Пливе човен“ додавав такого куплета: „Пливе човен, води повен, та й накритий льоном, не хвастайся Затиркевич своїм пансіоном“. Ганна Петрівна, як я вже ка-зав, була артистка вузька: старих-пащекуватих бабів, сер-дитих свекрух та лайливих перекупок вона грала чудово і в усіх цих персонажах була Ганною Петрівною Затиркевич. Трималася самостійно, політично. Це була артистка, яка не дасть собі на ногу наступити.

Щодо Заньковецької, то треба дуже багато писати, бо такі артистки, як вона, родяться сторіччями. Вона грала нер-вами і могла затопити театр сльозами.

Кропивницький, Карпенко - Карий і я жили в одному нуме-рі при театрі. Обідали, чаювали, а по обіді гуляли вкупі. До нас іноді прилучався і Садовський. Кропивницький і Карпен-ко були приятелі від юних літ. Дивуєшся, читаючи спогади Марка Лукича про те, як він ловив на Сугаклеї рибу, а до

*Брати Тобілевичі. Посередині — Карпенко - Карий, праворуч од нього —
П. К. Саксаганський, ліворуч — М. К. Садовський*

нього прийшов хлопчик у брилику, тобто Карпенко - Карий. Кропивницький був старший від Карпенка на 2-3 роки. Коли вони познайомились, то Карпенко був уже чиновником. Між Садовським і Кропивницьким взаємини були хвилясті; то хороші, то натягнуті, немов би йшла якась боротьба за гегемонію. До Карпенка в цей час Садовський ставився сердечно й по-братньому. В Києві з боку Заньковецької почався наступ на Карпенка. Діло було так. Ішли „Чорноморці“. У третій дії Цвіркунка, яку грала М. К., звертаючись до Кулини, каже: „Та годі тобі так побиватись: хто з нас без гріха“. Ту-пиця, якого грав Карпенко, у п'єсі відповідає: „Ет, піп своє, а дяк своє“. Карпенко ж, на підставі того, що народ вживає іншого виразу, сказав: „Ет, піп своє, а чорт своє“. І пішла баталія. Карпенко ходив до Заньковецької пояснити справу й перепрошувати її, та вона його не схотіла бачити. Садовський бігав то сюди, то туди: переконував Заньковецьку, що вжитий Карпенком вираз є цілком народний і ні в яким разі не стосується до неї. Заньковецька стояла на своєму: „Ні, вже коли чорт, то це я!“ Садовський був між двох огнів. Нарешті, купними силами Кропивницького та Садовського їх помирили.

Діла в Києві були чудові. Не можна собі уявити цілком того, що діялось. Настрій у публіки підвищений, оплески й виклики бурхливі. По скінченні п'єси молодь, переважно університетська, збиралась біля рампи, закидала сцену шапками, в надзвичайнім захваті вилазила на сцену і — „яко да царя всіх подимем!“ Поліція була безсила і, махнувши рукою, розходилась. За час перебування в Києві нового поставили „За двома зайцями“ — Старицького і „Пошились у дурні“ — Кропивницького. В „Зайцях“ Марко Лукич чудово грав Сірка, Затиркевич — Секлету і Садовська — торговку - черв'ячницю. Проню грала Заньковецька погано: вона не втілилась в цю дурноголову недоучку, форсила, і виходило, що Заньковецька сміється над якоюсь Пронею. Садовський Голохвастого не обдумав. П'єса успіху не мала. „Пошились у дурні“ пройшли краще. Участь брали: Кропивницький, Садовський, Грицай, Карпенко - Карий, Садовська та Заньковецька.

Я був незадоволений; мені здавалося, що я нічого не виконаю.

Сумний був і Карпенко. Тільки наприкінці київського сезону Карпенко чудово виконав п'яничку Мартина Хандолю у „Глигата“.

З початку кожної вистави обов'язково було грати російського водевіля. Обов'язок цей взяли на себе артисти оперети, яка до нас грала в театрі Бергоньє. Не знаю, чи грали вони погано, чи може настрої у публіки був такий, а тільки артистам російським свистіли і під час вистави і по закінченні. З приводу цього Дрентельн⁷ викликав Старицького. М. П. заявив йому, що свистять тому, що артисти погано грають, на доказ чого він поставить власними силами російські водевілі, і публіка буде задоволена. Поставили „Ямщики“, „Мотя“ і „Дочь русского актера“. І публіка хороше приймала артистів. Дрентельн заспокоївся. Марко Лукич брав участь в якомусь благодійному вечорі і читав „Чернеця“. На вечорі був Дрентельн. На останні слова: „І за Україну молитись старий чернець пошкандибав“ Дрентельн злорадо промовив: — Напрасно, Москва ее уж давно съела.

Не стану в подробицях описувати, як глядачі прощалися з трупою, коли скінчилися гастролі. Оплескам, здавалось, не буде кінця; нарешті, всіх артистів, які не поспіли раніш утекти, порозносили на руках.

Трупа надовго покинула Київ. Дрентельн поклопотав „де слід“, щоб цих „сепаратистів“, „самостійників - мазепинців“ не пускати до Києва. Тільки через десять літ Київ знову почув рідне слово в театрі.

Трупа виїхала до Житомира, де грала до різдвя. Тут Марко Лукич після полювання захворів і в „Наталці“ Виборного довелося експромтом грати Садовському; він, як досвідчений артист, грав добре. Заслабла перед виставою „Доки сонце зійде“ Заньковецька. Її роль чомусь віддали артистці Гай, хоч цю роль знала і грала в Ростові Садовська. Гай цілком зіпсувала роль, говоривши таку нісенітницю, що ніхто нічого не розібрав. Кропивницький ходив наче непритомний. В середині житомирського сезону Садовський заслаб на тиф.

З різдвяних свят почали в Одесі. Тоді там, крім руського театру, був перероблений з цирку так званий „Маріїнський“ театр. Містився він на розі Катерининської вулиці й Театрального провулка. Діла були знамениті! Сезон пройшов тихо.

*П. К. Саксагонський в ролі Голохвастого
(„За двома зайцями“)*

З новинок поставили було паршивеньку п'єску „Був кінь, та з'їздився“. Марко Лукич поставив цю нісенітницю своїм бенефісом. І — о, сором всесвітній! — по скінченні йому свистіли. Рецензія вилаяла за виставу. Взагалі, Марко Лукич був незадоволений з рецензій. Писав їх „Земляк“ (Борзяківський) і надзвичайно хвалив Карпенка - Карого за його обдуману гру. Це, видимо, вражало М. А., особливо рецензія за Шельменка - денщика. Спершу Кропивницький грав Шпака, а Шельменка — Карий; за цю роль його дуже хвалив „Земляк“. Потім, коли помінялись ролями, то знову Карпенка похвалили за Шпака, а про Кропивницького в ролі Шельменка ані слова.

У цей сезон до трупи вступила нова артистка, якій судилося на короткий час відіграти роль першої артистки українського театру. Це була Боярська. Артистка не без таланту, але більше роздута підкупними рецензіями, Боярська надзвичайно малувала Заньковецьку, а там, де не чули соловейка, і деркач за нього здається. Під машкарою тихої, скромної артистки що й води не замутиль, крилася баламутка і хитра інтриганка. За короткий час свого перебування на сцені вона здобула порядні грошові кошти, чудову дачу в Потоках, судилася за лихварство. Два рази стрілялася; відтягне шкіру й прострелить. Перший раз пройшло благополучно, а вдруге — сталося зараження крові, і вона померла.

У піст грати тоді заборонялось. Грати почали з великодня в Новочеркаську. Тут, на від'їзді до Ростова, заарештовано Карпенка - Карого й зоставлено в Новочеркаську під гласним доглядом поліції.

У Ростові діла були дуже погані. Трупа велика; її почали ділити: одна частина виїхала до Таганрога, де були повні збори. В Ростові вперше поставили оперету „Запорожець за Дунаєм“ у такому складі: Карась — Кропивницький, Одарка, його жінка — Садовська, Оксана — Заньковецька, Андрій — Стоян (оперний співак), Султан — Грицай, Імам — Садовський. Оперета йшла чудово. Поставлена була також російська п'єса „Параша Сибирячка“. У серпні п'ятнадцять вистав із зменшеною трупою грали у Воронежі. Збори були повнісінькі. Виставами були зацікавлені навіть торговки. І от, коли ми були на пробі, дві торговки звернулися до Старицького з проханням: „Паночку,

у нас грошей нема, чи не можете нас пропустити у театр за масло?" Вони піднесли Михайлові Петровичу по фунту масла, а він звелів дати їм два квитки. У Воронежі Мих. Петр., коли не заробив, то покрив літні ростовські недобори.

Зимовий сезон почався 15 вересня в Харкові. Театр був на Катеринославській вулиці біля Харківського мосту. Театр великий, дерев'яний, в ньому завсіди грала опера. Театру цього тепер нема. У Харкові грали до різдва. Крім українських вистав, поставили: „Ревизор“ і „Бедность не порок“. У трупі був чудовий артист Журін, жінка його Яблочкіна, Михайлов і ще кілька порядних російських артистів. Михайло Петрович запросив їх виключно для російських п'єс; без російських п'єс забороняли українські вистави. В більших російських п'єсах ми всі брали участь. Кропивницький чудово грав городничого. Про Журіна, що грав Хлестакова, нічого й казати, — кращого я потім уже не бачив. Яблочкіна грала дочку, а матір, здається, Вірина.

У Харкові перший раз поставили „Утоплени“. Всі були замучені репетиціями. Розподіл ролей був такий: голова — Кропивницький, зовиця — Заньковецька, писар — Садовський, Каленик — Саксаганський, панночка — Садовська, Галя — Боярська. Ще влітку Стоян не погодився на платню й одійшов, тенора не було, запросили на роль Левка колишнього оперного співця Бородіна. Людина старенька, голоса свого він проспівав уже давно, а що зосталося — з нього викачали пробами; до того він абсолютно не знав мови і говорив щось „неподібне“: замість „драбина“ у нього виходило „дробіна“ і т. і.

Він проспівав тільки два рази. Надалі роль взяв на себе Грицай і, хоча партія для нього була височенька, співав чудово. Оркестр складався з тридцяти хороших музикантів, а до того сам Микола Віталійович* вимуштрував їх так, що вони грали майже напам'ять. Диригував Черняхівський.

З Харкова трупа переїхала до Одеси, де на цей раз у російському театрі грала до посту. В Одесі збори були дуже хороші (1.055 карб. на коло). Крім українських п'єс, поставили з участю російського артиста М. І. Писарева „Горькая

* Лисенко.

судьбина“ — Пісемського, а з участю Андрєєва-Бурлака — „Лес“ і „Кручина“. Бурлак брав участь у дивертисментах, раз читав „Записки сумасшедшего“ і сцену в трактирі між Раскольниковим і Мармеладовим. Я, звичайно, не одводив очей і слухав обома ушима цих прославлених артистів. Ні один з них на мене особливого вражіння не справив. Писарев артист вдумливий, усе в нього обмірковане, холодне, і мені здавалося, що він не без манії величності. Щодо Бурлака, то це був роздутий артист. Маленьке, з одвислими щоками лице, завжди блискуче, як у п'яничок. Протягом вистави він випивав чарок 20 коньяку; без цього він грати не міг. Голос хриплий, тьмяні, невиразні — на викоті — очі. Все це справляло на мене неприємне вражіння. Один концерт дала Лавровська. Вона співала українських пісень і поставила сцену „Агар в пустині“. Голос у Лавровської був такий, якого тепер не чуть, бо з'явитися такий голос може хіба раз на сотню літ!

Хороші збори в душі Марка Лукича підіймали заздрість. Ім'я його зростало. В ці часи в розмові його почувалося: *L'Oucraïne — c'est moi*, а на чолі діла стоїть Старицький. Почувався розпад. Підбільшений гонорар, плюс певний відсоток від прибутку, що пообіцяв Михайло Петрович, помирили Марка Лукича з його честолюбними помислами, — але це справило вражіння на Садовського і Заньковецьку: вони запросили прибавки, якої — не пам'ятаю. Знаю тільки, що Михайло Петрович такої не міг дати. Пішли переговори. Я був свідком розмови Михайла Петровича і Кропивницького.

— Що робити? — питає Михайло Петрович.

— Коли Заньковецька буде одбирати таку ж платню, як і я, то мене в трупі не буде.

— Ну, а коли вони з Миколою одійдуть, тоді що робить, де взять артистів на їх місце?

— Замість Садовського буде Панас, а замість Заньковецької, я тобі ручусь, за піст підготую Боярську. Нехай ця мила парочка зостанеться без служби, — побачиш, попросяться сами.

Сезон кінчився. Я поїхав у Єлисавет, нічого певного не знаючи про те, — де починати сезон, коли і який склад трупи. На середопісті в Єлисавет приїхав брат Микола і за кілька день

усе перемінилось. Кропивницький відмовився служити у Старицького. Заснувалось товариство під керуванням Марка Лукича. Сюди ввійшли: Садовський, Заньковецька, Затиркевич, Квітка, Максимович і кілька менших акторів. Решта залишилась у Старицького. Я одібрав тоді чудернацьку телеграму від Михайла Петровича такого змісту: „Кропивницькому Садовському заперещено замените своим талантом, сообщите условия“. Я віддав цю чудну телеграму Маркові Лукичу, він щось відповів, не пам'ятаю. Між ним і Старицьким зав'язалося листування. Старицький стояв на ґрунті юридичному й писав коректні листи. Кропивницький писав листи грубі, уразливі, цитуючи деякі вирази з творів Михайла Петровича. Пригадую, що, звертаючись до нього, М. Л. писав: „Ти, що вік свій кохаєшся в лестошсах, волоцюжестві, ласощах, пестошсах“ ...

Так розійшлася трупа, хороше вихована, так розходились трупи, як побачимо потім, через внутрішній нелад. До цього спричинялися дикі громадські вдачі наших стерничих, керівників наших, що не зуміли погодити змагання егоїстичні з ідеями мистецькими.

XII

Грати почали на святій у Єлисаветі, потім переїхали в Миколаїв і Херсон. У Миколаєві Садовський одержав від Карого дозволєну цензурою п'єсу „Розумний і дурень“. Читали п'єсу, їдучи на пароплаві до Херсона. У Херсоні ми грали вперше і мали великий успіх. Театр там був поганенький, весь у землі. Тільки й того, що в політичній відношенні він був безпечний, бо його перероблено з жандармської конюшні. З Херсона переїхали до Катеринослава, де грали в літньому театрі, якого тепер уже нема. Театр зо всіх боків одкритий, без декорації, все навколо поросло дерезою та бур'яном. Цей театр ми називали „Шато бур'ян“. Був тут у міському саду хороший театр, та там грала російська трупа. Антрепренер Черкаський погодився з Марком Лукичем, і кілька вистав ми грали в цьому театрі, але російській трупі

не було з того користі, бо публіка чекала наших вистав, а на російські ходити перестала. Після Катеринослава у нас була перерва на 2 місяці.

У степах, під Бобринцем, жила хутором сестра Марка Лукича — Ганна. Щира, добродушна, ласкава хлібосолка. Мені здавалося, що коли б вона була на сцені, то з неї вийшла б першорядна артистка. Не можна було без сміху слухати, як вона розказує або співає міщанських весільних пісень. Марко Лукич від неї багато дечого позаписував. Не можна розказати, як типічно верещав її голос, коли вона співала: „Не плач, не плач, красьоточка; не плач ти обо мене: у волюшку наплачешся, як вийдеш за мене“. У чоловіка Ганни Луківни, Сичевана, ще грала стара козака кров. Рушниця, добра коняка, кумпанія, в якій ходором ходить поставець .. Визвіздитися десь на могилі „серед степу широкого“, виспитися — і після цієї та знов цієї. Невеличкий, міцно збитий, вродливий, чорнявий, — на коні немов цвяхом прибитий, він схожий був на цигана. Чудовий стрілець, невтомний мисливець.

Степи кишіли куріпками, дрохвами, стрепетами та перепелами. Від співу перепелиного розлягався степ. Лежимо, бувало, під скиртою сіна, небо зоряне, зоряне .. Повітря чисте, а навколо тріщать цвіркуни, лящать перепели. Почнеш вабити, і от, з усіх боків збираються „кавалери“: один перед одним виспівують, залицяються: „Хавав!“, „Хавав!“ — чутно в двох кроках від тебе ... Скільки любощів у цьому „хавав“, скільки жаги! Ось один підлітає й сідає вам на голову, інші підбігають, але перший, помітивши помилку, переляканий, з криком злітає, — всі врозтіч!

У цих степах ми пробули цілий серпень. Пам'ятаю один день невдачливий: Марко Лукич разів зо три стріляв у дрохви, та все мазав. Їдемо додому. Не доїжджаючи з версту до хутора, побачили на зелених великий табун дрохов. Одіславши підводу, ми зішли в балку, нарізали очерету, зробили з нього плота і, держачи його поперед себе, почали підкрадатися до табуна. Коли, йдучи балкою, ми порівнялися з табуном, що сидів на пригорку, то поклали плота і поплазували на табун. — „Стій, — шепоче Марко Лукич, — досить. Слухай команду: за третім стрілай. Раз, два, три!“ — Бубух! — і одна

дрохва покотилась, ми схопилися і вдарили у летючих, ще одна звалилась, як сніп. — „Ну, — питає Марко Лукич, — хто вбив?“ — „Ви краще стріляєте, ви, кажу, і вбили“. — „Ну спасибі за шану“. Забрали ми тих дрохов і веселі пішли додому.

рохвище важило 1 пуд і 10 фунтів. Через рік ми знову полювали цім місці. — „Пам'ятаєш, Феоктисте, це місце?“ — питає Марко Лукич. — „А як же, — пам'ятаю: ви вбили тут аж дві дрохви“. — „Ні, — каже Марко Лукич, — убив ти: у мене обидві були осічки“. А сам аж заливається від сміху. Сміявся і я з його жартів, а більше з того, як підсакував його страшений живіт і як по-дитячому радів він із своїх витівок.

ХІІІ

Зимовий сезон почали в Ростові, а з листопада до різдвя грали в Харкові. Тепер того театру нема. Він стояв на лівому березі річки, біля мосту, там, де тепер панорама. Театр був перероблений з цирку.

У Харкові Садовський знову одержав від Карпенка цензуровану п'єсу „Бондарівна“. „Розумного і дурня“ ми й досі ще не поставили. В Харкові до трупи вступила артистка Маркова. Артистка слабенька, з поганеньким голосом, і їй дали ті ж марки, що й Затиркевичевій, Садовській та мені. Ми протестували. Садовська послала телеграму Старицькому і виїхала. Ми з Затиркевич теж хотіли виїхати, але нам прибавили, і ми zostалися.

З різдвя до посту грали в Одесі, теж у російському театрі. В Одесі поставили обидві п'єси Карпенка-Карого. Першим пішов „Розумний і дурень“. Головні ролі грали: Каленика — Кропивницький, жінку його — Переверзієва, Михайла — Садовський, Данила — Саксаганський, Мар'яну — Заньковецька, матір її — Затиркевич. Кропивницький грав хороше, Затиркевич теж. Садовський грав добре, але підбільшив характер Михайла: він зробив з нього надзвичайного злочинця. Загримувався рудою, веснянкуватою потворою. Заньковецька, як артистка, ролі не зіпсувала, хоч роль Мар'яни

не для неї. Тут треба вміти вичитувати резонерські монологи, чого Марія Костівна не вміла, а драматичного в ролі нічого нема; було хороше, та не для Заньковецької. Я старався, а грав поганенько: Кропивницький своїми вказівками зіпсував мою роботу. Після гарячого монолога (в кінці другої дії) треба було мені стояти в позі, як і слід, скінчивши високу сентенцію; а Марко Лукич примусив мене стати навколяшки, а потім, ніби помолившись, бадьоро вийти з кону. Це проти всякої логіки в технічному розумінні: я розхолодив той настрій, що зробив гарячим монологом. Взагалі п'еса подобалась: це було щось нове і змістом, і ідеєю. „Бондарівна“ йшла в такому складі; Бондаря дали мені, Тараса грав Садовський, Тетяну — Заньковецька, Марію — Затиркевич. Старосту виконав Кропивницький. Чому він не взяв роль Бондаря, — дивно, тим паче, що я просив роль Герцеля, якого віддали Загорському. Садовський грав би чудово, коли б не спрощував роль в другому акті. Я, принаймні, розумів Тараса в цьому акті так, що це Отелло розповідає Дездемоні про свої лихі пригоди, і Тетяна його „за муки покохала, а він її за співчуття до них“. Садовський не додержувався стилю, яким написана п'еса, і додав від себе слова: „звісно“, „скажем“ і т. д. „Татарин, звісно, впав“ ... Зате четвертий і п'ятий акти він грав знаменито. Кропивницький нічого не зробив з ролі пана, додавав, не знаючи польської мови, нісенітні, вульгарні слова: хвалячи красу Тетяни, говорив: „То щось окропного, моя ладнютка“. В останнім акті після монолога, що ним кінчається п'еса, настрої зостається за Тарасом; Кропивницький почав зловтішно реготати ... Ні до ладу, ні до прикладу. Заньковецька, замість героїні, української матрони, удавала якусь невинентку, а в останнім акті, не знаючи ролі, говорила такі нісенітниці: „О, нещаслива та земля, на котрій матері дітей рожають“ — пропустивши: „таких, як ти“. Не знаю, як я грав, але в другім акті мав успіх. Навіть такий цінитель, як наш кравець Аврум Двоскін, сказав: „Ви отлічно грали, тільки голос у вас молодий“. Двоскін, це знаменитий тип, колись я ще напишу про нього, бо він був довго на шляху мого життя.

Сезон кінчився тихо, мирно. Після свят радилися почати в Єлисаветі. Марко Лукич не погоджувався: — „Місто своє, а

хоч би тобі коли віник піднесли“. Любив старий підношення. Нарешті, його умовили. Піст я прожив в Одесі, цілими днями читаючи. Я шукав певних шляхів до театрального мистецтва. Все, що сказав Лессінг у своїй „Гамбурзькій драматургії“, я читав і перечитував. Все, що про мистецтво писав Гете,— мені було любе, та не задовольняло, бо не давало певних шляхів. Я все більш переконувався, що діло все залежить від праці, що в праці криється талант. Я почав з того, що підмічав характерні риси в людей і намагався їх виявити. Я копіював вимову своїх знайомих і часто досягав того, що мене вважали за другого, коли я говорив за дверима. Я захопився знову Гомером: гекзаметр дисциплінує пам'ять, увагу і слух: тут нічого не переміниш. Годинами стежив за п'яним, навмисне розмовляв з ним. У актора часто бракує сукупності рис п'яного: голос п'яний, міміка і рух тверезого, або навпаки. Я намагався поєднати рух, голос, ходу. Голос я змінював постановкою язика, губів, горла. Щодо співів, то я упевнився, що головне — досягти гарного звуку, а слух скаже тобі, який звук гарний. Мене цікавило, чому артисти часто заговорюються. Пам'ятаю одного акторика, що грав лірника в „Назарі“ і перекрутив казку до того, що всі не-удержно сміялися, — публіка й актори: „У Венгерській стороні, за цісарською землею, стоїть гора глибока-глибока, а в тій горі нора висока-висока; а в норі сидить не звір, не птиця — царецька туриця“. Такі нісенітничі можна сказати лише нічого не думаючи, тож я й учив потім інших, що в артиста розум мусить бути завжди попереду язика: „Язик мій — враг мій, почто ти прежде разуму глаголеши?“

У піст я одержав листа від брата Івана. Він дорікав нам, братам, тим, що сестра служить в трупі Старицького, коли нам потрібна така артистка, не кажучи про те, що такої співачки в нас немає. Він сповіщав мене, що сестра з чоловіком (вона вийшла заміж за артиста Мову) їдуть до Єлисавету, щоб побачитися з батьком. Я виїхав до Єлисавету, де з великодніх свят почався весняний сезон. Сестра з чоловіком прилучилися до нашого товариства. Тут трупа пограла місяць і виїхала до Кишинева. Марко Лукич zostався на відпочинок, принаймні, він так казав. Проводжаючи нас, він

був веселий, цілувався зо всіма. Поїзд уже рушив, як він кричав мені: — „Гляди ж, Феоктисте, приїзди в серпні, — побачимо, хто кого перестріляє!“ — Веселі, з співами, в добрій згоді, ми рушили в дорогу.

В Кишиневі діла були порядні, та весь наш настрій зіпсував лист Марка Лукича. Лист цей прийшов несподівано, мов сніг на голову. Лист був величезний. У ньому Марко Лукич виставляв всі наші хиби в такій грубій формі, так образливо і звисока, що всі, прочитавши, оніміли. „Я теж, — писав він наприкінці, — маю хиби, та намагаюсь позбутись їх“. Лист кінчався так: „не приїду я до вас інакше, як диктатором з необмеженою владою“. Я заспокоював усіх тим, що старий, у якого в голові багато каші, як це видно з останньої фрази, хотів показати, що в нього „бойкое перо“. До моїх думок пристали Ганна Петрівна Затиркевич, Садовська та Мова. Щоправда, про сестру й про Мову Марко Лукич нічого не писав. Решта артистів розводила руками й не знала, що робить. Тільки Садовський, розпалившись, написав листа Кропивницькому, і цей лист змістом нагадував листи Курбського до Грозного. Я писав Кропивницькому кілька листів, бажаючи втихомирити його. Затиркевич теж писала, та нічого з того не вийшло. Кропивницький, як той Кіт Кітич стояв на тому, що його „обідить ніхто не може“, а він може всякого, а тому Садовський щодо нього в листі своєму „наглець і пасквілянт; і поки він привселюдно не признається в цьому, — миру між нами не буде“.

З Кишинєва трупа переїхала через Одесу морем до Таганрога, де грали місяць; потім місяць у Новочеркаську. Діла скрізь були чудові. Тоді в Новочеркаську отаманував Святополк-Мирський, що дуже прихильно ставився до нас. Взагалі, тогочасна старшина козацька була ліберального настрою⁸. Один з них, генерал Поляков, помічник отамана, щодня після вистави запрошував нас на бесіду. Одного дня головний ад'ютант Святополк-Мирського, полковник Володимир Тимофійович Кандиба, приніс нам писане запрошення на майбутню маївку. На вокзалі чекав нас поїзд, а в Аксайській станиці — пароплав. Коли всі посідали на палубі, оркестр загравав спершу гімн, а потім: „Всколыхнулся, взволновался право-

славний тихий Дон“. Пароплав рушив до Старочеркаська. В монастирі всі прослухали обідню та молебень і потім повернулися на пароплав, де вся палуба була заставлена столами. Почався бенкет, який тривав до вечора. Пароплав увійшов у Дон і на всіх парах летів до Ростова. Пройшов міст і став серед річки. Музика знову заграла гімн і „Всколыхнувся“. До мене підійшов Кандиба. — „Ти знаєш, в чім річ?“ — питає, усміхаючись. — „Ні“, — кажу. — „Ростов і Таганрог, що належали до Катеринославщини, прилучаються до землі війська Донського“. Пароплав тихенько пішов назад. У повітрі тихо, душно, пахло дощем. На обрії, де чорніла гора, лежала чорна хмара. Через кілька хвилин нап'яли намет на всю палубу. Тихо, тільки пароплав стогне, неначе стомлений. Хмара стояла на місці, зростала й товщала, по ній змійками пробігали блискавиці, чутно було далекий грім. До нашої компанії підійшов отаман. — „Ну, панове, як не приїдемо вчасно, то грати вам не прийдеться сьогодні, будете мене лаять?“ — „Ні“, — відповів Садовський: — у нас кажуть — на чийм возі їдеш, того й пісню співай“. — „Правильно“, — сміється князь. Підходили до Аксайської, де нас ждав поїзд. Хмара виросла, і страшна, огниста від блискавки, пішла на схід. Ми вчасно приїхали, але грати не довелося. Ливний, як з відра, дощ пройшов над містом, в літньому театрі води було по кісточки. Виставу одмінили.

З Новочеркаська трупа переїхала до Ростова. Тут уперше була поставлена „Наймичка“ 15 липня 1886 року. На виставу приїздив автор і був задоволений. Після четвертого акту він сказав мені: — „Я думаю, що ти вже ніколи не проведеш так цю сцену“. За цензурованим примірником сцена кінчалась так: Мелашка — А вам що? Ледачому туди й дорога. Нащо вона вам здалася? Хіба я вас не кохаю? Цокуль — Та відчепись ти к чорту з коханням: в печінках уже воно в мене сидить. (Завіса).

Коли „Наймичку“ читали ще в Новочеркаську, а п'єса була в цензурі, Карпенко прочитав нам іншу редакцію цього акту, що починається з виходу Аблаката і кінчається монологом Цокуля: „О господи, аж ось коли ти покарав мене за моє лукавство“ ... і т. д. Рішили оставить п'єсу за цією ре-

П. К. Саксаганський в ролі Цокуля („Наймичка“)

дакцією. Я просив автора дозволить викинути останні слова адвоката: „От так проіздештє“, через те, що вони можуть зіпсувати драматичний настрій. Карпенко згодився. П'єса мала великий успіх; Заньковецька в „Наймичці“ була на недосяжній височині.

Надалі знятий був Катеринодарський театр. Нас турбувало питання про поїзд: тоді від Тихоріцької до Катеринодара треба було їхати підводами. На щастя, Садовський одержав з Катеринодара листа, де його сповіщали, що залізниця вже закінчена і незабаром пройде пробний поїзд без пасажирів. Треба звернутися до головного інженера з проханням перевезти нас цим поїздом. Адресу цього інженера надіслали. Садовський звернувся до нього. Інженер надзвичайно гречно повідомив, коли буде йти перший поїзд, і дозволив нам проїхати. Цей переїзд зостанеться навік у пам'яті. Поїзд, у якому всі вагони, крім нашого, були товарні, сунувся, наче волами. Проїде з версту, заскрипить і стане. Починається огляд колії, робітники дещо поправляють, і знову рушимо. Ми з Садовським взяли рушниці, випустили собак і почали полювати понад залізницею. Перепела сила! Степ. Повітря чисте, дихається вільно. Поїзд свистить і сунеться, ми біжимо до свого вагона, — з вікон виглядають веселі обличчя товариства. Підсаджуємо собак, усакуємо сами. Сміх, оплески!..

В Катеринодарі тоді ще живі були всі Кухаренки: Степан, Олександр, Микола, Вячеслав, полковник Домонтович, жонатий на одній з Кухаренківен, старі козаки: Вареник, Шелест, Мова, Штригель, Білі⁹. Театр повнісінький! Вітають, як рідних. Кожне твоє слово розуміють. І відчуваєш ти всією істотою, що там, у партері, у всім театрі живуть з тобою, що серця їхні б'ються в один лад з твоїм.

З Катеринодара я написав Маркові Лукичу два листи, писала, здається, й Затиркевич. Товаришів я умовив послати Маркові Лукичу телеграму, в якій просили його приїхати до Миколаєва на зимовий сезон. Від Марка Лукича я одержав листа, якого й наводжу тут цілком: „Дорогой Фаня! По совету одесских врачей, я поехал со Старицким в Севастополь, чтобы оттуда пробраться в Ялту и полечиться. Едва я доехал до Севастополя, как слег в постель, и первый спектакль

с моим участием (Наталка-Полтавка) был отменен. Сыграл я, с грехом пополам, 5 спектаклей: „Наталку“, „Глитая“, „Запорожця“, „Доки сонце зійде“ и „Чорноморці“. И в экипаже уехал в Ялту, — морем решительно не мог ехать. Как я проехал 80 верст, — одному богу известно. Всю дорогу я был в жару и в бреду. Наконец, сегодня шестой день по приезде в Ялту, я встал с постели, благодаря известному врачу ревматических болезней Ф. Т. Штангееву. Сожгли мне всю левую руку и половину спины; избили меня массажами до того, что я ревел, как белуга. Здесь есть специалист-массажист, какой-то датчанин; один вид его внушает страх и ужас; и представь себе этого атлета, упражняющего свои кулаки на моем благородном теле. Сегодня буду принимать пресную ванну, с завтрашнего дня — морские. Пробуду здесь до 25 сентября. Жизнь здесь безобразно дорога. Я живу в гостинице „Ялта“, занимаю № 22, плачу 4 р. в сутки. Волей-неволей придется, когда полегчает, сыграть 2-3 спектакля у Старицкого. Старицкого труппу посещает великий князь Константин Павлович и, говорят, аплодирует. Сегодня Старицкий по совету приближенного к князю генерала, едет к князю с визитом.

„Я не знаю, право, что желала сказать небесная, чудесная, восхитительная, удивительная, непамятозлобная, богоподобная, добро в сердце носящая, мир и любовь всем дарящая ... Мария Константиновна нижеследующими двумя телеграммами?—13-го 5 часов 10 м. пополудни: „Довольно сердиться, покончим дразги, приезжайте в Николаев. Заньковецкая“. 13-го 9 часов пополудни: „На посланной Вам телеграмме подпись не моя. Заньковецкая“. Вспомни же теперь телеграммы Товарищества из Екатеринодара ко мне и согласись, что я имел право не придавать им особенного значения.

„По выздоровлении я вышлю 100 р., а затем попрошу тебя принять на себя труд отобрать мои вещи, парики, библиотеку и выслать мне. Прошу во всяком случае мое имя снять с афиши товарищества, если только не предупредили сами моего желания. Еще прошу сказать всем бывшим моим товарищам, что я в присутствии Мовы предложил Н. Садовскому сознаться, что он был в своем письме по отношению ко мне

наглець и пасквилиант, больше я ничего не требовал. Повторяю, что я не обижен им, а удручен. За сим желаю вам от души успеха в делах. Любящий тебя М Кропивницкий“.

Листа цього я прочитав Ганні Петрівні Затиркевич, і ми порішили знову написати Маркові Лукичу. Костюмів і париків я не вислав і не залишив в Єлисаветі в тій надії, що не сьогодні-завтра ці два удільні князі помиряться. А коли б я був залишив, то Марко Лукич написав би: „Ви залишили моє майно, з цього я бачу, що ви мене в товаристві не маєте“. Чистий Фома Фомич із „Сельца Степанчикова“¹⁰.

Я ждав відповіді на свого і Ганни Петрівни листа. Листи наші були сердечні, щирі. Відповідь од М. Л. прийшла в кінці вересня. Наведу тут лист Марка Лукича, в якому він як на долоні.

„Дорогие друзья мои Анна Петровна и Афанасий Карпович. Читал я ваше письмо, перечитывал, старался вникнуть в него и никак не могу объяснить себе вот чего: я ли разучился вас понимать, вы ли не можете или просто не хотите понимать меня? Ясно одно лишь, что кто-то кого-то из нас морочит и дурачит. Я никак понять не могу: зачем мне приезжать к Вам? Для того, чтобы видеться с вами двумя, мне прямо не расчет ехать, ибо теперь более чем когда-либо я должен почаще сводить баланс, памятуя ежечасно, что старость не за горами. Не думаю, чтобы Вы вдвоем также истосковались по мне, что вот, хоть сейчас вынь да положи Вам меня. Надо же мне, друзья, ощупать мотив, руководящий вашим желанием видеть меня. Анна Петровна, например, говорит мне (т. е. пишет): „Ты изменил слову“... Неужели же я обещал даже и тогда оставаться в вашем товариществе, если некоторые из ваших товарищей будут плевать мне в глаза? Не может этого быть! Ведь Садовский написал мне наглое и пасквильное письмо и затем явился ко мне в дом и на словах подтвердил, что он не считает себя виноватым передо мной. Разве это не плевок? Впрочем, может быть, вы, друзья, понимаете так, что если человек, обидевший вас, явится к вам в дом и будет утверждать, что он не обижал вас, то вы это признаете за извинение с его стороны и примете к тому же во внимание его визит? Как ни странен мотив, руководящий Анной Петровной, но я его могу несколько ощупать; но что Фаня

пишет, что меня обнимут и т. д., так уж это мне совершенно непонятно. Я могу быть великодушен, но не ко всем. Так неужели же мне ехать для того, чтобы обняться с вами двумя?

„Потерпите, друзья: это мы можем сделать и великим постом, если до того не встретится где-либо случай. А больше зачем мне приезжать? Не за тем ли, чтобы посмотреть на всех остальных? Так я придумал для этого более удобный способ и дешевый. Если я начинаю забывать чье-нибудь лицо, например, милого малого г. Максимовича или прелестной г-жи Марковой, тогда я беру альбом, вынимаю их фотографические карточки и люблюсь, подчас даже умиляюсь. Если же забуду, как они ко мне в былое время относились, я переворачиваю карточки и читаю с лицевой стороны их собственноручные надписи, затем снова умиляюсь и прихожу в прекраснейшее расположение духа и даже в восторг. А если пожелаю воскресить в памяти общие чувства, выраженные мне всеми, тогда я перечитываю надписи на подарках, поднесенных мне, перечитываю письма и т. д. И тут уж восторгу моему нет пределов: я пляшу, пою и даже через голову куврыкаюсь. Словом, я живу со всеми прежними Вами. Таким образом, оно покойнее и тише, а главное не обидно. Из нынешних я переписываюсь только с Вами двумя, а остальным как будто и нет до меня ровно никакого дела. От горя ли, тоски ли кручины по мне, — они не пишут мне или просто по бесхарактерности, либо страха ради „иудейска“ — не ведаю; я же к ним не пишу потому, что и доньше я не получил от них ответа на два мои письма. Так с какой же стати я стану им навязываться? На первых порах, не получая так долго ответа, я думал было послать им несколько почтовых марок, но потом сообразил, что это будет не только бесполезный расход, но, что главное, и непроизводительный. Если же они ждут меня, чтобы при свидании излить передо мною свои чувства, так, во-первых, я боюсь, не было бы мне скверно от такой массы чувств, так как я вследствие страшного ревматизма начал страдать сердцем, а во-вторых, не надувает ли их кто-нибудь обещанием. Так скажите им, что: „обіцанка цяцянка, а дурневі радість“. А я их не считаю дурнями и потому уверьте их, что „не приедет и не дожидайте“. И если

они после вашего уверения прольют слезы, (то постарайтесь) их утешить хотя тем, что Мария Константиновна даст им поцеловать свою ручку... Если же они на ваши уверения не обратят никакого внимания, тогда, значит, я благоразумно сделал, что во- время оставил их в покое.

„Дорогой Фаня! Будь же беспристрастен и взгляни серьезно и хладнокровно в недалекое прошлое, если ты не можешь этого сделать по отношению к настоящему. Что я сделал для Садовского и Заньковецкой, кроме хорошего? Что я сделал худого остальным, быть может, тоскующим и слезы льющим по мне? Я от них не требовал никакой благодарности, да этого я ни от кого никогда и не требую. За это их будут судить люди, близко знающие суть дела; но я вправе всегда рассчитывать на признательность. Если бы Садовский отрицал всех и вся, если бы он сказал: „Я родился от тетки да от проезжего молодца, затем был похищен злой колдуньей или невидимкой и брошен в лесу, там я вскормлен волчицею; там я научился пням молиться, лаптем креститься; когда вырос, то прежде всего сожрал волчицу, выкормившую меня, а дойдя до совершенного великовозрастия и благоуразумления— явился людям“, — дело было бы другого свойства. И я бы, и ты, и каждый из нас поняли б сразу, что мы имеем дело с субъектом, человекоподобным лишь по внешнему виду, но руководящимся зверскими инстинктами. Факт неоспоримый, что многие из зверей пожирают своих родителей. Тогда я первый сказал бы: „Ступай ты, божий человек, от нас снова в лес, кланяйся пням, рычи и глтай акриды и дикий мед, а когда встретишься на тощее брюхо с братцем или сестрицею молочными, то скушай их“. Если бы Мария Константиновна не заявляла мне многожды о своем бесконечном ко мне уважении и доверии, — это она заявляла много раз, не говорю уже — в обществе Вашем (я цього ніколи не чув. П. С.) и разных лиц, но в присутствии ее матери, тетки, сестры и прочих сродников (невже Марія Костівна навмисне для цього зібрала всю рідню? П. С.), я бы не спрашивал ее теперь: где же это доверие и уважение, в чем они сказались? Все в мире зиждется на доверии и уважении друг к другу. Пока не было обязательств письменных, до тех пор и слово все

люди держали крепко, но и теперь еще все-таки эти обязательства заключают между собой десятки тысяч людей, и миллионы людей обязываются честным словом. Горе правде, истине и добру, если все люди перейдут на письменные обязательства! К таковым будущим людям в этом случае принадлежит эта злополучная пара. Подумайте и пообсудите хорошенько, друзья мои, зачем бы в самом деле писать мне было это длинное письмо „К товарищам и сослуживцам“ (це про лист у Кишинів. П. С.), если бы я руководился таковым соображением: „мы собрались, пользуясь удобным случаем, с единственной целью заработать и как можно побольше, а затем, понабивши порядком карманы, — разъехаться, пожав на прощанье друг другу руку, и поедаться благополучию, как, например, интенданты последней войны, где-нибудь в деревушке благоприобретенной или хуторе, опочивая от трудов и умиляясь при воспоминании о рыбке, наловленной в грязной водиче *. Если вы, друзья, и впрямь стремитесь к достижению такого блаженства, тогда говорите прямо; а может быть я не понимаю Ваших идеалов, сбился с пути, — тогда укажите мне путь праведный. Словом, прошу вас ответить мне категорически: что вы Гекубе и что Гекуба вам? Тогда я буду знать, с кем имею дело. Ведь все, что меня в настоящее время связывает с вашим товариществом, сводится к тому, что я состою должным товариществу 100 р., занятых мною из фонда. Вы за это храните мое театральное имущество, лично мне принадлежащее, ценность коего значительно выше занятой мною суммы, и вы пользуетесь этим имуществом. Я 100 р. не могу сейчас выслать, так как по причине болезни стеснен в финансах, а вы, т. е. товарищество, потому и удерживаете мое имущество, что я не возвращаю этих 100 рублей? **

* Тут Марко Лукич нав'язує всім свої ідеали. В цей час у нього був досить порядний капітал, і не купував він хутора лише через те, що сподівався спадщини від своєї тітки Марфи Петрівни Зайковської. П. С.

** Щодо костюмів М. Л., то їх ніхто не надівав уже через те, що вони для кожного з нас були непомірно великі. Щодо париків, то перш за все, голова М. Л. була 62 сантиметрів, і вони ні на кого не годились, а подруге — в товаристві служив перукар Гловацький, у якого було 2.000 париків; не висилались же парики М. Л. через те, що сподівались його приїзду. П. С.

„Я, например, достоверно знаю, что некоторые из товарищей, взявши займы фондовые, или вовсе таковых не внесли в фонд... что одно и то же. И у них за это личного, им принадлежащего, имущества не удерживают. Этим некоторым вы верите, что они возвратят или внесут фондовые, а мне не верите, поэтому и удерживаете мое имущество. Эти некоторые, вероятно, просили вас, — а ведь сказано „просите и дастся вам“, — чтобы вы им верили, а мне же почему то так кажется, что вы и без просьбы должны бы были мне поверить. А между тем имущество мое вы увезли в Николаев. Зачем? Почему? На каком основании? Как же вы, не питая ко мне доверия на 100 руб., требуете, чтобы я поверил, что вы меня встретите с распростертыми объятиями? Положим, что имущество мое было в общем гардеробе, но ведь вы раскупоривались в Елисаветграде, почему же не оставили его в моей квартире? Monsieur Садовский убедился, что я, пока он не сознается, что он поступил против меня как наглец и пасквильянт, — не пойду к вам... Зачем же имущество мое увезли? И выходит, что цилиндр и 300-рублевые часы не всегда суть доказательства джентльменства субъекта, носящего их. Каким именем назвать роль изображаемого в настоящее время товариществом по отношению ко мне? Мне теперь остается только спросить: „Доколе оное товарищество мне верит что я выкуплю мое имущество? (У каждой ссудной кассы свои, ведь, правила). Имущество мое тленное, а притом еще и треплется товариществом в виде взимания процентов, а потому желательно знать, по истечении какого срока товарищество на случай неуплаты мною 100 р. назначит мое имущество в публичную продажу? Интересно знать, к кому товарищество теперь обратится за разрешением этого вопроса, если оно само еще не выработало правил на этот предмет?“ А все Садовский, этот чтец междустрочный (в листі це слово підкреслено. П. С.)! Этот джентльмен по виду внешнему и по количеству перстней на пальцах и брелков на цепочке... Всем телеграммам, повторяю, я придаю значение условное и относительное, смотря по содержанию телеграммы и по лицу, подписавшему таковую. Я даже уверен, что и первая телеграмма из Елисаветграда подписана Заньковецкой...“

А если ею, то, во всяком случае, телеграмма — не письмо, и Заньковецкая всегда могла бы сказать, что она никогда никакой телеграммы мне не писала. Ведь говорит же она всем, что никогда не дарила мне своей фотографической карточки, ибо она украла таковую из моего альбома!

„Все вы глубоко убеждены, что я покончил со Старицким. Это, конечно, всем вам делает честь, а мне удовольствие: с каждым днем все более и более прозревать и ясно, наконец, видеть, насколько вообще велика была в вас вера в меня и в мою порядочность. Между тем вот уже 19-й день, как я живу в Ялте и вожусь с больной рукой и думаю: да когда же перестанут мять мою руку и погружать меня в морские ванны? Когда же, наконец, отпустят меня на родину? А еще с больным сердцем и прискорбием думаю: когда же друзья мои поверят мне и перестанут терзать мою душу незаслуженными упреками, недоверием и подозрениями, когда они устанут мистифицировать меня и играть со мною в жмурки? Стыдно вам, друзья, и грешно, ей-богу грешно!

„Не возвращусь я в ваше товарищество до тех пор, пока Быковский джентльмен (Бикова — частица Елисавету. П. С.) — Садовский не сознается письменно, что он в письме своем ко мне поступил как наглец и пасквильянт; пока Мария Константиновна не напишет мне собственноручно, что берет назад все бранные, циничные и вульгарные выражения, произнесенные ею публично во время чтения Садовским моего письма „К товарищам и сослуживцам“. Дел кабинетных и спальных я не смешиваю с общественными, и, стало быть, интимных разговоров не ставлю никому в вину, ибо за глаза в своей спальне и царя ругают, так про меня и по давню можно. Что же касается: луже... и того, что меня надо свезти на Сабурову дачу, что я служил в нижнем земском суде, что я пел „гори, гори, моя лампада“, то я эти чичарские остроты считаю просто глупыми и пошлыми и абсолютно игнорирую. Относительно пьедестала, на который будто бы поставили меня Садовский и Заньковецкая, — я должен сказать, что я не ощущаю под своими ногами этого пьедестала (настолько, стало быть, он фантастичен и воздушен). Но если бы таковой и действительно существовал, то этим при-

знанием, що вони мене вдвоєм поставили на п'єдестал, вони (monsieur Садовський і г-жа Заньковецька) ставлять мене невимірювано вище себе. Чоловік, вель, прежде всего эгоист и, вероятно, выстроив п'єдестал, постарався бы сам вскарабкаться на него, если бы не боялся, что ему крикнут снизу голоса: „Пошел вон с чужого места!“

„Если предложенные мною условия будут выполнены, я приму управление трупой, но не иначе, как диктатором с неограниченной властью. И се есть мое последнее сказание.

„30 сентября я оканчиваю курс лечения и выезжаю в Елисавет; что меня Старицкий приглашает,— это правда, как не ложь и то, что я с его трупой играл 5 спектаклей в Одессе и 5 в Севастополе. В Ялту же я приехал только лечиться, Любящий вас М. Кропивницкий. 24 сентября 1886 года, г. Ялта“.

Марко Лукич усе перекручує на свій кшталт. Я писав йому від чистого серця: приїздить, всі зустрінуть вас, як рідного, з обіймами; все влаштується на місці... Марко Лукич вигадує, що хтось когось дурить. В листі стільки каші, наче його писав Поприщин, або хворий з божевільні. Чого тільки варт один вираз: „прийму управление трупой, но не иначе, как диктатором с неограниченной властью“! Звичайно, листа цього я нікому не показував. Мені хотілось помирити Марка Лукича з братом, а коли про це я починав йому говорити, він, як і Кропивницький, кричав: „Поки цей Бобринецький курбет-кавалер не признається, що писав про мене і Марію Костівну нахабну брехню, я з ним нічого спільного не хочу мати!..“ Решта товаришів казали: „що ми будемо писать Маркові Лукичу? Листом своїм він усіх образив, так чи не написати йому, як у тій пісні: „прости мене, моя мила, що ти мене била“?“ Я не був ображений листом Мар. Лук., я сміявся з нього, бо він усякому з нас нав'язував свої хиби, і треба було б видумати якесь *modus vivendi*, а Садовський написав так, щоб у нього аж у носі закрутило, щоб він нюхав, чхав і, як видно з листа Марка Лукича, досяг мети. Останнього листа від М. Лук. я одібрав на початку жовтня і думав поїхати до Єлисавету, побачитися з ним. І от, цілком несподівано, він з'явився сам у Миколаєві. Трупа мала вже виїждити до Херсона, навіть увесь багаж був запакований.

Я цілий день сидів у Марка Лукича, приходили Ганна Петрівна і ще дехто з товаришів. Всі умовляли М. Л. піти на згоду, а він стояв на своєму: „Поки monsieur Садовський не признається, що в листі своєму був до мене пасквіліянт ... і т. д.“ — „Я приїхав забрати своє майно ... Мені тепер поневолі прийдегься їхати до Херсона“ ... Садовський і Заньковецька казали всім, що не хочуть і зустрічатися з Бобринецьким курбет-кавалером. На другий день пароплавом „Русалка“ М. Л. з товариством виїхав до Херсона. На пароплаві оточили його й Садовського, довго пхали одного на одного, як Івана Івановича та Івана Никифоровича, а вони були настільки розумніші від гоголівських героїв, що, не згадуючи про „гусака“, поцілувалися й помирилися. На radoшax ми задали гучний бенкет на пароплаві, після якого Марко Лукич оповістив на радість усім, що трупу запрошує до Петербурга В. А. Неметті-Лінська. Конечні умови з нею виробили в Херсоні. Неметті брала всі видатки вечерові на себе за половину збору. Марко Лукич грав з нами кілька спектаклів і виїхав до Єлисавету, а через тиждень Садовський і Заньковецька у власних справах виїхали теж, доручивши мені вивести трупу. Проїздом через Харків я дістав чотирьох хористів, і 9 листопада привіз усіх до Петербурга, де вже були Садовський, Заньковецька і Кропивницький.

XIV

1886 р. одинадцятого листопада у вівторок почалися вистави в залі Кононова, що на Мойці. Сезон відкрили п'єсою М. Л. „Дай серцю волю — заведе в неволю“. Заньковецька відмовилась грати Марусю, що завжди грала, і роль чудово виконала Садовська, вставивши кілька пісень. П'єса мала успіх, бо вся держалася на кращих силах трупи: найменші ролі грали актори, а не хористи, як то здебільшого робиться. Я боявся за співочу частину: хор був малий, а ті, що їх узяли з Ісаківського собору, не знали твердо партій, дехто навіть держав ноти під полою. Спів хоролий підтримували всі актори і навіть Садовський ізза лаштунків. Збору було 1.200 крб.

Найбільший успіх мали п'єси: „Наймичка“, — пройшла 22 рази, „Наталка“ — теж 22 рази. Обидві п'єси — при повнісінських зборах (2.000 крб.). „Чорноморці“ пройшли разів десять. „Доки сонце зійде“ не мала успіху і пройшла тільки один раз.

Успіх трупи був надзвичайний. Навіть те чиновництво, що зачерствіло в сервілізмі і забуло своє національне походження, пробуркалося і говорило: „я українець“. Українська „інтелігенція“, „толпой стоящая у трона“, що позбулася національного обличчя, мов той бурсак, що не знав, як звуться граблі, аж поки граблище не вдарило його по лобі, — заговорила рідною мовою і за щастя вважала вітати в себе наших главарів. Трупі багато разів закликали до Катерининського палацу, де ставили „Кума мірошника“. Кум влазив в оріхову бочку, яку за щастя мали підтримувати два генерали. Нарешті трупою зацікавився сам Олександр III. Для нього в залі „Демут“ поставили „Назара Стодолю“ і „Як ковбаса та чарка“.

На кону, поза лаштунками, біля вбиралень, під сценою і навіть у суфлерській будці сиділо безліч жандармів — і в формі і переодягнутих...

В „Назарі“ Марко Лукич надзвичайно хвилювався, спішив і на 20 відсотків грав гірше, ніж завжди. В другім акті хор співав погано, танцювали ще гірше. Танцюрист Потапенко, замість того, щоб танцювати як слід, почав ходити на носках, мабуть, надіявся, що цар запросить його до балету. Діло поправив Мова, що грав лірника і чудово співав „Ой, зійшла зоря вечерова“. Зате „Ковбаса“ пішла на ура. Марко Лукич — „возстахом и оправихомся“. Садовський чудово грав Шила, Максимович — Діда. А щодо танців, то Садовський „доклав воза“. Хто не знає, як він чудово, як статурно танцював? Це сама стихія!

Театр — повнісінський. Всі дами в білому вбранні, пани — у фраках, військові — в парадній формі. Праворуч — на авансцені велика ложа, а в ній сидить цар.

Після вистави нас запрошено до нього. Пішло нас шестеро: Заньковецька, Садовський, Кропивницький, Мова, Максимович і я. Про цей випадок я мислю так: хтось скавав цареві, що

він ошчасливить артистів, коли поговорить з ними. Сам цар зовсім не був підготований до цієї розмови. Мені здається, що він мав нас за „простачків“, як от „рожечники“. Ми ввійшли в аванложу і стали вряд, тільки Марко Лукич стояв позад усіх, йому не дали навіть зняти гриму і переодягнутись: так у гримі і панчохах прийшов він; та й усі ми були в тому вбранні, в якому грали. З другої кімнати ложі вийшов до нас цар, позад його стояла, ухмиляючись, цариця. Цар підійшов до нас зовсім близьенько. Опишу протокольно цю сцену.

Ми уклонились в пояс цареві. Пауза. Я стояв майже перед царем.

Високий, плечистий, з простим обличчям, облямованим широкою темнорудою бородою, з сірими великими очима і здоровою лисою головою.

Надінь на нього червону сорочку „на випуск“, сокиру в руки — простий тобі тесля.

Він довгенько постояв перед нами, заклавши праву руку за край мундира, потім кашлянув і промовив: „Я давно собирався ... и сегодня с удовольствием прослушал спектакль, особенно второе, просто лихо!“ По паузі: „Вы всегда здесь играете?“ Всі мовчали, а Садовський відповів: „Мы, ваше величество, всегда играем на юге“. — „Ах, да ... на юге ...“ Він знову зробив паузу, потім, звернувшись до Заньковецької, що стояла рядом з Садовським, спитав: „И вы на юге?“ Потім він по черзі спитав Мову, Максимовича і мене: „И вы на юге?“ І ми всі відповіли: „На юге, в. и. в.“. Знову пауза, потім, усміхнувшись, питає: „А скажите, это трудно петь и танцевать разом?“ Всі мовчали, і знову Садовський відповів: — „Это, в. в., „привычка“. Цар знову усміхнувся і промовив: „Ах, да, привычка!.. Мне очень, очень понравилось“ ... Після цього він одступив крок назад, показуючи, що аудієнція кінчилась. Ми знову вклонились і вийшли.

У Кропивницького цар нічого не спитав.

Мене дивує, що у своїх спогадах Марко Лукич пише, нібито цар спитав його: „Де вы набрали таких артистов?“

Княгиня Кочубей улаштовувала благодійну виставу в Маріїнському театрі. Вистава йшла вдень. Грали „Наталку - Полтавку“ і водевіль „Бувальщина“. Ось афіша цієї вистави:

С высочайшего
его императорского величества
соизволения
В воскресенье, 25 января 1887 года
в Маринском театре
в пользу
С.-Петербургского Дамского Комитета
Российского общества „Красного креста“,
состоящего под председательством
ея императорского высочества великой княгини
Елизаветы Федоровны
малороссийской труппой М. Л. Кропивницкого
представлено будет :

I

НАТАЛКА - ПОЛТАВКА

Оперетта в 2 - х действиях, 3 - х картинах, соч. Котляревского

Действующие лица :

Горпына Терпелыха, вдова — Переверзева.
Наталка, ее дочь — Заньковецкая.
Тетервяковский, возный — Саксаганский.
Макогоненко, выборный — Кропивницкий.
Петро, коханец Наталки — Мова.
Мыкола, бурлака — Садовский.
Действие происходит близ Полтавы

II

БУВАЛЬЩИНА

Шутка в одном действии

Действ. лица :

Панас Базюра, крестьянин 45 лет . . . Г - н Максимович.
Хымка, его жена по второму браку . . Г - жа Затыркевич.
Галька, дочь его от первого брака, 18 лет „ Маркова.
Василь Крутько, коваль в том же селе,
24 лет, коханец Гальки Г - н Мова.
Акакий Ферапонтович, заштатный дяк . „ Кропивницкий.
Дивчата, парубки, Малороссийский хор и танцы.
Действие происходит в селе близ хаты Базюры
Дирижер — Г - н Васильев. Оркестр под управлением К. Ф. Лунда
Начало в 1 час пополудни

Цар просидів усю виставу. Цікаво : розказували, ніби він сказав розпорядчиці вистави: „Любезные малороссы“, гадаючи, що ми граємо благодійну виставу даром, а грали ми за платню — 1000 крб. Ця чутка так збентежила Марка Лукича, що він,

ніби від усього товариства, відмовився від платні. Мабуть, за ці гроші кожному з учасників піднесено подарунка при ордері. Всього час, як до цього, так і після, до кінця сезону, „Наталку“ грала Садовська, а в цій виставі участь взяла Заньковецька на підставі того, що Садовська, бач, вагітна (родила Садовська тільки у липні 1887 року).

Вільний час проводив я у Д. І. Яворницького, що жив тоді на Митній пристані. Заходив частенько до діда Мордовця (Столярний, 6). Він дуже гречно ставився до мене і надавав багато своїх книжок, між іншим — „На Арарат“ з таким написом: „А. К. Саксаганському, щастливо взошедшему на Арарат сценической славы от невзошедшего на библейский Арарат Данила Мордовцева“. Крім цього, маю від нього портрета з написом: „Любому сину Панасу і всьому славному товариству“.

Чи був такий другий батько на всім світі,
Щоб мав таких діток, як ви, мої квіти?
Були батьки й мали не синів - героїв:
Таких батьків знала і безсмертна Троя.
Були батьки й мали — один Антигону,
Офелію — другий, третій — Дездемону.
Алеж одному, щоб небо дарувало
І синів і дочок таких, як ви, діти, —
Доки сонця й світу — сього не бувало.
Слава ж вам безсмертна, діти мої, „квіти“,
Душею прихильний до усієї своєї
Славної сім'ї. Недостойний батько
Данило.

Петербург 1887 р. січня 9.

Раз якось я звернувся до Яворницького з такою пропозицією: „От зараз громадянство захоплено українським театром, чи не можна, користуючися з цього, написати в якомусь товстому журналі статтю, в якій показати той куточок, де повинен міститися наш театр, наше мистецтво? Одводять же місце опері, драмі, балету і навіть оперетці!“ Дмитро Іванович, подумавши, відповів: „Думка хороша, звернися до діда Данила Лукича, той має стосунки з товстими журналами, може він напише“. Користуючись іменинами Дідуса, я пішов до нього. Він, як звичайно, заходився варити каву по-арабському (навчився, коли намагався вилізти на біблейський Арарат). Попили

ми тієї кави і я висловив йому своє прохання. Дідок, нівроку йому, був хитренький. Він зараз прикинувся казанською сиротою: „Це мені не по силах,— сказав він,— а от що, любий синку, поїдемо зараз до А. Н. Пипіна, чи не візьметься він, бо він дуже прихильно писав про українську літературу“.

Поїхали до Пипіна. Невеличкий, дебелий, бадьорий, ще не дуже старий, А. Н. зустрів нас ласкаво. Він слухав мене і кутив цигарку за цигаркою; цигарки часто гасли, він запалював їх і обгорілі сірники складав рядом у попільничку; потім другий ряд навпоперек, третій ряд навпоперек другому і, коли набиралось багато, то всі ці сірники він підпалював. Вислухавши мене, він спитав: „А какие сведения вы можете дать мне?“ Я сказав, що перш за все — рецензії з багатьох міст, де ми грали, потім відомості про збори, кількість п'ес. Між іншим, я показав йому цікаву статтю, вирізану з „Пешт Лойда“, в якій писалося, ніби уряд російський залицяється до українців і субсидує трупу, що грає в Петербурзі, де́то наше товариство. Рішили на тому, що все це я йому привезу, а він подумає, і що можливо зробить. Я привіз йому цілу купу рецензій з одеських, харківських, ростовських та інших газет. А. Н. просив навідатись через тиждень. Я навідався. Він знову люб'язно говорив зі мною, частував мене кавою, подарував портрета, а нарешті сказав: „Видите ли, дорогой мой, все те, что стоят у кормила правления, считают, что никакой такой Украины нет, и смотрят на вас, как бы сказать, ну,— как на секту; вследствие этого согласиться писать о том, куда поставит искусство этой, по их мнению, секты,— не приходится“. Я ніяк не сподівався такої відповіді, не хотів і думати, щоб серйозний учений міг це сказати. Розчарований, з образою в серці, я їхав додому.

Ніколи з пам'яті моєї не зникне вечірка в казармах кубанських козаків. Командир їхній Кухаренко запросив нас, і ми після вистави приїхали (здається, казарми ці містилися на Літейнім). Коли ми ввійшли в казарму, що була на третім поверсі, хор козаків почав: „Ой, у лузі та й при березі“. Посеред казарми був накритий стіл, за стіл сіло більше тридцяти чоловіка. Тут були генерали, професори, художники. Почався бенкет. Для козаків стояв окремий стіл. Навколо нашого стола

весь час ходив кавказький князь; потім виявилось, що це переодягнений козак. Він чудово виконував свою роль: коверкав слова, кидався з кинжалом на тих, хто давав йому сала, страшенно гикав і вилуплював очі. Тесть Кухаренка, генерал, прізвище його я забув, проголосив нам „здравицю“, яку закінчив так: „Панове, той, хто вип'є турячого рога вина, може говорити без цензури — богомольної старої дури!“ І він почав перший, і випив, з чверть проливши на свого мундира. В тому розі містилося біля двох пляшок. Розпалившись, і я випив, не проливши й краплі. Після цього я звернувся до козаків і просив їх ніколи не забувати України. Говорилося багато, пилося ще більше. Козаки співають... Гомін, дим коромислом... Коли раптом убігають два козаки і доповідають генералові, що прийшли якісь німці скаржитись на козаків, що ніби в них коня вкрали. Генерал встав, все стихло. — „Як?“ — закричав генерал: — „Німці? Повісити їх!“ — Ну, думаю, вскочили ми в хороше дільце. До генерала підбіг Кухаренко: „Ваше превосходительство, накажіть німців привести сюди вислухати: може вони правду кажуть“. — „Привести!“ — крикнув генерал.

Через хвилину три німці стояли перед генералом. Тільки тепер ми розібрали, що це — комедія: переодягнуті козаки. „Ваше превосходительство!“ — почав один німець: — „мі живьйом на Кубань, зейчас подлі Ладіжське озеро, Бальтиські заліф. Мі імем сім хати з хлівами, а нас сем душі з свинями, і одін біль льошадь і еті льошадь твой кізяк уворовіл“. — „Коли?“ — питає грізно генерал. — „Еті сорок лет уже, но мі, льошадь узнал, вот он“. Підійшли два козаки, накриті шкірою конячою, вів їх козак-зłodий, що розпинався й доводив, що коняка його. Німці правили своє. Нарешті хтось підняв шкіру. Побачивши замість коня двох козаків, німці повтікали. Коли це раптово, як спід землі, виросла справжня коняка. Чмихнула і підійшла до Кухаренка; він погладив її, дав шматок хліба. То був красень „Карабах“, з вогненними розумними очима. До „Карабаха“ підбіг „князь“, одвів його набік, щось крикнув, кінь став навколішки, а потім зовсім розтягнувся на долівці. „Ай, на, айны-на“ — почали приспівувати козаки і бити в долоні. „Князь“ вихопив кинжала і, підоткнувши

поли жупана, почав лезгінку. Він крутився навколо коня, що підіймав голову й дивився, ніби питав: „Чи довго мені ще лежати?“ „Князь“ вискочив на „Карабаха“ й танцював на його крутих ребрах. Йому подали ще два кинжали; одного він взяв в зуби, а другим вертів у руках. Хор все швидше й швидше співав і плескав в долоні. „Князь“ кинув кинжали і вони встромилися в підлогу. „Князь“, наче блискавка, то кружляв мимо їх, то вискакував на коня, крутився, як дзига; після і оплески обірвались, і він став, як вкопаний. „Браво, браво!“ — почулося навкруги і „князеві“ піднесли великий келех вина, він випив його духом. Щось гукнув, „Карабах“ скочив на ноги, йому дали кілька кусків цукру. „Князь“ плигнув на нього й почав джигітувати. Страшно було дивитися, як він крутився, діставав до землі, і ставав на спину „Карабахові“!.. Нарешті — скочив з коня. Знову оплески і знову почастивали „князя“. (Все це Каразін змалював у своєму альбомі). „Князь“ підійшов до красуня „Карабаха“, погладив, потріпав його по шиї, щось сказав, і кінь слухняно пішов. Я побіг подивитись, як він зійде по сходах. Обережно ставляючи на сходи то одну, то другу ногу, тихенько пішов „Карабах“; попереду йшов козак. Вони завернули за поворот сходів. Я стояв здивований, зачарований. Гулянка скінчилася аж на другий день.

Мода на українців була велика. Нам часто влаштовували вечірки. Покликав нас на обід до себе і Михайло Іванович Драгоміров. Він тоді завідував Академією генерального штабу. Я часто бачив його в театрі. Ходив він завсіди оточений молоддю, розмовляв українською мовою, розказував анекдоти. Чув я, як він доводив, ніби Кропивницький неправдиво співає: „Ой, хто до кого, а я до Параски, бо у неї чорт - ма штанив, а в мене запаски“, — і проспівав цю пісню по-своєму, і замість „чорт - ма штанив, а в мене запаски“, — ужив інші слова, що їх навести мені соромно.

От і Драгоміров зацікавився нами, як завсігда цікавився він тим, хто в моді. Коли потім він був генерал - губернатором київським, то вже ніколи не цікавився нами, навіть у театрі не був ні разу. Взагалі, це був такий хитрий „мужичок“, що про нього я можу сказати тільки словами поета:

Быть может, ослепленный страстью,
Я цену дать не мог ему
И относил то к самовластью,
Что мир отнес к его уму.

На вистави приходив і знаменитий зоїл — Суворін¹¹. Після „Наймички“ він, побачивши Данила Лукича Мордовцева, сказав: „Ныне отпускаеши раба твоего по глаголу твоему с миром“ З того часу і до кінця життя свого він залишався прихильним до Заньковецької і почасти до Кропивницького. В день його 50-літнього юбілею вони вітали його і піднесли дарунок. На цей випадок була карикатура: стоїть здоровенна свиня у боярським жупані, рило задрала так, нібито на бога свистить. На шиї у свині хрест „за літературні заслуги“, в правій руці нагай, у лівій „Новое Время“. Марко Лукич і Марія Костівна навколішках підносять дарунок з написом: „Раз добром налите серце ввік не прохолоне“. Кропивницький: „Прийми, голубчику, в день твого пресвітлого юбілею від нашого щирого серця оцей подарунок“. Суворін: „Плевать мне, но, между прочим, если ён и впрямь серебряной, — давай, пригодится“.

Перед кінцем сезону Садовський чогось посварився з „Неметою“. Почалась полеміка, і це завадило нам зійтися з нею на майбутній 1887 року зимовий сезон.

Всі роз'їхались в добрій злагоді і з добрим заробітком. За цей Петербурзький сезон валовий збір досяг до 130 тис. крб.

XV

Літній сезон 1887 року почали в Харкові. Потім переїхали у Новочеркаськ. Тут Марко Лукич одружився вдруге з лікаркою. Жінка ця багато посприяла тому, що М. Л., під її впливом, знову скомізвився, вийшов з товариства. Манія величності, яка тільки ще була у нього в зародку, а після миру з Садовським, здавалось, зовсім зникла, тепер забуяла рясним цвітом.

З Новочеркаська трупа переїхала до Катеринодара. І знову гучне вітання козаків - чорноморців. З Катеринодара переїхали

до Ставрополя. Не буду описувати ті урочисті проводи з Катеринодара, що влаштувало нам козацтво... „А те, що ми-нуло, не згадуйте, пани-брати...“ До Ставрополя ще не було залізниці, і з Невиномиської товариство переїхало кіньми. У Ставрополі діла були чудові, а до того ще знамените полювання на куріпок та перепелів. Марко Лукич вів переговори з московським антрепренером Парадізом, що держав Никитинський театр. Завсіди режисер вів переговори за свій страх: умови були вироблені, — здебільшого товариство ухвалювало брати театри на відсотках. Виїжджаючи на відпочинок, всі уповноважили Марка Лукича взяти Московський театр на умовах, які він найде найкращими. І от, одбираю від Марка Лукича такого офіційного листа: „Милостивый Государь! (це замість „дорогой Фаня“. — П. С.). Прежде чем подписать предлагаемый г. Парадизом контракт на Москву и для того, чтобы начать переговоры с другими театральными дельцами и антрепренерами на вторую половину предстоящего зимнего сезона, — я нахожу необходимым съехаться всем членам не позже 10 — 12 августа в Елисаветграде или в другом городе (этот вопрос может быть разрешен простым большинством голосов, которое обозначится по получении от членов ответов) для пересмотра марок, определения количества артистов, хора и служащих и для назначения им жалованья, а также для обсуждения некоторых второстепенных вопросов.

„Отказ членов от предполагаемого съезда даст мне право не только прекратить переговоры с г. Парадизом и не заботиться о таковых с другими театровладельцами, но и вообще сложить с себя обязанности режиссера.

„Отвечать прошу немедленно телеграммой в Елисаветград. 4 августа 1887 г., г. Елисаветград“.

Цей лист був незрозумілий: Марко Лукич мав уповноваження від усіх членів товариства, ніхто з товаришів не виявив бажання збільшити йому платню; трупа була в повнім складі... Які „другорядні питання“ цікавили М. Л., коли ми тількищо роз'їхалися? З'їхатися для того лише, щоб витратитися і залишитись без відпочинку? Все це було цілком незрозуміле, несподіване й небажане. Я поїхав. Все кінчилось тим, що поохотилися з М. Л.

Грати почали у Єлисаветі, переїхали потім до Харкова а з Харкова в Москву. Тут, у театрі Шелапутіна, уже грала трупа М. П. Старицького і мала успіх. Склад нашої трупи був кращий ; в репертуар увійшли новинки : п'єс Карпенка - Карого, як не члена театрального товариства, ставити інші трупи не мали права. Всі найкращі артисти російських театрів Корша та Малого зачаровувались нами і часто бували на виставах. Коли, наприклад, ішла п'єса „По ревізії“, то з каси приходило прохання від артистів по телефону: „Задержать немного ре-визию, разгrimiруемся — приедем“. Заньковецька, як і в Петербурзі, мала величезний успіх. Я сам не раз чув, як підходить хтонебудь до каси й питає: „Сегодня Заньковецкая будет плакать?“ І коли відповідали: „будет“, то квитки брали. Антрепренер Парадіз був задоволений з трупи. І, не зважаючи на все це, ми зборів не робили. У Старицького діла були кращі. Поясняли це тим, що в нього легкий, підроблений під смак публіки репертуар: „Гриць“, „Ніч під Івана Купала“ та інші.

Наприкінці гастролів наших громадянство улаштувало товариству обід. Були запрошені професори з університету та консерваторії, артисти Корша і Малого театру. Безліч похвальних промов. М. Лукич читав „Думи мої“. Але „гвоздем“ для нас були вірші, що їх прочитала Допельмеєр. От вони:

За успех того стремленья,
Что театр ваш признавал
Верным средством возрожденья,
Поднимаю свой бокал!
Да, сказал театр ваш много
Правды истинной, прямой,
Им открытая дорога —
К школе новой, молодой!
Он вселил в нас убежденье,
Доказал нам ясно он,
Что искусство — отраженье
Ярких жизненных сторон.
Им была для нас открыта
В красках светлых и живых
Прелесть вся простого быта
Малороссов, нам родных.

Тут явились нам впервые
И пленяли часто нас
Типы цельные, живые
Без ходулей и прикрас.
Мы смеялись вместе с вами,
Если вы смешили нас,
И сердечными слезами
С вами плакали не раз.
Приводили постоянно
Нас в восторг своей игрой
Чародейка „Безталанна“,
Этот перл ваш дорогой.
Тяжела разлука с вами,
Но идите, в добрый час,
Сеять твердыми руками,
Что посеяли у нас.
И я верю, час настанет —
Школу вашу примут все,
И искусство вновь воспрянет
В новой истинной красе.

Так широко, так люб'язно - братерськи прийняла нас Москва.
А наші земляки?.. Яканебудь беззуба гетера з Караваєвської
вулиці вічно зоїльствувала...

З Москви ми переїхали до Петербурга. Грали в залі Демут,
що на Мойці. Грали тут до 6 січня включно. Далі нам
не дозволено грати. „Малий театр“ в цей сезон держала
Неметті і запросила до себе трупу Старицького. Антрепре-
нерка ця, як я вже писав, посварилася минулого сезону з Са-
довським, гнівалася на всіх, а як вона була родичка Грессера
„з лівої щоки“, то цей сатрап заборонив нам зоставатись на-
далі, щоб не було конкуренції. У Петербурзі ми знову мали
успіх, збори повні. На цей сезон ми привезли „Безталанну“ і
„Мартина Борулю“. П'єси ці мали великий успіх. В театрі
від градоначальства завжди сидів чиновник, „наблюдающий
за правильным исполнением разрешенных цензурою пьес“. Цього сезону „наблюдающим“ був Киткевич, права рука
Грессера, „землячок“. Знав чудесно мову; після „Борулі“ він
прийшов до нас в убіральню й каже: „Щоб вас бог любив,
панове, я так сміявся, що у мене живіт болить від сміху, і я
боявся, що мене першого виведуть з театру!“ „Борулю“
вперше поставили ще влітку в Новочеркаську.

Після 6 січня до Петербурга приїхала трупа Старицького, і першою виставою у них пішов „Гриць“.

Нашу трупу знову запросив Парадіз до Москви. Та не довго ми там пробули, нас запросили до Одеси.

Антрепренери російського театру були там тоді „брати-розбійники“ Пальм і Арбенін. Збори були повні, — не зважаючи на це, нам затримували платню, бажаючи якнебудь „обмошенничать“. Нарешті, в неділю на масниці орендарі зникли невідомо куди, виставу при повнісіньким зборі відмінили...

Газети „Новороссийский Телеграф“ і „Одесский Листок“ мене в рецензіях дуже хвалили. На перших порах в „Одеском Вестнике“ були теж хороші рецензії; коли ж їх почав писати Семенюта, особа зловна, бездарна і неморальна, тон рецензій перемінився. Семенюта був у ласці Заньковецької і Кропивницького. І от несподівано, після того як „Наймичка“ пройшла вже кілька разів, з'явилася у „Вестнике“ рецензія, в якій Семенюта мене страшенно вилаяв за „Цокуля“... — того „Цокуля“, про якого сам автор сказав, що краще виконать не можна. Мені прочитали рецензію. Згоджуючися з Шопенгауером, що газета — є секундна стрілка історії, зроблена з поганого матеріалу, а через те завжди брехлива, я на рецензію уваги не звернув. Після цього кожна рецензія не обходилась без того, щоб не вилаять мене, немов писалось на замовлення. Семенюта приходив до вбиральні, де містився я та Садовський з Кропивницьким, чемно вітався з ними, не звертаючи уваги на мене. Чому? До цього часу він бував у мене, їв і пив, багато говорив про літературу та мистецтво... і на тобі... Тут щось непевне! Кожного вечора він заходив разів два-три до вбиральні і поводився надзвичайно нахабно. Чим краще мене сприймала публіка, тим гірша була рецензія Семенюти. Він видумував, що я розтираю собі на кону живота, радив купити якихось ліків. Все це мені показували.

Я був молодий, кров заговорила і почала переважувати розум. Одного вечора, коли Семенюта зайшов до нашої вбиральні, я вийшов і став його чекати в коридорі, яким він був повинен вертатися в театр. Після другого дзвоника він

з'явився. Я загородив йому дорогу і спершу люб'язно попросив його пояснити, чого він від мене хоче і чи не буде він таким гречним, щоб залишити мене в покої і нічого про мене не писати. Семенюта з презирством глянув на мене і нахабно відповів: — „А вы что такое представляете из себя, что можете мне запретить писать про вас?“ — „Я прошу вас не писать про мене“. — „Не всякие просьбы уважают, — я буду писать все, что же...“ Він не договорив: я дав йому здоровенних три лящі, від чого він ледве встояв на ногах і кинувся тікати. З крайньої вбиральні вибіг актор Науменко і навадогоін почастував його буханцем у спину. Через день у „Вестнике“ з'явилася стаття під заголовком „Из-за угла“: „На нашего рецензента, — писалось у „Вестнике“, — сделано нападение из-за угла“. Далі все описувалось навиворот і надзвичайно брехливо. Я відповів у „Новороссийском Телеграфе“. Описав правдиво випадок і признавався, що скорблю за свій вчинок; щодно того, ніби я напав зза вугла, то це неправда: „Хто нападає зза угла, той, ударивши, тікає, — тікав же Семенюта“. В „Телеграфе“ з'явилася стаття відомого письменника Потапенка, — він зовсім закрював Семенюту. Цікаво, що Кропивницький, Садовський та Заньковецька надіслали до „Вестника“ жалібну цідулку, в якій вдавалися в тугу за мій вчинок.

Через тиждень я одібрав дві телеграми: одну з Петербурга, другу з Москви. В обох телеграмах мені дякували за те, що почастував Семенюту. Петербурзька телеграма кінчалась так: „Спасибі, катюзі по заслугі“ — Сто двадцять підписів!

Ще через тиждень я знов одібрав — тільки вже повістку від мирового, і на цей раз у мене одібрано підпис про невиїзд. Судили мене уже в піст. Я пішов на суд сам. Семенюта взяв знаменитого адвоката Протопопова, який шельмував мене. Після нього прийшлося говорити мені. Я почав так: „Все те, що я скажу, зводиться не до того, щоб обілити себе. Ще в першій моїй відповіді в „Новороссийском Телеграфе“ я, признав учинок свій некультурним, і душа моя в тузі. Навіщо я обруднив свої руки?..“ Протопопов щось хотів сказати, але мировий не дозволив і наказав мені бути коректним. —

„Пане мировий, — почав я знову, — рецензент має сто відсотків слів; ми, артисти, ні одного. Рецензент може писати, що захоче... Як я можу довести, що він неправдиво пише? До артиста, що опрацьовує роль протягом багатьох років, треба ставитися чемно, з повагою, і не торкатись до нього нечестивими перстами. Дозволю собі з приводу цього навести слова всесвітнього генія Гете:

Здесь у меня на этих днях
Один молодчик был в гостях,
Пришел, когда как раз обедать я собрался.
И за моим столом нажрался
Он до отвала, как свинья, всего,
А после чорт понес его
В дом моего соседа, —
Прорезонировал насчет обеда,
Который слопал он:
Гусь не совсем был ладно запечен,
Похлебка быть пряней могла бы,
И вина очень слабы.
— Ах, тысяча чертей тебе в презент, —
Бить пса до смерти! Это рецензент!

Я так звичайно, так природно говорив цей вірш, що мировий спершу не розібрав навіть, що це вірш. Коли ж кінчив я і в залі піднявся регіт та оплески, мировий подзвонив і грізно промовив до громадянства: — „Это не театр, идите и там аплодируйте ему, а здесь сидите тихо, если не желаете, чтобы вас вывели!“ Я хотів говорити далі, мировий не дав. Семенюта сидів червоний, як варений рак. Мировий просив нас помиритись. Семенюта заявив, що він згоден, з умовою, щоб Саксаганський написав у часописах, що визнає вчинок свій за несправедливий, попросить вибачення і відмовиться від усього, що писав раніше. Я заявив, що хоча за винува- того себе не вважаю, але, маючи на увазі, що поганий мир краще гарної сварки, згоджуюсь помиритися, з умовою, щоб Семенюта написав у своїй газеті, що всі його рецензії були нечемні. Семенюта не згодився. Зазвали нас потім у канцелярію до мирового. Мировий уговорював нас, але ні я, ні Семенюта не погодились, — і мене приговорено на місяць арешту. Як офіцерові, арешт мені треба було відбутися на

гауптвахті. Я подав апеляцію і діло вести доручив знаменитому адвокатові, другу нашої фамілії, Вікторові Костевичу Анастасьєву.

На другий день після суду Потапенко написав велику статтю, що кінчалась так: „Ну, що ж, одсидить Саксаганський свій термін і обіленим вийде, а Семенюта вже ніколи не змие з лиця свого пальців Саксаганського“.

У з'їзді термін арешту зменшився на 15 день, та мені не прийшлося їх одсидіти. Про це читач дізнається своєчасно.

Марко Лукич заявив, від'їжджаючи, що влітку думає відпочивати, і грати не буде. Товариство знову уповноважило Садовського зняти на літо театри й вести справи товариства. Роз'їхались у добрій злагоді.

Я закопався в книжки й цілими днями читав, а ввечері ходив дивитися на знаменитого німецького артиста Посарта. Час плинув, минав уже піст, а звістки про те, де будемо грати, я не мав. Якось увечері сидів я дома. Ввійшла служниця й каже: „Якийсь чоловік вас хоче бачити“. — Клич, — кажу. До кімнати ввійшов невеличкий, чорнявий, кучерявий, з пронизливими очима чоловік. Поздоровкався.

— Я хочу просить вас дозволити мені вам погадати, — я хіромант. — Він назвав своє прізвище. Спершу я ухилився, кажучи, що не вірю в хіромантію. Хіромант почав доводити, що мене це ні до чого не обов'язує, а йому цікаво дивитись на мої руки. Він уговорив мене. Дивився довго на мої руки, розпитував, в якому році я народився, в якому місяці; занотував у книжечку, нарешті почав говорити: „Ви були на військовій службі“. Ну, думаю, про це ти міг дізнатись. „Ви скоро будете нюхати порох“. — „Як, — питаю, — буде війна?“ — „Ні“. — „Ага, так, мабуть, на полюванні“, — засміявся я. — „Ні, не на полюванні, а в війську цього року“ ... Він знову почав дивитися на руку. — „Ви переміните своє амплуа і будете скоро грати в такому місті, що стоїть на трьох річках“. Я вже не пам'ятаю, що говорив він далі. Хіромант подякував і пішов, відмовившись від платні.

Минули свята. Я одержав від Садовського листа, в якому він сповіщав мене, що з 1 травня і по 15 липня граємо в Харкові — в літньому театрі „Тіволі“. Кропивницький на

всі запрошення відповідав, що хоче відпочити і раніше вересня грати не думає. Таким чином мені довелося грати всі його ролі. Сезон був хороший, хоча часто заважав дощ. На початку липня прийшов рішенняць Одеського з'їзду, що присудив мене на 15 день арешту. Я пішов до свого приятеля-коменданта і попросив, щоб він відмовив поліції на підставі того, що немає на гауптвахті місця. Він так і зробив. 17 липня я виїхав до Одеси. 23-го я спішно робив патрони, щоб поїхати на полювання до брата Івана (Карпенка-Карого), що, вернувшись із новочеркаського заслання, жив на власному хуторі „Надежда“ на Херсонщині. Так я міг уникнути гауптвахти.

Я мушу на часинку збочити, щоб з'ясувати, як Карпенко опинився дома. Коли термін заслання на три роки скінчився, то йому набавили ще два роки. В постанові сказано було: „продлить срок ссылки в месте его жительства“. Карпенко скористувався з цього виразу і, з'явившись до наказного отамана Святополка-Мирського, запевнив його, що вираз „в месте его жительства“ означає м. Єлисаветград. Мирський згодився, і Карпенко вернувся в рідний край.

Вертаюся до свого оповідання. Я зібрався вже їхати, коли зненацька прийшов пристав; я думав, що в справі Семенюти, але довідався від пристава, що мене, як запасного офіцера, призивають у м. Катеринослав для примірної мобілізації, що має відбутися з першого серпня. Тут я згадав хіроманта: я грав у Харкові, що стоїть на трьох річках (Харків, Лопань і Нетеча), я перемінив ампула, бо не приїхав Кропивницький, і тепер доводиться „понюхати пороху“. Коли через день прийшов папір, щоб я одбув кару, то це було анульовано наказом про мобілізацію; згодом про цю кару або забули, або поклали під сукно, так і не одсидів я. Семенюта не довго залишався в Одесі, — жодна газета його не приймала.

XVI

До Катеринослава я прибув 29 липня. Тут застав багато товаришів. Від них я дізнався, що першим батальйоном командує давній приятель мій, полковник Микола Підгурський.

Я пішов до нього, — він розказав мені, що 218 полк буде формуватися з місцевого запасного батальйону. Ми пішли в міський сад. Цей сад за давніх часів належав запорожцеві Глобі. Тут містився літній театр, а при клубі першорядний ресторан. Тільки ми сіли за стіл, як перед нами немов би вирос із землі Садовський. З Садовським він був однополчанин. З розмови виявилось, що Підгурський мав право на одставку, та не подав про це своєчасно прохання — от його і призначили теж у 218 полк.

Другого дня ми з братом „явилися по начальству“. Командир полка полковник Защук, офіцер генерального штаба, вихований, гречний, прийняв нас ласкаво і запросив до себе обідати. Генерал Бурмейстр справляв вражіння божевільного, з дикими очима, диким голосом, нечемний; він дивився на всіх покликаних, як на бидло, і певен був, що коли нас покликали на службу, то тим зробили нам честь надзвичайну. Другого дня почали формувати полк. Всі думали, що, як звичайно, розіб'ють на роти, зроблять списки, та й край. Отже, Бурмейстр насамперед одібрав найвищих для першого батальйону. Для другого — всіх бородатих, у третій батальйон — рудих, а в четвертий — решту. Кожен фельдфебель і хорунжий — з георгієм. Діло затягалося на цілий тиждень. Садовського, як „кавалера“, призначено до полкової хоругви. Я командував другою ротою. Ходили на стрільбу, робили ротну й батальйонну муштру. Найбільше уваги звертали на церемоніал. Ждали генерала Роопа. Він приїхав у половині серпня. Полк вишикувався в одну лінію. Ждемо... Садовського нема. Ось на обрії закурилася дорога. Ближче, ближче... Коні стали, і все закрилося пилюкою. Рооп, оточений штабом, уже підходив до полку, як позад нього, вискочивши з візника, осторонь, зігнувшись поза першою ротою, біжить Садовський і стає на лівому крилі першої роти в той момент, коли Рооп поздоровкався з нею. Садовський підійшов до нього з рапортом. Чотири роти першого батальйону були вибрані з гвардійців — солдати на зріст не менш 14 вершків. Рооп, ставши посеред другої роти, оглянув усіх і гукнув: „Экие вы молодцы, братцы, — послужите государю!“ — „Раді стараться!“ — залунали сотні голосів. Садовський штовхнув мене. — „Чуеш?“

— „А що?“ — питаю. — „Буде війна — я не піду, хай їй чорт, буде з мене турецької...“

Заграла музика, затріщали барабани і роти одна по одній лавами пройшли мимо Роопа. Тим і кінчився „смотр“. В кінці серпня полк чотирма ешелонами виїхав на Харків, з Харкова на Олександрію. За Олександрією ми оташувалися й ранком другого дня з наказу дурноверхого генерала прискореним маршем виступили під Прагу; там полки пройшли перед царем „олександрійськими колонами“ і потягли на залізницю. Наш 218 полк пішов на ст. „Медерівку“, а звідси — залізницею на Катеринослав.

З вересня я здав роту, поставив солдатам двоє відер горілки, попрощався з ними, і другого дня з Садовським виїхали кур'єром через Севастополь на Ялту, де вже зібралася вся трупа. Кропивницький не приїхав. Сезон почався 8 вересня „Наталкою“.

Я писав уже, що Карпенко - Карий жив у цей час на хуторі „Наdejда“. 15 вересня брат Микола одібрав від нього листа, в якому він писав: „Вчора я бачився з Марком, питаю його, чому не їде до трупи, а він відповів: „бо мене не кличуть“. Чому й справді ви й досі не закликали його?“ Того ж дня Садовський написав до Марка Лукича листа. Сповідав його, що граємо в Ялті і просить до праці. „Я, писав він, був занятий, мене призивали на воєнну службу, а до того в газетах було сповіщено, що ви поступили на казенну сцену в Петербурзі. Зараз від брата Івана маю звістку, що ви дома, а звістка газетна — брехня; прошу, не майте жалю на мене і вибачте мою необачність, приїздіть“. Марко Лукич відповів такою телеграмою: „Сомнение в искренности мотивов позднего извещения исчезнут, раз будут выяснены права мои в товариществе, преимущества и пай“. Порадившись, все товариство одногласно рішило послати таку відповідь: „Товарищество находит несправедливым снять имя Садовского с управления, за что добавило ему марку, предлагает вам пять марок без управления“.

Поки тривали переговори, минуло не мало часу. Ми переїхали до Севастополя. Програли тут півтора тижня в літньому театрі. Несподівано випав величезний сніг. Два тижні трупа не

грала. Садовський поїхав до Симферополя, зняв театр, і трупа почала там вистави 15 жовтня. 23 жовтня надійшов лист від Марка Лукича, що своїм змістом нагадував кишинівський „До товаришів і сослуживців“. На жаль, листа цього я не знайшов у своєму архіві. За згодою всіх товаришів Кропивницькому відповідали. З самої відповіді можна уявити дотепи Марка Лукича :

„Многоуважаемый Марк Лукич!

Отказываемся доказывать вам несостоятельность вашего письма. Каждая нижняя строчка опровергает верхнюю. Мы возобновили факт и — „нехай нас бог розсудить“. Садовський, как режиссер и уполномоченный товарищества, пишет вам : „я был занят и отвлечен от дела призывом на военную службу, а потому, и вследствие ходивших слухов газетных, не известил вас о начале сезона. Очень извиняюсь за свою оплошность и т. д.“ Вы отвечаете телеграммой : „Сомнение в искренности мотивов позднего извещения исчезнут, раз будут выяснены права мои в товариществе, преимущества и пай“. Из телеграммы явствует : „если товарищество оставит за мною право на 6 марок и управление, то в искренность мотивов позднего извещения я поверю“, не поверили же вы в искренность, когда вам предложило товарищество пять марок без управления. Вы не только не поверили, но даже называете письмо Садовского лжеумудрствованием. Вот что делает одна марка с идейным человеком ! Вырабатывая марки и давая вам 6 марок, товарищество имело в виду ваши пьесы, так как вы не состояли в обществе драматических писателей, а записавшись, по свойственной вам забывчивости, несмотря на неоднократные намеки товарищества в Петербурге и Москве, вы продолжали получать все тот же пай. Неужели же так преступно предложить вам прежний пай и минус пай за пьесы ? Но дело в том, как оказывается дальше, что вам кто-то дал власть и никто не может ее отнять. Кто же это вам дал какую-то власть ? А если это действительно так, то почему вы сами не приезжаете в труппу, а ждете приглашения и не знаете, каковы ваши права и преимущества ? Вот уж именно лжеумудрствование ! Разойдясь со Старицким, благодаря вашим проделкам

и ухищрениям, мы составили товарищество на взаимном уважении и любви и выбрали вас режиссером, только режиссером, но не диктатором, чего вы так добиваетесь, не понимая абсолютно значения слова „диктатор“. Стало быть, мы выбрали вас, а не вы созвали „голодных и немых, обмыли и приютили“. И как это у вас перо поворачивается писать такую пошлость? Неужели все на том основании, что какой-то мудрец сказал: „люди любят, чтобы их обманывали“? (Но ведь это говорит Антон в „Пошились у дурні“). Итак, мы выбрали вас; мы имели право выбирать, и потому у нас теперь Садовский, а не Кропивницкий. А вы вообразили себя несмешным. Уж не сделать ли режиссерство ваше наследственным? Зачем вся эта комедия, переписка, телеграммы, тысячи незаслуженных оскорблений? Вы называете выборного товарищества недоучкой. Что же тогда члены товарищества и каково ваше собственное воспитание? Вы как „генерал“ Хлестаков, верите в свою ложь. Чем же выделялась режиссура Ваша и управление? Разве тем, что вы не позаботились о приискании театров на летний и зимний сезоны? Вместо этого вы вечно пугали „брошу вас, уйду от вас“ и напоминали нам Фому Фомича („Село Степанчиково“ Достоевского). Вы уже раз бросили труп и явились, когда запахло хорошим заработком; и если бы в этом году разрешили нам Киев, мы имели бы счастье лицезреть вас, а не получать ваши оскорбительные письма. Мы — грошолупы. Садовский говорит Максиму: „Вот, как поедem в Париж, вагон грошей привезем“ ... А не вы ли, приехав в Петербург, говорили: „Если дела в Петербурге пойдут так же хорошо, как сейчас, то я добыю до 100 билетов внутреннего займа“. И выходит, что Марко украдкой кивает на Мыколу. Знайте же, многоуважаемый Марко Лукич, что в нравственном разложении и в могущем быть распадении труппы виноваты будете вы; да, вы! — тысячу раз вы! Кто вносил полное неуважение к личности? — Вы! Кто внес антагонизм между труппой нашей и Старицкого, впутавшись в глупую полемику со Старицким? Кто больше вас оскорблял каждого товарища (припомните ваше милое письмо в Кишинев, и мы простили вам)? Укажите хоть одного человека в труппе, которого вы бы не оскорбили.

Вы, как свекруха в „Безталанной“, ждете момента, когда судьба ударит нас палкой и убьет. Разве хоть одно ваше письмо дышало любовью к товарищам? Все ваши письма, а они налицо, переполнены остротами, приличными канцеляристу первого разряда, а не известному артисту М. Л. Кропивницкому. Мы не узнаем вас: вы, как Боруля, мчитесь за несбыточной мечтой, не замечая, что Омелько „уже підпалив грубку“.

Душ высоких вот отличие:
Они вносят в жизнь величье,
А не ищут в ней его.

Еще несколько слов: вы спрашиваете, почему в выработке условий для вас не присутствовал Садовский и вы сами? Наивно. Неужели избираемые участвуют да еще с правом положить себе белый шар? Довольно! Мы оскорблены до глубины души тем издевательством над личностью, той непонятной злобой, какой переполнено ваше письмо, когда вам следовало просто написать: „На ваши условия я не согласен“. Остроумием никого вы не удивили: все, что написали вы, можно слышать ежедневно от любого биндюжника. Удержание ваших вещей действительно непростительно: ожидая вас к себе, мы перевозили из города в город эту рухлядь, платя за перевоз больше, чем она стоит. А фонд... фонд? Разве это не вы говорили Максимовичу и уходящим „фонд не выдается“? Но успокойтесь, милый идеалист-альтруист, все возвратим. Знаете, как кажут: „Поли вріж, та тікай“. Итак, письмо ваше, писанное 19 октября, брошенное 20 и полученное нами 23, — мы прочли с душевным прискорбием, о чем и заявляем вам“. Підписи всіх товаришів.

XVII

У Симферополі були чудові діла; театр був знятий до першого грудня. З різдвяних свят Садовський зняв Одеський російський театр до посту; таким чином на 20 день грудня у нас не було театру, поневолі довелося вернутись до Сева-

стополя і грати в клубі. Тут діла були погані. 20 грудня Садовський і Заньковецька виїхали до Одеси; виїхали також Максимович і Затиркевич. Як потім виявилось, вони поїхали, здається, в Богодухів, де Кропивницький почав збирати трупу, і там покінчили з ним на майбутній літній сезон. Це після того, як вони підписали листа до Кропивницького.

Я zostався, щоб перевезти трупу морем. Коли 21 грудня я прийшов в контору Р. О. П. и Т., щоб взяти квитки, то дізнався, що пароплави не підуть, бо море замерзло від Одеси до Тендера. Що робить? На пароплав я мав знижку (і взагалі морем переїхати коштувало дешевше, принаймні, втричі), а на те, щоб їхати залізницею через Катеринослав — Єлисавет — Бірзулу, — не хватало коштів. Дякуючи тому, що все майно прийняли з накладною платнею на місці прибуття, нам удалось виїхати 21-го, а приїхати тільки під різдво. Тут, на радість, я застав Карпенка-Карого, що відбув термін заслання і, хоча був ще під негласним доглядом, та мав уже право грати. Діла були чудові! Здавалося, що все благополучно, а іскра каверзи та чвар тліла... Присутність Карого декому не подобалась... Чому?.. Деякі особи не давали мені проходу; де не побачать, зараз: — „Панасику, ну навіщо ти віддаєш Карому свої ролі, він же валить п'єси!“ — „Які?“ — „Та от хоч „Борулю“, — ти так чудово граєш цю роль!..“ Ясно, що хотіли зіграти на струні мого самолюбства. Я одібрав навіть кілька листів на цю тему. Садовського, видимо, начиняли, та він не піддавався отруті, — між братами була згода і любов.

В кінці сезону Затиркевич та Максимович заявили, що виходять із товариства; Заньковецька заявила, що хвора й не поїде грати влітку. Не зважаючи на це, літній сезон трупа почала в Харкові, потім переїхала до Таганрога, звідси до Новочеркаська. Проїздом дали шість вистав у Ростові. Літній сезон кінчали у Воронежі. Успіх скрізь був надзвичайний. У Ростові, наприклад, за шість вистав взяли валового 5¹/₂ тисяч. Жили дружно, а ми, брати, навіть мешкали в одному номері. Уже в Таганрозі від Марії Костівни приходили листи, де вона писала, що тяжко хворіє; це справляло неприємне враження на Садовського. В Новочеркаську кожний лист

П. К. Саксаганський в ролі Протасія Пененжки («Мартин Боруля», V дія)

від Заньковецької все тяжче й тяжче впливав на бідолашного брата Миколу. Останній лист був уже від матері. Вона писала: „Марусе трудно писать“. На послану телеграму Садовський одібрав відповідь, що кінчалася так: „Маруся вас благословляє“. Садовський зібрався виїздить. Ми умовили його зостатися ще на один день, було це о десятій годині вечора, коли телеграм уже не приймали. Я з Карпенком поїхали на вокзал і подали таку телеграму: „Київ, профессору Афанасьеву. Встревожены состоянием здоровья Заньковецкой, просим сообщить правду“. Другого дня одібрали від професора відповідь: „Ничего опасного нет, обыкновенная женская болезнь“. Телеграму показали Садовському, він заспокоївся й не поїхав.

Сезон кінчився 6 серпня у Воронежі. Всі в добрій злагоді, задоволені, з добрим заробітком роз'їхались на відпочинок. На зиму були зняті театри: Полтава з 15 вересня, далі Кишинів, далі Одеса до празників, а з празників і до посту— Миколаїв:

У Полтаву М. К. Заньковецька не приїхала. З нею вели переговори. Вона не згоджувалась на марки, а тільки на платню. Кінчили з нею на умові: 800 карбованців на місяць і бенефіс в Одесі. Вона приїхала тільки в Кишинів. Тут були величезні збори, і Марія Костівна каялася, бо Садовська на свої марки виробляла не менш, ніж вона. В Одесі між Садовським і Заньковецькою почалися сімейні нелади і Марія Костівна заслабла. Ролі її довелося грати Садовській. Після „Наймички“ з'явилася рецензія, писав її один із приятелів Семенюти. „Садовська,— писав він,— надто збільшувала драматизм“. На цю рецензію Карпенко відповів: „Садовська виконала роль за вказівками автора і не збільшила і не зменшила драматичної сторони „Наймички“. Прийшов бенефіс Заньковецької. З приводу платні трапилось непорозуміння: як її не завіряли всі, що завжди з валового віднімається видатки на театр та на трупу, а решта належить бенефісантаві, вона й слухати не хотіла, бажаючи, щоб віддали їй увесь збір. Розгнівалася і поїхала додому. У Миколаєві почалася стара історія. Від Заньковецької приходила телеграма за телеграмою: вона знову умирала. Садовський ходив пригнічений. Сім'я зібралась на раду й одноголосно рішили,

щоб Садовський поїхав одвідати Марію Костівну. В добрій згоді, з побажанням всього найкращого, проводили ми Садовського на вокзал. Ну, думалось, побачить, що здорова, приїде і все піде по-хорошому. Через тиждень він справді приїхав, та тільки вже не той: він не пізнавав нас і дивився нам усім поверх голови. На запитання Карпенка - Карого про стан здоров'я Марії Костівни він не відповів, немов не чув, про що його питають. Чому така зневага, чому злоба так кипить до брата Івана? Минуло кілька днів. Ми зустрілись якось на вулиці, і Микола запросив мене до себе. Прийшли. Він жив у гостиниці Барбе. Я сів; він довго ходив мовчки, потім питає мене:

— Ти, Панасе, будеш у мене служити?

— Як, хіба ти думаєш держати антрепризу?

— Ну, в моєму товаристві?

— Я ж і тепер у товаристві під твоїм керівництвом!

— Не в тім річ.

— А в чім же?

— Бачиш, я з такими панамі, як Карпенко, його жінка, Садовська та Мова, служити не буду.

— Яка ж причина?

— Ну, це вже моє діло!

— А де ж вони дінуться?

— А мені яке діло, — нехай ідуть на чотири вітри...

— Слухай, Миколо, це ж узурпація! Ми всі — товариші, ти вибраний від нас, стоїш біля стерня, яке ж ти маєш право одмовляти товаришам без усякої причини? Тоді відходь сам.

— Мене вибрала чорна рада — і вона вся піде за мною...

На лиці у Садовського було написано: *L'Oucraïne — c'est moi*. Я сидів, як приголомшений. Кропивницький хотів бути диктатором з необмеженою владою, Садовського вибрала чорна рада... Цезарі і Брюховецький!!

— Слухай, брате, — почав я знову, — для мене зрозуміло одне: мистецтво не може залежати від якоїсь там чорної ради. Тут ясно, що ти не хочеш нічого спільного мати з братом Іваном, сестрою й зятем. Яка причина, — це твоє діло, а я її не бачу. Можна бути різних поглядів у справах життєвих, а нас єднає ідея і мистецтво, і ти все ламаєш на підставі пліток. Сьо-

годні ти не хочеш служити з Мовою, Карпенком і Садовською, завтра ти випрещ мене... Так неможливо! Я пристаю до ображеної сторони. Прощай! Бажаю тобі розкаятися,— і ти розкаєшся, я певен: істина світить власним світом, її не можна освітити химерами якоїсь чорної ради. Прощай!

Знервований, я вийшов і пішов до брата Івана. Тут застав сестру і Мову. Розказав про те, що чув допіру від Садовського. — „В Єлисаветі, — сказав Карпенко, — грає Кропивницький; я напишу йому, — можливо, що він скористується цим випадком і запросить нас до свого товариства“. Так і зробили. Через тиждень Карпенко одержав відповідь, — Кропивницький писав так, ніби він ніколи не знав ні Карпенка, ні нас усіх... Сезон скінчився. Я на всякий випадок зробив об'яву і повісив за лаштунками. Об'ява гласила: „Садовський, вибраний якоюсь „чорною радою“, заявив мені, що він і вся чорна рада не хочуть, щоб у товаристві zostавалися Карий, Мова і Садовська. Приходиться засновувати нову трупу. Пропоную всім, хто не згоден з таким насиллям, записатись у касира“. У нас заснувався кадр: Карпенко, Мова, Решетников (хороший актор), Садовська, Тобілевич, Саксаганський і Квітка; два хористи, дві хористки.

Умовились так: Карпенко поїде додому, побуває у Кропивницького, запропонує йому цей кадр і, коли він не згодиться, дасть мені телеграму: „дійсуй“. По скінченні сезону ми звернулися з проханням видати частину тих костюмів, що робили на кошт товариства. Не зважаючи на те, що нас вийшло з товариства четверо, а Садовський зостався один, він не дав нічого. Я виїхав у Катеринослав, вів там переговори з Бородаєм, а одібравши телеграму „дійсуй“, зняв літній театр з празників на місяць. Цілий піст я добирав трупу. Мова виїхав у Київ і набрав хор. Карпенко, накупивши всякого матеріалу, взяв до себе на хутір кравця Двоскіна з помічниками. За піст вони пошили потрібні костюми.

На шостий тиждень я заїхав до брата Івана на хутір. Він розказав мені, що, приїхавши до Єлисавету, зараз таки пішов до Марка Лукича, що мешкав у гостиниці „Мар'яні“. Стукаю.

— Хто там? — питає Марко.

— Я, Іван.
— Який Іван ?
— Карпенко - Карий.
— Ніякого Карпенка - Карого я не знаю.
— Та чи ти оглух ? Це я, Іван Тобілевич !
— Ніякого Івана Тобілевича я не знаю ...
— Постояв я, постояв, — каже Іван, — знизав плечима і пішов.

Правдивий Бобринецький Курбет - Кавалер !

XVIII

8 квітня 1889 року трупа під моїм керівництвом почала вистави в Катеринославі. З'їхались ще до празників, готували репертуар. Проби робили двічі на день : від 10 годин ранку до 3 і від 6 до 10 увечері. Приготували 10 п'єс. У трупі були дві співачки, сестри Решетнікови. Першою п'єсою, звичайно, пішла „Наталка“ з участю Садовської, Шевченка, Мови, Саксаганського, Карпенка і Решетнікових. Успіх — колосальний. З Катеринослава переїхали в Маріупіль, а звідси до Ростова, де зняли величезний цирк, що містив 500 душ тільки на гальорці. Ціни ми пустили від 20 коп. і до 2 крб. 50 коп. Збори биткові. Програла ми більш тижня й випадково дізналися, що літній театр здійсмає Садовський. Негайно послали Садовському телеграму. До того я написав йому ще листа. Відповідь була така: „Театр снял — отказаться не могу“.

Починаючи з Катеринослава, я часто писав Садовському. В кожному листі прохав його помиритись, що мистецтво повинно нас єднати. Давав відомості, куди думаємо переїхати. З Маріуполя я знову послав два листи; між іншим, писав, що взяв у Ростові цирк. Уже перед виїздом з Маріуполя я одержав від Садовського листа, з якого було ясно, що темперамент його затемняє справедливість. Подавать цього листа цілком я не хочу. Уривки ж із листа потрібні, як цемент для мого оповідання. От початок: „Дорогой брат Панас. Наконец, по последнему твоему письму я узнаю тебя.

В нем чувствуется нота искренняя, не поддельная... Ти пишешь, неужели я не нахожу в своих подіях массы ошибок и „в душе твоей не шевелится раскаяние“? Задаю себе сам этот вопрос и отвечаю: раскаиваюсь в том, что не дал возможности пьесам Карпенка до сих пор валяться под столом хутора „Надежда“ или в чулане Балашова и помог узреть свет. За его пьесы я надрываю свою грудь, свою нервную систему, свой карман. Если в том, что я, любя родное искусство и жертвуя для него всем, не дал до сих пор возможности лжеслужителям убить его в зародыше,—каюсь. Если ошибки мои в том, что я до сих пор не променял родного искусства на чужое, имея полную к тому возможность, если в этом моя вина, я глубоко раскаиваюсь“ ...

Лист цей переконав мене, що Микола отруений і отрута не скоро вивітриться з нього. Все, що пише він про Карого,—маячня якась. Всякому зрозуміло, що п'єси Карого не валялися б під столом хутора „Надежда“ чи в чулані Балашова. 1887 року Старицький звернувся телеграмою до Карпенка, пропонуючи йому 1.500 крб. на рік за його п'єси. Карий ще не був тоді членом Т-ва драм. письменників. Тоді саме у Карого гостював брат Микола; розпалившись, він кричав:— „Я сам дам ці гроші, а не дозволю твої п'єси паскудним бездарам!..“

Те, що Садовський за п'єси Карого надривав свої груди, свою нервову систему, для мене цілком незрозуміло; більше розумію я, як „надривав“ він кишеню. „Наймичка“ пройшла, як я вже писав, у Петербурзі 22 рази при повних зборах (2.000 крб.) Як же не затріщить кишеня? У кожного з товаришів вона тріщала, тільки порожня вона була у автора, бо йому платили тільки 75 крб. на місяць.

Вертаюсь до оповідання. „Театр снял, отказаться не могу“... Через три дні вийшов анонс, а ще за п'ять днів приїхала і трупа Садовського. Це був понеділок. Ми рішили ще зменшити ціни: гальорка — 10 коп., перший ряд — 1 крб. 50 коп. На такі ціни цирк давав 600 крб. Якраз пам'ятаю цей понеділок. Ішла „Наталка“. Артисти Садовського прибігли подивитись, сподіваючись, що театр наш буде порожній. Глянули — народу, як мух улітку, — збір повнісінький!

Садовський вистави почав п'єсою „Не так склалося, як жадалося“. П'єсу цю до його приїзду я ставив тут уже двічі. Три дні ще у нас були аншлаги, на четвертий — нам заборонили грати на підставі того, що цирк не пристосований для театру і небезпечний на випадок пожежі. Як я не доводив, що це несправедливо, бо що ж собі думав уряд, коли дозволяв вистави, що вже пройшло десять вистав, що мені нема де дітись, — все було дарма. Та ми хотіли таки „донграть стишка“. Я був добре знайомий з Черкасовою, що держала зимовий театр Асмолова. Театр великий. Я поїхав до Черкасової, розказав про неправду, що нам заподіяли, а вона була така люб'язна, що віддала нам театр по 5% з валового збору. В суботу по циркових цінах ми вже почали в зимовому театрі. Збору було 600 крб.; йшла нова п'єса „Гоцули“. Зараз по приїзді Садовського я зняв Таганрог на випадок відступу. Через два тижні Садовський виїхав у Вороніж. Ми грали ще тиждень і потім поїхали в Таганрог, де мали хороші діла. Тут грали до 15 серпня і розїхались на відпочинок до 15 вересня. З цього числа я зняв у Михайла Матвійовича Бородея Харківський театр на півтора місяця і вів переговори з Неметті - Лінською, що держала в оренді театр на Офіцерській вулиці. Рішили з нею так: вона у вересні, їдучи до Ялти, заїде в Харків, подивиться нашу трупу і дасть остаточну відповідь. Так і сталося. Неметті подивилась дві вистави, була задоволена й підписала умови. Ми повинні були почати в Петербурзі 1 листопада. Умови: 60 відсотків, всі вечерові видатки несе Неметті. Під час нашого перебування в Харкові трупа Садовського грала в Полтаві.

В Петербурзі ми мали великий моральний успіх; всі часописи, і навіть „Новое Время“, хвалили нас. Хор наш назвали „богатырями юга“. Це нам трохи пошкодило, бо три баси й два тенори перейшли до двірської капелли. Збори були поганенькі. Це нас образило, і ми, не зважаючи на прохання Неметті, що була задоволена трупою і мала певність, що надалі збори поліпшають, — виїхали з Петербурга, знявши Єлисавет і Одесу. Скрізь були діла хороші, та нас спіткало несподіване горе, тяжка втрата: сестра Маруся Садовська-Барілотті захворіла і в піст 1891 року березня 23 померла.

Тяжко згадувати минуле... Вже по її слідочку поросла шальвія та рута. І все ж ось вона перед очима моїми: висока, статурна, з виразними добрими очима. — „Ой, погано мені, братику“, каже вона. — „Що ж тобі, голубонько?“ — „Холодно, холодно мені... коли б скоріше кінчилась вистава“. Ішла „Безталанна“. Я побіг підгонити робітників. Третій дзвоник — і п'ятий акт почався. Вона бліда, як лілея, стоїть, держачися за одвірок... Вийшла. Передати той тон, ту тугу безконечну, що виливалась у кожному її слові, неможливо. — „Боже, я з ума зйду!.. Ох, серце моє бідне, не бийся в грудях, перестань краще битись навіки, щоб я не дожила до того, що ти мені віщуєш“, — шепоче Маруся, що виконувала роль Софії. Чую, як мороз охоплює й мене... Якесь призначення почувалося у цьому шепотінні. „Ой! Не бий же мене, не вбивай мене, живи собі з Варкою! — якось виривається з глибини душі Софії... Артистка збирає всі свої сили, її б'є страшна пропасниця... Чується останній крик людини, що замерзає: „Ай!“ — і артистка скінчила свою роль і свою артистичну діяльність... Непритомну я виніс її на кін, непритомну доніс до вбиральні і непритомну повіз додому. Безталанна Софія була останньою роллю сестри Марусі. З'явилась вона на сцені, розцвітаючи, і в розцвіті своєму померла вона. Поховали її в Єлисаветі на биковських кладовищі, біля матері, яку вона так надмірно любила.

— „Чи давно ми чули тебе в домі твоєму? І от тепер бачимо в домовині... Замок соловейко, і не почує його — поки й світ сонця — мати Україна...“ — так почав Кость Тишківський свою промову, що переривалася голосним плачем родини і тих близьких, що любили Садовську - Барілотті, цю тиху, привітливую й ніжну людину.

XIX

Стомлений, розбитий, вернувся я додому. Наближався літній сезон. Ще перед постом я зняв на травень і червень Вільну. І от тепер, zostавшись без Садовської, не знав, як мені бути. Коли заслабла сестра, то зовсім випадково запропонувала нам свої послуги Ліницька, що й пробула в нас до кінця се-

зону, а на літо поїхала до Старицького в Мінськ. Від брата Івана я одержав листа, в якому він писав, що запросив російську артистку Невірову. Він певен був, що Невірова, буди українського походження, справиться з мовою. Разом з тим я одібрав листа від А. М. Войцехівської, — вона пропонувала свої послуги й писала, що два сезони була у Садовського. Войцехівській я написав, щоб приїздила.

У Вільні сезон був нещасливий. Актори були добрі: Решетников, Науменко, Мова та Карпенко-Карий, але жіночий персонал був зовсім слабенький. Невірова, чудова російська артистка, для української сцени не годилася: мову вона коверкала так, що навіть не можна було добратися до змісту. Войцехівська, здатна артистка, не мала репертуару: я встиг підготувати її на дві-три ролі. Щодня дощ, як із відра; в додаток до цього я захворів на паратифліт і протягом півмісяця не міг грати.

Наприкінці травня несподівано одібрав від Заньковецької таку телеграму: „Свободна, могу приехать“. Виявилось: у Москві була тоді виставка, Садовський зняв театр на виставці, та Марія Костівна посварилася з ним і не поїхала. Порадившись із братом Іваном, послав телеграму Садовському: „Маруся предлагает гастроли, можно ли ее пригласить?“ Одібрав відповідь: — „Она мне испортила сезон, пусть приедет сперва ко мне“. Я написав Заньковецькій листа, в якому, додавши телеграму Садовського, пояснив своє становище й питав, що робити? Відповідь одержав телеграфом: „К Садовскому не поеду, если тебе не нужна, еду Кропивницкому“. Я послав Марії Костівні телеграму, щоб приїздила. Як кажуть: скоро казка говориться, та не скоро діло робиться. В переговорах пройшло два тижні, а протягом цього часу до Вільни приїхав М. П. Старицький. За обідом Михайло Петрович пропонував нам прийняти артистку Маркович... „У мене, — сказав він, — є Ліницька, а двох кішок в одному мішку не вдержиш“. З Маркович я „покінчив“, передавши листа через Михайла Петровича. Від Садовського одібрав листа, в якому він писав, що виїздить з Москви покищо до Твері і бажає з'єднатись. Брат Іван виїхав у Тверь на розмови про з'єднання. Через тиждень Карпенко вернувся до Вільни, приїхала і Маркович. Карпенко

розповів, що покінчив з Харковом, і Садовський виїздить туди. Відбувши термін у Вільні, ми поїдемо до Харкова на з'єднання. Пані Маркович — лагідна, вродлива, статурна, з виразними очима, доволі порядна артистка, веселої вдачі, — зразу ввійшла в нашу артистичну родину. Тільки виясниться сонечко, як вона вже ганяє з Мовою на велетенських кроках і скрізь чуєш її веселий сміх. Уперше з нею пішла „Наталка“. Маючи невеликий голос, артистка, проте, справилась дуже добре з роллю. Репертуар виправився, а дощі йшли, не вгаваючи. Оце вечором, дивись, вияснилось, — зоряна, тепла, чудова ніч, а на ранок — злива! Карий рахував, що тільки двох днів не вистачало до потопу. Садовський прислав телеграму, просив прислати йому грошей. От його лист з Харкова. „Панас, Иван, Денис! По первому абцугу благодарю за присланные мне 500 рублей. Во-вторых, напишите, когда приедете, чтобы знать и к тому времени приготовить все необходимое; а в-третьих, если у вас много актрис, то пришлите мне одну, только ...; например — Маркович. Потому что Мария Константиновна мало того, что испортила мне весь сезон — не приехала сама, но еще и другая, Маркова, благодаря этому обстоятельству тоже ушла, и я остался с одной актрисой. Будь это в начале сезона, понятно, я нашел бы актрис; но теперь, — чорт его знает, где их брать! Так вот, говорю, если у вас есть лишняя певучая, то пришлите ее сюда. Что значит не везет: приехал в Харьков, чорт надал раньше Боюмину кончить с французской опереткой, и теперь я должен играть в театре Ушинского до 8 июня! Целую вас, ваш Микола“.

Від Марії Костівни одібрав телеграму: „выезжаю вторник“. Таким чином, ми могли зостатись без Маркович, потрібна була на те лише її згода. Тут почалась ціла драма: спершу Маркович звернула на те, що у неї нема грошей викупити своє майно. Грошей ми дали. Тоді почався плач, що їй не хочеться нігде більше служити, що вона „покінчила з нами“, а ми її посилаємо до Садовського. Ми відкрили їй карти, що їдемо на з'єднання і, поки прийде термін, просимо її поїхати виручити Садовського, бо він зараз, не маючи артистки, в тяжкому становищі. Насилу, з допомогою Мови, умовили артистку поїхати, давши їй на дорогу 150 крб. Тяжко було дивитись на розставання артистки з нами: вона пла

кала, плакав і Мова... От що наробили гемонські, велетенські кроки!

Марія Костівна приїхала в супроводі лікаря Квятковського й Вирубова. Ми перейшли в зимовий театр, бо в літньому по кісточки води. Спершу збори були жакливі: „Не так склалося“ з Марією Костівною — 61 карбованець!

Через тиждень стало на годині, і ми перебравися знову до літнього театру. Збори піднялись, а наприкінці віленських гастролів були навіть повні. Я писав Садовському і прохав помиритися з Марією Костівною, а він стояв на тому, щоб вона сама звернулася до нього, бо вона зіпсувала йому сезон. Остання телеграма від Садовського була така: „Дела ничего. Девятого начинаю „Тиволи“, жажду встречи. Имею массу приглашений юге, можно отрядить отделение. Садовский“.

Як ми не уговорювали Заньковецьку — вона не згодилась перепросити Садовського й їхати до Харкова. Половину свого заробітку вона подарувала Мові на дітей (одержувала М. К. 800 крб.). М. К. виїхала з нами. На Крутах, прощаючись, М. К. сказала мені: „Фуша, коли я буду тобі потрібна, пиши, — приїду“. І ми розлучились журливо.

XX

У Харків приїхали ми ранком і зараз же з братом Іваном поїхали до Садовського. Він мешкав у будинку Гладкова при театрі „Тиволи“. Посиділи години дві, поговорили про репертуар і, залишивши речі, пішли шукати приміщення. З першого привітання не видно було, щоб брат Микола „жаждал зустрічі“, як обіцяла його телеграма. Він був якийсь розгублений, не світський, і не почувалося споріднення. Ну, думалось, чоловіка збудили „ни свет, ни заря“, то нічого дивного нема. А може так здалося. Збори були порядні, та все якось не клеїлось. Пані Маркович за першої зустрічі поводитись так, ніби ми ніколи знайомі не були. Між трупами не було єдності, всі держались осторонь. Здавалося, що відносини такі, мов перед сваркою. І сварка дійсно згодом почалась, — одні одних висміювали. Все говорилося фразами з п'єс. Наприклад, щось проспівали,

і наш Дзбановський, чудовий бас, починає: — „А у нас баси кращі: у них — як побиті горшки! “Октавіст Залізняк додає: — „Або як старі циганські решета!“ Сміх одним, образа — іншим. На кону це зразу припинялось, а поза коном не було спроможності стежити і додержувати дисципліни. Я зібрав своїх хористів і просив їх поводитись гречно. Обіцяли. А на другий чи третій день Дзбановський роздратував Ярмоленка, і той трохи не провалив йому голови каменем. Садовського не було на репетиції, після вистави він зникав невідомо куди. Мова співав під вікнами у Маркович Альбу:

О, царь державный, мира блеск и свет!
О, милосердный бог, кого сильнее нет!
Ты друга моего храни, не дай в обиду:
Его с закатом дня я потерял из виду.
А вот и утро настает.

Маркович вела себя надзвичайно нахабно. Коли я їй показував, як провести сцену, вона або дивилась осторонь, мов не чує, або казала: „Я вас не розумію“. В „Утоплених“ вона не вивчила співу, і в другій дії, проспівавши „Годі ж мені журитися, розганяти тугу“, вдала непритомність. Дію викинули, п'єсу закінчили без зовиці. Я настоював на тім, що слід Маркович оштрафувати. Садовський стояв на тому, що вона хвора на серце, і, нарешті, висловився, що у нього збори були і без нас. Побачивши, що дисципліни і сталості правління нема, а жадобу зустрічі Садовський вдовольнив, ми виїхали в Слав'янськ!..

Я послав телеграму Заньковецькій: „Есть интересное дело, приезжай.“ Ми рішили утворити трупу імени Заньковецької. Через тиждень я зустрічав Марію Костівну на станції Слав'янськ. Ідучи з нею до візника, я звернув увагу, що з вагона хтось вітається зі мною, махаючи хусткою. Посадивши М. К. на візника, я вернувся назад. Віталась зі мною Любов Павлівна Ліницька. — „Куди й звідкіля?“ — „Іду відпочити до батька в Таганрог. Я вам непотрібна?“ — „Чому, — кажу, — хороша артистка ніколи не зайва!“ Любов Павлівна дала свою адресу, попрощались. У Слав'янську вся трупа гучно зустрічала М. К. За обідом у тіснім родиннім колі М. К. ознайомила нас: „А я була у Колі“. — Ну?! — питаємо, здивовані. „Він мене не прийняв ... Ваню, — звернулась вона до Карпенка, — голубчику,

поїдьмо зі мною в Харків: помири нас, як завжди мирив! Коли це станеться, я все зроблю, щоб з'єднатися!"

Через тиждень Карий і Заньковецька поїхали до Харкова. Взявши слово з Марії Костівни, що при всяких обставинах вона приїде до Катеринослава, я почав переговори і зняв театр. Через чотири дні брат Іван вернувся. От що він розказав мені: мирова ішла цілу ніч; Садовський кричав на М. К., що через неї він утратив більше як шість тисяч: — „Я заборгований по шию через тебе!“ Фінал. — „Ваню!“ — кличе Заньковецька. Карпенко прийшов із другої кімнати. — „Будь свідком“. Я винна в тім, що Коля в боргу перед трупом. Скільки ти винен? — „Шість тисяч“. — Марія Костівна урочисто поклала перед Садовським пачку асигнацій. Штурм стих, наступив штиль. Я вийшов походити, відпочити. Почали збиратися актори. — „Чого це ви приїхали, Іване Карповичу?“ — питають. — „Приїхав виперти Маркович“, — відповідаю. Увечері Маркович злилась. — „А як же наше діло „воссоединения“?“ — „Все гаразд: 15 серпня Микола з Марусею і частиною трупи, яка нами вже намічена, приїдять до Катеринослава. Ми розрахуємось тут із зайвими і таким чином утворимо нову трупу під урядом твоїм і Миколи“. Так порішили і розсталися в добрій злагоді.

Я вислав у Катеринослав 1.000 крб. і анонс.

Діла у Слав'янську були хороші. Тоді курорт був ще не устаткований, як тепер, і ми жили в землянках, купались в озерах, їздили у „Святі гори“ і весь час раділи з майбутнього об'єднання. Наблизився час виїзду до Катеринослава. Ми звільнили непотрібних, дехто одійшов і сам. У Катеринославі нас чекало розчарування. Я, приїхавши, одібрав телеграму за № 1059: „Нравственная обязанность — не бросать Колю: доктор находит его серьезно больным. Подробности письмом“. Ми негайно послали Заньковецькій телеграму: „Многоуважаемая Мария Константиновна! Будьте любезны, сделайте сообщение в харьковских газетах, что вы „больны и не можете приехать на гастроли в Екатеринослав“, ибо о вашем участии здесь по общему нашему с вами соглашению, выпущен анонс. Сделать это — также ваша „нравственная обязанность“, чтобы публика не приняла нас за фокусников. Саксаганский“. Крім цього, я послав Садовському листа. От його відповідь:

„Получил твое письмо вчера, спешу ответить. Я болен, но, несмотря на это, я желаю высказать свое мнение по поводу воссоединения. Не желая быть пристрастным, как всегда в твоих и Ивана глазах, я предложил Вырубова третейским судьей в выборе и увольнении лиц, долженствующих входить в состав труппы. Он говорит, что всю мою теперешнюю труппу надо оставить и присоединить нескольких лиц из твоих. Управление труппы должно быть Мар. К. и режиссерия. Я не гонюсь за этим, но он настаивает. Значит, отбрось всякое пристрастие и возьми часть хора своего — присоединяй сюда и будет труппа. Или кончай сезон и распускай свою труппу, оставив ее адреса, приезжай в Харьков, где по окончании сезона будем формировать новую. По-моему, при таких обстоятельствах может что-нибудь выйти, иначе, если ты будешь напрягать свои силы, чтобы доказать, что твоя труппа лучше, то из этого ничего не выйдет. Итак, если согласен на это, то на том и дело кончим с двух слов. Твой брат Микола. Мария Константиновна приехать не может, потому что это уже будет вторая подлость с моей стороны: я имел возможность не пустить ее в Славянск и пустил, предполагая, что делаю хорошо, — на проверку вышло, что очень скверно“.

Вирубов не міг бути суддею, бо я його не уповноважував. Я прямо розвів руками, прочитавши: „я имел возможность не пустить ее в Славянск“. Для чого ж тоді Карпенко їздив їх мирити? А Заньковецька казала, що він її не прийняв... Не прийняв, а мав можливість не пустити. А от лист від Марії Костівни: „Чувствую всю неловкость, сделанную относительно тебя, голубчик мой Фаня. Я долго не могла собраться с духом, чтобы написать тебе. Прежде всего, я не знаю: „чи я на цім світі, чи на тім“? Так у мене все перекрутилося, так я одуріла од всього пережитого, що не могу ничего сообразить. Скажу только, что Коля болен и доктор мне лично сказал, что его нужно поберечь, он не хорош. Не скрою от тебя, что я еще люблю Колю, и его серьезная болезнь заставляет меня забыть все и всех — и нет в мире такой жертвы, которой я не принесла бы для него. Теперь, я думаю, тебе понятно мое отсутствие в твоей труппе? Мне было хорошо у тебя: всех я успела уже полюбить, а за тебя я уж

не говорю, так як ежeminутно вcпоминаю мoєгo дoбpoгo, лacкoвoгo бpaтa Фyшy, зa кoтopим я cкyчaю; нo, чтo дeлaть — cердцy нe зaкaжeшь !.. Я кoнчaю тyт дeв'ятoгo, i eсли я тeбe нyжнa, тo пpиeдy — кyдa нaпишeшь. Цeлюю тeб'я, мoй хoрoший. Пocyлaю тeбe мiллiон блaгoдapнocтeй зa твoє тeплoє oтнoшeннe кo мнe, дa i вceм вaм бoльшe cпacибo. Люб'ящa тeб'я cecтpa Мaн'я Aдacoвcкaя“.

Так кінчилось діло „воссоединения“.

Я пocлaв тeлeгpaмy Лiницькій, вoнa чeрeз кiлькa дeнь пpиїхaлa. Сeзoн Кaтepинocлaвськiй бyв нa дивo хoрoший: 700 кpб. нa кoлo.

XXI

Ha зимy я зняв Микoлaїв, Хepcон i Oдecy (pyськiй тeaтp) i зapaз жe пocлaв пpoхaння пpo дoзвiл oдeськoмy гpaдoнaчaльникy Зeлeнoмy¹². Від канцелярії градоначальника я одібрав відпoвідь, дe бyлo cкaзaнo: „Мaлopyccкiє cпeктaклi тpyппи пoд yпpaвлeннeм Сaкcaгaнcкoгo рaзpeшaю c тeм, oднaкo, чтoб'я нaрaвнe c мaлopyccкими cтaвилиcь cepьeзныe pyccкiє пьecy“.

Звичайно, виконати цього ми не могли, бо потрібна була подвійна тpупa; кpім тoгo, тpeбa бyлo пpигoтoвити рeпepтyap. Я нaпиcав лiстa Oзмiдoвy, в якiм пpoхaв пopaдити, як вийти з цього скрутного становища. Відмовитись від театру неможливо, бо ми поклали 3.000 застави. Oзмiдoв відпoвiв, щo вce влaштyєтьcя пo пpиїздi. Taкa нeпeвнa відпoвідь нe зaдoвoльнилa нac: ми дoбpe знaли cкaжeнoгo гpaдoypaвлeнн'я. Рішили cкapжитиcь. Пocлaли дo мiніcтpa внyтpішнiх cпpaв cуплiкy, дoдaли кoпiю відпoвідi гpaдoнaчaльникa i aфіш з бaгaтьox мiст, як пoкaзники тoгo, щo cкpізь гpaємo з oдним - двoмa вoдeвілями; пpocили, нa пiдcтaвi цього, дoзвoлить i в Oдeсi вистaвляти yкpaїнськi п'єcи з oдним aбo двoмa poсiйськими вoдeвілями.

Рaнiшe п'єcи cтaвилиcь зaвжди з oдним вoдeвілeм, a 1884 poкy від мiніcтpa Тoлcтoгo бyв тaкий нaкaз (від 22 лyтoгo зa № 880): „Дo cвeдeнн'я дoшлo, чтo yкpaїнcкaя пapтия избpaлa apeнoй cвoєй дeятeльнocти cцeнy; a пoтoмy вмeнить в oб'язaн-

П. К. Саксаганський в ролі голови („Утоплена“)

ність всім трупам ставить наравне с малорусскими пьесами одинаковое количество актов русских пьес“.

Звичайно, наказа цього обходили, ставлячи два-три коротеньких водевілі. Найбільше ставилось: „Сон“ (ішов 5 хвилин), „Я большая“ (20 хвилин), „Не зная броду, не суйся в воду“ (20 хвилин). Другого дня: „Сон“, „Сперва скончались, потом повенчались“. На третій день: „Сон“, „Я большая“, „Не зная броду“ і т. д. Починається вистава, — і театр зовсім порожній, а кругом театру, в буфеті — безліч люду. Чуеш бувало: „Куди ви, Іване Петровичу? Заждіть, у театрі ще „Сон“.

З Катеринослава ми переїхали в Миколаїв. Я писав уже, що крім театру Монте, у Миколаєві було ще два: Русінова і Малера. Малеровський закрили, а зостався поганенький театр Русінова. Цей театр зняв уповноважений Кропивницького, знаючи, що вже одна українська трупа грає в Миколаєві. І прийшлося ставати на прю. Чи від того, що русіновський театр не подобався публіці, чи були які другі причини, а тільки Кропивницький не мав абсолютно ніяких зборів, тоді як у нас 600 крб. на коло. В Миколаєві трупа його прогоріла й виїхала в Одесу, де й грала в Німецькому клубі. Тут у Кропивницького були хороші діла, а він кинув Одесу й поїхав до Петербурга на „воссоединение“ з Садовським. З „воссоединения“ нічого не вийшло, їм довелося „йти на переваги“ з Садовським, що грав у Панаєвському театрі. Трупа Кропивницького не мала зовсім ніяких успіхів і ледве-ледве, позичивши грошей у Вирубова, спромоглася виїхати до Варшави.

З Миколаєва ми переїхали до Херсона. Успіх тут мали великий. 27 листопада 1891 року я одібрав від Затиркевич такого листа: „Дорогой Фаня! Так как Марко собирается за границу на Вырубовские капиталы ехать, а я по домашним обстоятельствам не могу ему сопутствовать в такую далекую дорогу, то предлагаю тебе свои услуги на лето. Если я тебе нужна, то, пожалуйста, напиши мне по следующему адресу: Петербург, угол Вознесенской и Офицерской улиц, дом № 1, коридор 13, кварт. А. П. Карпинской-Кравцовой. Жалованье я получаю, ты знаешь какое, — 400 р. в месяц, но знаю, будешь торговаться, и потому могу скостить на лето немного. О будущей зиме я еще и не думаю. Муж получил место город-

ского врача в Прилуках, и потому на зиму, може бог даст, устроюсь своим домом. Хотя откровенно скажу, рассчитываю года два - три служить. Следовательно, если желаешь, можем ударить по рукам, — комик, резонер, любовник и что угодно. Если тебе нужен хор, то мой „пансион“ к твоим услугам: Калишевская и Смирнова — два контральто, Иванова — высокий сопрано и моя Елена меццо-сопрано. У Елены голос небольшой, но она репертуарная, да и жалованье ее небольшое. „Пансион“ не хочет без меня ехать за границу, а потому просит походатайствовать за них. О их голосах и знании у Костенка можешь спросить, а мне своего хвалить не приходится. У нас в Одессе были дела превосходные, но за граница и Вырубовские капиталы не давали Марку спокойно спать, а потому он нас потащил в Петербург, где столкнулись с Садовским; и у него дела не особенно хорошие, и у нас плохие. У Садовского пьесы Карого дают сборы, с участием Заньковецкой. Конечно, все надежды на будущее, на Париж — от, думает, нагребемо грошей!“ А я, как человек, каждый день желающий обедать, хочу на верное итти, а потому предлагаю тебе свои услуги. Пожалуйста, во всяком случае, не поставь себе в труд уведомить меня, могу ли я рассчитывать служить у тебя, или я не нужна тебе; хотя, я думаю, ты знаешь, какой я репутацией пользуюсь, а потому я тебе в убыток не буду. Пожалуйста, отвечай скорее, чем много меня обяжешь. Если наши раньше поста уедут за границу, могу тебе предложить услуги с первого декабря этого года; но только с тем условием, что дорогу заплатишь и 400 в месяц. На заграницу контракт у меня необязательный, — могу всегда его уничтожить. Деньги же эти, да еще в Одессе, я всегда выработаю: ведь могу приехать на рождество, на масляную, а в Одессе это что-нибудь стоит. Будь здоров, и не поставь себе в труд мне скорее ответить, чем много меня обяжешь. Готовая к услугам А. Карпинская - Кравцова. Передай мой привет помнящим меня“.

От моя відповідь: „Серденько Ганнета. Пройшли ті роки, що розпиралися боки. У мене перша артистка Ліницька одбирає в місяць 250 крб. Перша артистка — це перша скрипка в оркестрі. Артистку на старух я приміряю в оркестрі до барабанщика. Так хіба барабанщик може получати стільки,

як перша скрипка? Старуха у нас получає 150 крб., коли тобі бажано служити у нас, то приїзди хоть зараз в Одесу на цю платню“. Відповіді від Ганни Петрівни не одержав.

В Одесі, куди ми переїхали з Херсона 15 листопада, як звичайно, я з'явився до градоначальника. Він спитав мене: „Кто это хлопчет о вас в Петербурге?“—„Бог, ваше превосходительство!“—„Да, как же,—станет он впутываться в это дело“,—сказав Зелений і залився сміхом. Сміялись і всі прислужники.—„Видите, я же говорил: жалуйтесь на меня,—вот и хорошо вышло. Когда начинаете?“—„Сегодня, ваше превосходительство“.—„Как? Сегодня? Снять афишу, содрать ее сейчас! Кто вам позволил?“—„Я имею разрешение вашего превосходительства“.—„Никогда не разрешал! Снять афишу. Содрать ее!..“—кричав, як нависний, генерал. Позад його стояв правитель канцелярії Казаринов,—він підморгнув мені й вийшов у коридор. Я вийшов за ним.—„Возьмите бумагу и напишите прошение скорее и станьте в хвосте“. Я справився хвилин за 8—10 і став у хвості черги. Зелений підійшов і, дивлячись через окуляри на мене, спитав: „Что?“ Я подав йому заяву.—„Вот и хорошо“. Він поляскав мене по плечу, потім обняв за стан і, усміхаючись до всіх, промовив:—„Люблю я этих Тобиловичей! Пойдемте в кабинет“. В кабінеті він розпитував про нові п'єси, почастиував сигарою і „милостиво“ одпустив, обіцяючи бувають у театрі.—„А вот жена, так та, дура, каждый день будет!“

Вважаю за потрібне навести тут відповідь, що я одержав від міністра внутрішніх справ.

М. В. Д.
ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ

по
Делах печати
15 ноября 1891 г.
№ 5349

Господину одесскому градоначальнику.
Г. министр внутренних дел признал возможным разрешить состоящему в запасе армии подпоручику Тобиловичу, по сцене Саксаганскому, согласно его ходатайства, в г. Одессе пьесы на малорусском наречии ставить без требования соответствия актов между пьесами на русском языке и малорусским наречием, но с тем, чтобы таковое соответствие было заменено исполнением на русском языке одного двухактного или одноактного водевиля.

О таком распоряжении г. министра имею честь уведомить ваше превосходительство для сведения и руководства. Подписали: начальник главного управления по делам печати Е. Феоктистов. Заведующий делопроизводством член совета Адикаевский.

Ще в січні 1892 року я почав переговори з театрами і зняв з великодня Ростов (театр Асмолова) та Новочеркаськ. Щоб уникнути неприємної конкуренції, я сповістив Кропивницького, Старицького й Садовського, де буду грати, на той випадок, щоб знову на сміх людям не з'їхатись. Від Михайла Петровича теж одібрав листа, в якому він дякує за оповістку. Від Кропивницького одібрав листа такого: „Милостивый государь, Афанасий Карпович. Предупредительность ваша вполне характеризует вас, да, впрочем, я и всегда предполагал, что вы далеко не таковы на самом деле, каким иногда кажетесь. Я очень польщен, что предположения мои подтверждаются. С своей стороны могу сообщить, что я снял на лето (с 8 апреля): Вильно, Минск, Ковно и Харьков. На зиму снимаю Кавказ. Не знаете ли вы маршрута вашего брата Николая Карповича? Вот человек, о котором предположения мои постоянно разбиваются в пух и прах. М. Кропивницкий. Г. Варшава, 11 февраля 1892 г.

Р. С. Г-жа Затыркевич должно быть уйдет от меня, ибо в продолжение всего сезона твердила, что вы ее приглашаете, а вчера показала мне, не знаю почему, письмо Садовского, в котором я прочел фразу „милости просим“.

Від Садовського, що грав у Москві, я одібрав телеграму: „Не бойся — не приеду“.

Одеський сезон скінчився блискуче. Ми виплатили наградних трупі розміром півмісячної платні.

Літній сезон пройшов мляво. Літом я зняв на зиму Полтаву, Єлисавет, Кишинів і Миколаїв. Миколаїв ми зняли на весь сезон по великий піст 1893 року, гадаючи почати з різдва, а до того часу здавати якійсь трупі. Та не так склалося, як жадалося: в цім сезоні ні одна трупа не завітала до Миколаєва, а через те платня за театр лягла тягарем на нас, і більшість зарібку пішла на платню за театр. До цього ще неприємність з переїздом: з Кишинева на Миколаїв їхали

через Одесу, а тут виявилось, що пароплав виїде в супроводі льодоріза тільки через три дні. Більшість трупи поїхала кругом через Єлисавет без багажу, бо це коштувало б великих грошей. Багаж, як завжди, здавав кравець Двоскін. Коли у Миколаєві приїхали за багажем — його не було, бо кравець здав багаж не на пароплав, а на баржу, яку притяг пароплав тільки через три дні. На всі мої питання, чому багаж здано на баржу, Двоскін спокійно відповідав: „Господин Афанасий Карпович. Разли я адмирал на черноморский флот, що знаю, коли прійде баржа? Между прочим, как за багаж прійшлось на барже платить дешевле!..“

Почали на п'ять днів пізніше. Діла були не важні, і сезон був поганий — утратний. Великі збори робила в цім сезоні „Циганка Аза“. Трупа Садовського грала в Одесі, і я несподівано одібрав таку телеграму (18 лютого): „Конфиденційально узнал Мария Константиновна оставила товарищество. Думает русской труппе, пользуйтесь случаем. Третьяков“. Я відповів, що Марія Костівна може сама звернутися до мене, „конфіденційності“ значення не надаю.

XXII

Літо 1893 року почали в Курську (літній театр при городським клубі). Грати не прийшлося через сварку дирекції клубу з поліцейстером. Що за причина до сварки була — не пам'ятаю, а тільки цей сатрапик, бажаючи „насолить“ клубові, насолив нам: він не дозволив музикантам - євреям жити в місті. Довелося виїхати в Кременчук. Сатрапик цей був руський німець, звався Кріштоф. Він завжди був п'яний і його прозвали „Три штофа“.

Сезон 1893 - 94 року кінчали знову в Одесі, та вже не в російському театрі, де грала оперета, а в новому театрі, що на Єврейській вулиці. Від канцелярії градоначальника був такий наказ: „Вследствие ходатайства распорядителя товарищества русско - малорусской труппы подпоручика Афанасия Тобилевича, по сцене Саксаганского, я разрешаю названному товариществу дать в Одессе в Новом театре ряд русско - малорусских спектаклей по прилагаемому списку с соблюде-

нием всех установленных на этот предмет правил за исключением обязательства ставить одинаковое число актов русских и малорусских пьес.

„Давая об изложенном знать ваш. в. б. для сведения и зависящего распоряжения, в дополнение к предписанию от 17 сентября с. г. за № 12165, предлагаю объявить Тобилевичу, что для разрешения постановки на сцене пьес „Чортова скала“ — драма в 5 д., соч. Тобилевича, „Батькова казка“ — драма в 5 д., соч. Карпенко - Карго, „Паливода“ — комедия в 3 актах, его же, и „Суженого конем не об'їдеш“ — комедия в 4 д., его же, редакция, — он, Тобилевич, должен представить в канцелярию мою цензурованные экземпляры перечисленных пьес.

„Подлинное подписал градоначальник генерал-лейтенант Зеленый. Правитель канцелярии Казаринов“.

Успіх ми мали великий, особливо п'єса „Паливода“, що пройшла п'ятнадцять раз у новому театрі й два рази в оперному, де, дякуючи приятелеві нашому А. Н. Реджіо, п'єса була обставлена на диво хороше, особливо друга дія.

Шостого січня денну виставу Зелений мені заборонив на підставі того, що в біржевому клубі був дитячий ранок. Збір у нас був повний, і заборона справила неприємне вражіння. Мені нездужалось, і я хотів уже лягти відпочити, коли приходить пристав і каже, що градоначальник бажає мене бачити. Робити нічого — одягаюсь, їду. В залі, де був дитячий ранок, мене зустрічає поліцмейстер і веде до Зеленого.

— Очень на мене сердитесь? — питає мене Зелений.

— Я свое возьму, ваше превосходительство.

— Как?

— Очень просто: вот пойду, попрошу у ее превосходительства, чтобы разрешила мне играть в субботу (тоді по субботах грати заборонялось).

Зелений залився сміхом.

— Яков Иванович! — звернувся він до поліцмейстера, — я решаю Саксаганскому играть в субботу, а то он хочет нарушить престиж власти и обратиться к моей жене... Ха, ха, ха, ха! — залився він знову. — „А теперь пойдем к генеральше“.

Генеральша піднесла мені келех шампанського, а я поклав на столик 25 карбованців.

На літо 1894 року був знятий Катеринодарський літній театр. Наша трупа грала тут тільки два місяці, решту сезону ми передали антрепренерові Ростовського театру Любову, а сами перебрались у Ростов. Діла у Катеринодарі були порядні. На жаль, все, що було щире, стихійно українське, або повмирало — як, наприклад, Шелест і три брати Кухаренки, — або загнане за кордон.

Суто українського елементу майже не зосталось. Я не лічу таких, як Бігдай, Скидан та Кокунько. Бігдай, — це малорос - га-лушник, Скидан, що тоді був правителем канцелярії у отамана, загруз у сервілізмі й не був впливовим, як міг би бути з огляду на свій службовий стан. Він був зовсім байдужий до інтересів українського мистецтва. Кажу це з приводу багатьох причин. Одна з головніших та, що він не зміг спинити надзвичайно нахабного поліцмейстера, що чинив нам утиски й вимагав цензурованого примірника навіть „Наталки“. Коли давали йому цензурованого примірника якоїсь п'єси, то він не задовольнявся, а викреслював все, що йому не подобалось, — наприклад: „Підождемо слухного часу“ (не знаю, може, раніш він служив на кінських заводі). „Лимерівну“ покалічив вичерками так, що п'єса втратила всякий сенс. Звичайно, що ми не звернули уваги і п'єсу поставили без його вичерків. Він приходив до мене правити пояснення. Я відповів, що не визнаю його за цензора, і радив йому притягти „позовом к ответу“ того цензора, що дозволив п'єсу. Високий, огрядний, з тупою мордою, катеринодарський поліцмейстер нагадував того Щедринського вахмістра, що взяв піскаря за хвіст і сказав: „Уже помер“. До парцельного дундукові був ще агент російських драматичних письменників Ніколаєв. Він правив авторські за п'єси: „Шельменко-денщик“, „Запорожець за Дунаєм“, „Наталка“. Йому відповідали, що п'єси ці не оплачуються. Тоді він через нотаря заборонив вистави. Натареві я заплатив авторські, а на агента подав мировому позов, додавши телеграму Кондратьєва про те, що п'єси „Шельменко“, „Запорожець“, „Наталка“ не оплачуються. Агент, з свого боку, теж подав пояснення, в якому доводив, що позов мій не дійсний, бо він — уповноважений т - ва, а через те за всі його вчинки відповідає т - во, якому й слід пред'явити позов: „Я, агент общества, в своем нотариальном

заявленні не вимагав жодних грошей, а якщо Саксаганський по своєму особистому бажанню вніс нотаріусу, якого теж не уповноважував отримувати гроші, то Саксаганський може отримати свої гроші від того ж нотаріуса. Що ж стосується витрат Саксаганським витрат на відправку двох телеграм 25 і 26 квітня, в кількості 4 р. 35 к., то таких він міг і не робити, так як через два дні, коли були отримані додаткові списки, я повідомив Саксаганського, що заявлення моє вважаю не дійсним. Скаргу ж свою він міг принести і поштою". Який махровий дурень! Він заборонив вистави за несплату авторських на підставі 1684 ст. Ул. о нак. тобто за присвоєння чужої літературної власності. Я повинен був припинити вистави і скажитись у Москву, поштою... Коли ж я заплатив поштареві і той зняв заборону, то вистави не припинились. Дякуючи моїм телеграмм Кондратьєву, не по розуму усердний агент дістав наганя і послав нотаря, щоб повернув мені гроші. Я грошей не взяв, а вимагав від нотаря, щоб була така записка: „Возвращаю при сем предводителю украинской труппы А. К. Саксаганскому поактные деньги за пьесы: „Наталка“, „Запорожець“ и „Шельменко - денщик“, как неправильно взысканные". Агент такої записки дати не захотів, вбачаючи в цій формі своєї честі. Мировий не звернув уваги на його йолопське пояснення і присудив повернути неправдиво взяті гроші. Я подав заяву мировому, що гроші ці прошу повернути на щось добродійне. На цьому й кінчилася справа.

Агенти взагалі були „кара господня": вони вважали себе начальниками над артистами. Виною їхнього нахабства був знаменитий „секретарь общества, действительный статский советник Иван Максимович Кондратьев". Будучи правителем канцелярії Московського генерал-губернатора, він робив з своїми агентами - унтерами що хотів. Доказ цьому — історія з такими прохвостами, як Ніколаєв та Пелікан. Про цю птицю Садовський докладно пише в своїх згадках.

З половини червня трупа грала місяць у Ростові, потім переїхала в Новочеркаськ, а серпень і по 15 вересня грала в Катеринославі, де діла були чудові. Осінь почали в Херсоні. В Миколаєві грала трупа Садовського. Брат Іван їздив до

нього. Приїздив і Садовський до нас. З Херсона трупа переїхала до Кишинева. Тут збори були хороші, та заробіток зірвала смерть царя Олександра III, бо театри закрито було на два тижні.

З першого грудня почали в Одесі в руському театрі, який я зняв ще влітку. Садовський після Миколаєва переїхав теж до Одеси і грав у міському театрі, який йому здали тільки на місяць, бо з грудня почала італійська опера, а Садовський перейшов у німецький клуб на Єврейській вулиці. Довелося знову стати „на прою“. Бажаючи миру й супкоюю, та щоб вороги мовчали (а їх було чимало! Юродивий Дорошевич кожного дня писав приблизно так: „В новом театре „талан“ Заньковецкая сборов не делает, а „безталанная“ Линицкая — полный сбор), ми з братом Іваном просили земляків через Є. Чикаленка вплинути на Садовського, щоб з'єднатися. Про це в спогадах Є. Х. Чикаленка дещо є без подробиць. Наші умови були такі: з валового збору вираховуємо видатки, решту ділимо пополам між обома трупами. Садовський мусить заплатити половину одступного. Назва трупи буде: „Товариство артистів під урядом Садовського і Саксаганського“. Відповідь Садовського була така: „Соединить труппы на таких условиях нет никакой возможности, в виду огромного количества людей. Труппа моя состоит из 80 человек и стоит в месяц 5.000 без членов товарищества, которых 12 ч. У Саксаганского тоже человек 50 и стоит она, допустим, 4.000 р., да плюс их двое — Саксаганский и Карпенко, итого две труппы стоят не менее 12 т. в месяц. Принимая во внимание еще плату за театр в вечер со всеми расходами — 380 р., в месяц 9.120 р., — выходит, что для того, чтобы оплатить эти две воссоединенные труппы, необходимо выработать в месяц 21.120 р. Это, я думаю, немислимо. Такой прелиминарный договор, составленный Саксаганским, от 1-го до 7-го пункта вряд ли может быть принят китайцами от японцев. Но японцы уже взяли Порт-Артур, а Саксаганский забывает, что еще даже не обстрелял моих позиций. Мое мнение: или предоставит играть труппам до полного изнеможения, или если соединяться, то соединить лишь главные силы и играть тогда вместе. Что касается названия труппы, которая почему-то должна называться „соединенным

товариществом Садовского и Саксаганского“, что тоже ставится непременно условием, мое мнение — это не логично, ибо у меня 12 чл. товарищества, а у них два человека, а два человека есть антреприза, а не товарищество. Повторяю, это пустое. Но последний пункт превзошел все мои ожидания: кроме того, что Саксаганский предписывает мне условия самые невозможные, он еще хочет взять с меня контрибуцию, половину его залоговых! Повторяю, я не Китай, он не Япония. Вольно ему было давать Лианову 10 тысяч отступного. Отступная 1.037 р. и была причиной, что Лианов, сдавший театр этот раньше мне, — сдал Саксаганскому, на что есть документы и свидетели“.

Листа цього треба пояснити читачеві. Перш за все, ніколи ні одна трупа не мала 80 чоловіка, навіть з оркестром і технічним персоналом. Принаймні, наша трупа мала 67 чол.; до того ж технічний персонал, як постійний у російському театрі, нав'язувався антрепризі й був значно більший, ніж у німецькому клубі. Трупі свою без 12 членів товаришів Садовський цинить у 5.000, а нашу — 4.000. Коли припустити, що трупа Садовського складалася з 67 чоловіка, то за винятком 12 товаришів, головних артистів, зостанеться 55, і вийде, що на коло вони одержували по 100 крб. на чоловіка, тоді як другорядні артисти — по 70-60 крб., а хор — 40-50 крб. Садовський лічив вечерові видатки в 380 крб.—правильно, та тільки з трупю; таким чином, товариство коштувало б найменше 14 тисяч, а з'єднана трупа заробила б не менш, як 20 тисяч у місяць, і всі товариші заробили б хоч по 70 коп. на марку, а не було б сміхотворної конкуренції. Як треба було назвати трупу, так Садовський і не сказав. Щодо відступного, то діло було так: орендар російського театру Новіков одібрав від уповноваженого Садовського таку телеграму: „Труппа, во главе Садовским, Старицким, Заньковецкой, Затыркевич и лучшими силами распавшейся труппы Кропивницкого, имея интересные новинки репертуара, может снять рождество, великий пост, рассчитывая смело прекрасные дела, может принять процентное участие ответ тотчас и задерживаем другой театр Одессе. Управляющий Глебов“. На цій телеграмі, яка у мене збереглась, власною рукою антрепренера написана така відповідь:

„Харьков, театр, Глебову, на проценты не согласен. Новиков-Иванов“.

Коли я приїхав до Одеси, то, побувавши у Новікова, дізнався, що він здав театр Ліанову під оперетку. Я побачився з Ліановим, перебалакав, і він згодився передати мені театр з умовою, що я йому дам одступного 2.074 карбованці. Я згодився, і театр остався за мною. От половину цього одступного я вважав за законне — при з'єднанні — взяти з товариства Садовського. Що ж в цьому дивного і до чого тут Китай і Японія?

Редактор „Новороссийского Телеграфа“ теж хотів, щоб трупи з'єдналися, і 17 грудня я одібрав таку цідулку: „Муж и я очень просим вас, Афанасий Карпович, не отказать отобедать у нас завтра, воскресенье,— в 5 часов с вашим братом Иваном Карповичем. Цель обеда—привести вас к какому-нибудь возможному соглашению относительно театра с Садовским, который тоже будет у нас обедать. Если же день, выбранный нами, почему-либо окажется неудобным для вас, будьте любезны назначить другой. Жду ответа и жму вашу руку. З. Озмидова“.

З цієї „конференції“ теж нічого не вийшло. Садовський стояв на своєму: або грати „до полного изнеможения“, або з'єднати тільки головні сили. Коли ж його питали: „А куди ж діти решту артистів наприкінці сезону?“ — він знецінював наших акторів, не зважаючи на те, що, крім нас двох, у трупі були такі сили, як Ліницька, Суслова, Войцехівська, Вірина, Шевченко, Грицай; не зважав і на те, що трупа вславилася ансамблем.

Сезон кінчився гаразд: ми заплатили трупі і заробили по п'ять тисяч. Про Садовського я нічого не знаю. У всякім разі до „изнеможения“ він не догрався.

Мова від нього знову перейшов до нас і в мене ж позичив і грошей на виїзд.

XXIII

Весняний сезон 1895 року ми почали в Казані — в міських театрі. Коли прийшлося, як то водилося, з'явитись до губер-

натора, то я звернувся до нього з проханням дозволити тимчасово проживати в Казані двом євреям, що були в нашій трупі (диригент і кравець); губернатор (Полторацький) відповів, що в цій справі треба звернутися до міністра. „В. п.“ — кажу йому, — ви можете зробити це своєю властю. — „Ето вам так кажется, потому что вопрос этот у вас никогда не назревал“. — „Вопрос этот у нас назревает почти каждый год: в Киеве, Харькове, Ростове, Новочеркасске, Земле войска Кубанского євреям жить нельзя, но временное пребывание всегда разрешается властью губернатора“. — „Я, право, не знаю... но, во всяком случае, все, что от меня зависит, я постараюсь сделать“. Протягом двох місяців євреїв не чіпали.

Я вів переговори з поволзькими містами, зняв Сімбірськ, Самару й Саратов. Астрахань довго мовчала, нарешті, відповіла, що літній театр зняв Кропивницький. Маркові Лукичу я написав у Харків, щоб він передав нам Астраханський театр, бо я чув, що на літо він зняв театр у Києві. Від Кропивницького я одібрав таку телеграму: „Отказаться не могу, театр снят еще в январе с большою неустойкой. Кропивницкий“. В Астрахань Марко Лукич так і не поїхав, а грав ціле літо в Києві. Нам же довелося звернуть з наміченого шляху й повернути з Саратова на Новочеркаськ. З Сімбірська й Самари я одібрав звістку, що там оркестрів нема. Це теж міняло діло: сидіти довго в цих містах тільки з статечним, хоч би й комедійним, репертуаром не можна. Диригент наш В. А. Малина почав шукати музикантів у Казані; я дав об'яву в газетах, що шукаю музикантів на виїзд. І от, за тиждень до виїзду в Сімбірськ до мене прийшов музикант Яковлев і говорився „доставить“ десять музикантів. Через два дні він приніс пашпорти і взяв 50 крб. в рахунок платні.

У Казані ми мали великий успіх. Ми приїхали до Казані перед великоднем, коли Волга ще була закута льодом. Коли почалась одлига, ми з братом Іваном кожного дня їздили на Волгу, щоб подивитися, як рушить лід. Говорили ми завжди українською мовою, і нас приймали за чехів. Взагалі, мову мало розуміли. Обідаємо, бувало, і нарочито питаємо: „Огірки є?“ — „Нету - с“. А через хвилину звертаємось до того ж таки служки: „Дайте огурца...“ Приносить! Одного дня ми попали

таки на льодолом. Чудова картина! Волга у цім місці широка, і лід рушив разом усією шириною. Подекуди ще їхали підводи й тяглася ціла низка пішоходів. Невдалечку корито річки трохи вужчає й загинається праворуч, і тут від страшного напору лід почав кришитись, величезні криги лізли одна на одну, навалювались, копичились, здиралися вгору та вгору, потім раптово страшенна гуркотня, і вся громада криги розсипалась наче пісок, а на неї навалюється нова, ще більша, — росте, ламається, розлітається снігом в повітрі... Ми до вечора любовалися цією величною картиною.

Казанським глядачам більш усього подобались комедія та оперета. Вважаю за потрібне розповісти про широку натуру одного добродія. Бенефісом моїм я поставив „Паливоду“. Вистави починались о 8 $\frac{1}{2}$ годині. І от, перед початком підходить якийсь добродій і питає касира: „Что сбор — полон?“ — „Ні“, — відповідає касир. — „А сколько билетов осталось?“ — „Приблизно карбованців на 150“. — „Давай их сюда, получай деньги“. Касир догадався, що має справу з широкою волжанською натурою. — „Видите ли, труппа играет с процентов, а потому деньги эти не достанутся бенефисанту, а половина их пойдет антрепренеру. Если уж ваше желание почтить бенефисанта, то поднесите ему подарок“. — „И то верно. Эй, капельдинер! Позови, брат, пристава!“ Прийшов пристав. „Здравствуйте, Алексей Петрович“. — „Здравствуй, брат. Вот, милый, надо бенефисанту подарочек. Возьми вот полторы сотни, поди, купи на все“. — „Да, ведь, лавки, Алексей Петрович, заперты!“ — „А ты на что пристав? Прикажи отпереть и - никаких двадцать“. Пристав побіг і приніс подарунок. Після вистави добродій цей зайшов до вбиральні і познайомився зі мною і з братом. Прізвище його я забув. Мене і брата він покликав на вечерю й частував на славу. Кожного дня кликав мене обідати. Це був багатий купець і поміщик Самарської губернії. Прощаючись, закликав до себе в маєток: — „Ты, братишка, — милый человек! Приезжай ко мне на праздник. Я тебе поднесу веер — во - какой! — из пятисоток!..“ Більше з ним я не бачився.

У другій половині травня трупа переїхала до Сімбірська. Приїхав і оркестр. Боже, що за босячва! Всі в „опорках“,

обідрані, брудні, заспані з похмілля. Почались проби. Здебільшого — ледве розбирають ноти. Тромбоніст з фальшивим інструментом. Щораз, коли диригент звертав його увагу на цю хибу, він довго бив долонею по мундштуку і, страшенно заїкаючись, говорив: „Не ну, не той... не безпокой... ну... тесь: я вот ну... под... того... пиляю“. Ввечері, коли я був уже одягнений, майже перед першим дзвінком, до мене в убиральню ввійшов блідий і стривожений диригент. — „Що ми будемо робить? Всі музиканти п'яні, — хоч зуби визбирай, тільки один тромбоніст і тверезий!“ — „Покличте Яковлева“. — „Ніхто не може прийти: вони всі спиною підпирають театр, і тільки одійде хто на один крок, так і на землі! Рачки підлазять до театру, взявшись за стіну, підіймаються і за стіну воздержуються від п'янства...“ Що робить? Публіки повно, перший дзвінок. „Одягайтесь, Віталію Львовичу!“ — звернувся я до диригента. — „Що значить одягайтесь? — я й так одитий!“ — „Ви одягнуті у фрак, скидайте все, одягайте хорошу свитку, беріть скрипку й виходьте з хором. Скажіть тому хористові, що добре грає на скрипці, нехай теж візьме скрипку, та ще призначте бубніста. Ви знаєте напам'ять всі номери, — хор за вашим супроводом буде співати. Солові номери будете супроводити зза лаштунків.

Ішов „Сорочинський ярмарок“. Всі підтягнулись. Хор старий, п'єса добре зрепетована, — вистава пройшла на славу. До мене зайшов поліцмейстер. — „У вас прекрасная труппа. Что случилось с оркестром?“ Я пояснив йому. — „Экие мерзавцы! Завтра отправлю по этапу. Но почему вы не привезли с Украины?“ — „Видите, у нас музыканты — преимущественно евреи, а евреям тут жить не дозволяется...“ — „Вот пустяки! Милости просим к нам, когда пожелаете, и привозите хоть целый вагон музыкантов-евреев!“ Я згадав Казанського губернатора, що радив звернутися до міністра внутрішніх справ.

Поволзькі міста великі, та тільки дорогі: поганенький номер у гостиниці коштує 3 — 4 карбованці. Обов'язкова премія — клопи та таракани. Коли ми бідкались, що неможливо спати через клопів, то нам звичайно відповідали: „Скажите, пожалуйста, какие нежности, — у нас у губернатора есть клопы“. Ми затрималися тільки в Саратові, бо тут знайшовся

хоч поганенький оркестр. Приймали нас у Саратові хорошо. Збори були повні. Губернатор, князь Мещерський, щодня був у театрі, платив за ложу й кожному значному артистові підносив дарунки. 21 травня я одібрав несподіваного листа:

„Здоров був, синашу-серце! Як вас бог святий милує? А я, бачте, опинився тут — зачепився у своїй дочки та онуків.

„Хотя вы начали свои гастроли еще 17, но мы в этот день переезжали на дачу и не могли быть у вас в театре даже до сегодня, ибо у детей идут экзамены, и только после среды мы свободны.

„Так от що, серце-синашу. Мы хотим бидеть вас и вашу труппу в лучших ролях, и потому будьте столь любезны — сообщите мне по вышеописанному адресу: в какой день и что намерены вы играть? Тогда я заранее возьму для моей семьи ложу получше и поближе к сцене.

„А покищо — бувайте здоровенькі.

Ваш старий собака Данило Мордовець“.

Ми з братом поїхали до Данила Лукича, одвезли йому ложу на всі вистави. В Саратові я востаннє бачив Данила Лукича; у цім році 10 липня він помер.

В Саратові заслабла Л. П. Ліницька; у неї стався полип на зв'язках, і вона поїхала до Казані робити операцію. Трупавиїхала на Новочеркаськ, потім — Ростов. Треба було задержатись, бо ремонт київського театру Бергоньє ще не був закінчений; тому, скінчивши термін у Ростові, довелося виїхати на Бахмут і задержатись у Харкові, де в цирку Нікітіна (тепер його нема) трупа дала шість вистав ціною від 10 коп. до 2 крб. Театр на всіх виставах був переповнений.

У Київ ми приїхали, коли тут догравали останні вистави Кропивницький та Садовський, — перший у театрі Купецького саду, а другий — у „Шато“. Ми мали успіх, як матеріальний, так і моральний. Навіть беззуба гетера з Караваєвської вулиці „Києвлянин“ не лаявся, а, навпаки, рецензент Ізмаїл Александровський писав дуже прихильні статті, і, нарешті, заявив, що наша трупа — найкраща з тих, які йому довелося бачити. Він познайомився зі мною, умоляв мене перейти на російську сцену і до смерті зостався прихильним до мене.

Наприкінці сезону до мене зайшов поліцмейстер Живоглядов. — „У канцелярії є вам якась бумага, я завтра пришлю вам“. На другий день, коли я був на пробі, десятник приніс папірець. Боже, яка надзвичайна гречність!.. „Канцелярия его превосходительства г. Казанского губернатора уведомляет артиста Саксаганского, что в г. Казани евреям жительство запрещается“. Цей папірець ходив за мною в Сімбірськ, Самару, Саратов, Новочеркаськ, Ростов, Бахмут, Харків і за 4 місяці таки догнав мене в Києві...

З Києва трупа переїхала до Одеси, грала з великим успіхом у міському оперному театрі. З Одеси переїхали до Полтави, потім у Харків, де грали знову в цирку Нікітіна і де я переконався, що для людської маси потрібні великі театри з надзвичайно дешевими цінами.

Від першого грудня до кінця сезону я зняв у Катеринославі зимовий театр Копилова.

Копилов, багатий рядчик, збудував величезний цирк-театр.

Будова була дерев'яна, пристосована для зимових вистав.

Зима цього року почалась рано й була люта. Ми догравали в Харкові останні вистави, коли я одібрав листа від Копилова, в якому він писав: „В виду того, что зима обещает быть суровой, а между тем котлы старые и слабые для того, чтобы отоплять и освещать здание; а потому не найдете ли вы возможным задержаться в Харькове, пока я переменю котлы. Для этого понадобится дней 5—6. В противном случае театр возможно будет лишь хорошо отоплять, освещать же придется керосиновыми лампами“. Я відповів йому, що зостатись у Харкові не можу, бо пройшов термін, на який знято театр. А можна зробити так: вистави перед святами закінчити 18 грудня, до 25 можна буде поставити нові котли.

Копилов згодився. Цілий грудень морози хоч і були великі, все ж актори не дуже мерзли. Кінчили, як умовились, 18-го.

Проте, Копилов і не думав ставити нові котли. Його навіть не було в Катеринославі. Уже 24 грудня термометр показував 2+. Таким чином опалювати театр довелося обома старими котлами, а освітлювати гасницями. Гасниць „Молнія 8“ поставлено було біля двохсот. Празниками вистави

пройшли благополучно. Збори — чудові! Снігу багато, морози люті!

6-го січня ранком по дешевих цінах ішла „Наталка“, а попереду, як полагалося „по закону“, російський монолог „Сон“. Скінчився „Сон“. Сцену переставили на „Наталку“. Я вийшов сказати, щоб давали другого дзвінка, коли слух мій вразив якийсь тріск, немов горіла десь солома. Раптом в театрі піднявся страшенний галас! Мимо мене, як одурілі, бігли робочі. „Що сталося?“ — кричу... Глянув угору, — звідти клубком ішов дим. Я кинувся нагору, там — нікого; пробіг першу вбиральню, другу, — повно диму. Далі до гардеробу — двері замкнені. Я вибив їх. Звідти повалив на мене дим, вогонь лизав протилежну стіну, що виходила в публіку. Я почав задихатися й кинувся вниз. Ні одного робітника, ні одного пожарника! В театрі тріск і галас. Я схопив сундук, що стояв у мене в убиральні, поніс і викинув його у вікно. Коли я прибіг назад, то вже перегоріли бичовки передньої завіси з правого боку і вона з страшенним гуркотом полетіла на кін.

Штанкет переламався посередині, друга половина висіла ще на бичовці. Партер порожній... Під стелею, праворуч, багато диму. Страшенний протяг. Величезні вогненні язики лизали праву стіну; від протягу витягувались вони, одривались, летіли через увесь партер і, лизнувши протилежну стіну, зникали. В театрі, здавалось, не було вже нікого. Мене почали гукати знадвору. Я пізнав голос братів. Диму повно, і я навіпамацьки почав пробиратися через сцену. Одна за одною. почали падати паддуги; біля сходів на другім кінці я наткнувся на чиєсь тіло й трохи не впав. Це була та артистка, що читала „Сон“. Я вхопив її і з нею вийшов на повітря! Я був загримований, до гриму пристав дим і попіл, — всі перелякались, думаючи, що я обгорів. Навколішках на снігу стояв Копилов і молився, в руках держав він ікону Миколи-чудотворця. Я підійшов до нього: — „Мино Семеновичу! Краще б ви були перемінили котли!..“

З вікон жіночих убиралень можна було б витягти багато чого з гардеробу. Ні одної драбини! Коли приїхали пожарники — з театру був уже вогнений стовп. Все добро згоріло! За офіційним сповіщенням — знайдено було 24 трупи. Ма-

буть, коли показався вогонь — все шарахнулось із театру, гальорка була повна, і все слабосильне під натиском попало, придушилось, а потім позадихалось від диму.

До кінця сезону було ще півтора місяця. Згоріло все майно, — врятувалося тільки вбрання „виборного“, що було на мені. Скриня, яку я виніс, була з п'єсами. Диригент В. А. Малина хотів урятувати скриню з нотами, та на лихо вона застрягла у дверях, і Малина з переляку поклав свою скрипку на скриню, а сам — „бегуяса“; скрипка й скриня з нотами згоріли. Згорів увесь реквізит, в якому були такі антики, як справжні запорізькі шаблі, етруски і т. ін. Пам'ятаю напис на одній шаблі: „Даруємо саблею сиею походного есаула Макбет - эт Кусаева за верныя его службы в Москве 1749 года. Елисавет“. З гардеробу жіночого пропало на десяток тисяч.

Тепер перед нами стояло грізне питання: — що робити? Пожежа сталася у п'ятницю, на неділю ми влаштували концерт у дворянському зібранні. Увесь прибуток віддали трупі. Тим часом десять кравців працювали над гардеробами за проводом Двоскіна. На щастя, херсонський театр пустував, ми зняли його, і 14-го (в суботу) вистави почали в Херсоні. За цей час ми одібрали телеграму від брата М. Садовського (він грав у Ростові). Запитував, чи живі ми, і чи не може він чим допомогти. Я подякував, і прохав надіслати кілька жупанів. Він надіслав таке барахло, що довелося одіслати назад з написом: „ветхо деньми“. Від Кропивницького з Одеси, куди після пожежі, кинувши товаришів, утекла Ліницька, я одібрав уже в Херсоні такого листа:

„Милостивый государь Афанасий Карпович! Когда в Одесских газетах появилось воззвание о помощи пострадавшим в вашей труппе, то я не замедлил поставить спектакль с этой целью, от которого, к сожалению, за отчислением 150 рублей вечерового расхода, получился весьма скромный остаток — сто с чем-то рублей. Позволите ли эти деньги прислать на ваше имя, — или же, быть может, вы потрудитесь указать адрес кого-либо из ваших артистов, пострадавших более других от Екатеринославской катастрофы? С почтением имею честь быть М. Кропивницкий. Одесса, Новый театр, 1896 г. 23 января“.

Я відповів Маркові Лукичу :

„Високоповажний Марко Лукич!

Більшість артистів моєї трупи не потерпіла від пожежі. Потеряли жінки весь свій гардероб, не дивлячись на це, помочі ніхто з них не просив і приймати не хочуть. Про тих же, які вийшли з трупи, сказати нічого не можу. Я мислю, що решту від вистави, яку ви дали на користь „пострадавшим артистам“, найкраще буде одіслати полтавському городському голові на пам'ятник Котляревському. З повагою до вас П. Саксаганський“.

В Херсоні сезон кінчився благополучно. Збори були порядні. Зарібку, звичайно, ми не мали, але зберегли фірму і гідність.

Не можу обійти мовчки таке психологічне явище : кожную виставу в Херсоні одвідували поліцмейстер і бренд-майор. В кожному антракті, а іноді і під час дії, вони наворачалися за лаштунки, нишпорили, заглядали в убіральні, говорили таємниче, пошепки... Тільки по скінченні сезону бренд-майор признався мені, що йому все пахло димом.

З чого ж вчинилася пожежа, питає читач? Пояснити цього не можна. Гадали так : кравець (все той же Двоскін) залишив гасницю в гардеробній і довго не навідувався. З керосинкою „Молниєю“ треба бути дуже обережним і сторожким, огонь дають прокволо : кравець же дав зразу великий огонь, і поставив її близько біля одежі. Вона розгорілася до того, що вогонь піднявся поверх скла і запалив те, що висіло над нею, а можливо й те, що від великого вогню гасниця тріснула, гас загорівся й полум'я охопило весь гардероб. Труби водопровідні позамерзли, води не було, театр дерев'яний, набитий між стін тирсою; згорів він, мов свічка.

XXIV

На літо 96 року ми зняли Катеринославський літній театр, що у міському саду, а до того часу грали місяць у Миколаєві й місяць у Бердичеві, два тижні в Олександрівському,

два тижні в Мелітополі, і тільки з 29 червня почали вистави в Катеринославі, де грали до 15 вересня. В ті давні часи Катеринослав, особливо влітку, був для театру золотим дном. І в цей сезон ми не тільки заробили, а навіть поновили гардероб. Тільки зброї вже не було де взяти, і справжню замінила бутафорія, правда, хороше зроблена за зразком шаблі, що мені подарувала сім'я Миклашевських: шабля ця належала їхньому прадідові, полковникові Маклахові.

З Катеринослава товариство на півтора місяця переїхало до Києва, де грали в театрі Бергоньє; театр цей нам здав Соловцов. Після Києва до різдва грали в Кишиневі. На різдво зняли Умань. Сезон кінчили в Єлисаветі.

Зиму 96 року Кропивницький грав в Одесі. В листопаді він святкував свій юбілей. Ми з братом Іваном гречно його віншували. Від нього я одібрав такого листа: „Високоповажний добродію Опанасе Карповичу! Від щирого серця складаю перед вами безкраю подяку за пошанобу мене в мій юбілей. З високим поважанням до Вас Марко Кропивницький. 25-XI-1896 р., Одеса“.

Такого ж листа, з проханням пробачити йому його прегрішення, надіслав Марко Лукич і до Карпенка-Карого.

За два тижні до кінця сезону відбулося засідання товариства. На цьому засіданні від керівників прочитана така заява: „Пройшов рік з того часу, як засновано наше товариство. Треба оглянутися назад, щоб дати відчит пройденому, і з'ясувати, чи можемо ми продовжувати діло наше, чи не потребує воно яких перемін.“

„За рік води багато утекло, було багато і явних і таємних непорозумінь, але головні підвалини, на яких стоїть діло,— порядок, дисципліна й чистота мистецтва,— як то нам здається, стояли на висоті нашого завдання. Звичайно, були випадкові невдачі, тайні й явні роптання, незадоволення, які могли б шкодити у взаємних відносинах, коли б завданням нашим були особисті інтереси; але в ділі громадським приходиться по можності здержуватись від егоїстичних побудів та, скріпивши серце, давати „всеуносящому времені“ уладити непорозуміння,— ми твердою стопою йшли по наміченому шляху і старалися вести спільне діло так само, як вели своє власне.“

„Можливо, що це тільки нам так здається, можливо, що тільки для нас все кануло в Лету забуття, тоді як в дійсності існують такі болячки, що роз'їдають серця, біль котрих затих часово, і при першій нагоді вибухне крик злоби й незадоволення. Все можливо !

„Не вважаючи на це, корінних перемін в ділі вносити не будемо. Звичайно, дещо може перемінитись, коли це викличе життя, але економічний і адміністративний порядок, при якому вісім літ існує й міцно стоїть фірма, перемінитись не буде. Тим паче, що товариство зорганізувалось нами не через крах чи фінансову небезпеку, що не дозволяла б нам вести діло, як воно велося сім літ на основі антрепризи, а витекло воно із побудів справедливості розподілу упадаючих на кожного пайщика доходу й убитків ; через переконання в справедливості економічного начала спілки. Приймаючи до спілки всіх, ми віддавали весь труд по адміністрації діла, чисту й популярну фірму, створену тяжким зусиллям та затратами ; віддаючи імущество своє безвозмездно, ми бажали провести в життя всіх скромний і справедливий девіз : „хліб наш насущний даждь нам днесь“. І хліб цей їли ми вдосить цілий рік. Бажаючи всіма силами душі внести в нашу спілку мир, любов і скромне бажання „хліба насущного“, ми готові знову зо всіх сил працювати задля процвітання нашого мистецтва, в підвалинах якого повинно лежати не розтління нравів наших слухачів громадянства, а насадження тих добрих начал, які існують в серцях найкращих людей широкого всесвітнього громадянства ! Тільки виповняючи ці бажання, ми будемо достойні „насущного хліба“. Згоджуємось і, іскренно бажаючи прийняти всіх нині служущих до спілки, просимо написати і підписати відповідь на наше закликання : чи згода продовжувати діло на уже сталих умовах“.

Засідання, обговоривши справу, ухвалило : „всякий товариш, що одержує 60 карбованців і більше, обов'язково вступає до спілки“. Протокола підписали всі.

Перед кінцем сезону я одібрав листа від брата Миколи Садовського, в якому він згоджується на з'єднання. Ми з братом Іваном послали йому такого листа :

„Брате Миколо ! Від самого початку заснування нашої

трупи й до послідніх хвилин і я і Іван, при самих найкращих ділах і удачах, мали на увазі одно — з'єднатися з тобою й Марією Костівною для слави й розвитку українського театру. Мені здається, що цього й доказувати не треба, що коли ти оглянешся на минуле без жадного пристрастя, то й сам признаєш ці мої слова за святу правду. Після цього як же ти можеш подумати, що я, одібравши твого листа, „усміхнувся“? Ні, брате, я не усміхнувся, а, навпаки, гірко мені стало на душі, що багато уплило часу, в протяг якого ми ворогували один проти одного, вихваляючи зо всієї сили свою нікчемну челядь, забуваючи, що вона зрадлива, що їй не український театр потрібен, а гроші, оплески й величання тим, що ось то він теж актор із славної трупи того чи іншого з нас. Тим часом безсмертна ідея правди, хранителями котрої був ти та ми вдвох, забувалася. Ми послідні соки виточували з душі своєї, щоб було гарно, ми послідні копійки ставили на кін, щоб існував український театр, а челядь, як кіт той, слухає та їсть наші животи й коли побачить, що денебудь буде ліпше, зараз кидає, зраджує того, хто цілим життям йому служить, сміючись над нашими ідеалами! От що зворушилося у моїм серці й видавило з грудей стогін, а не усмішку. Багато води утекло, багато мук набралися і ми, і ти, мій брате! Свідчусь всім святим і разом свідчусь і за Івана, що крім щирого бажання бути вкупі з тобою й разом підпирати ідею українського театру, другого бажання ми не маємо. Нехай же згине все, що до цього часу заважало нам зійтися, нехай все те, що ятрило й підцьковувало в поганому напрямку, пощезне, загине!.. „Нехай мати усміхнеться, заплакана мати!“

„Після цієї передмови я прошу тебе, благаю: визвати з душі своєї найкращі почуття, якими вона багата, і розміркувати про все, що далі я скажу. Міркуй, мій брате, так, як міркували великі душі, що навіть для блага діла й ідеї не то що, а й дітей убивали: черкнув ножом — і дітей немає!“

„Готове серце наше з'єднатися, ми раді все зробити, що можна, аби ти з нами був, і ось послухай, що сталося: переконавшись, що найкраща економічна форма є загальна широка спілка, ми днів десять до твого листа організували спілку. З листа, котрий посилаю, ти побачиш усе і зрозумієш,

в якому ми стані тепер стоїмо й що його зробить — сами не знаємо. Як його в світі божому без жадної причини зламати договір, котрий, що називається, тільки вчора написаний?! Треба щось таке придумати, щоб і слова не зламати й до єднання стати з тобою! Порізати дітей?.. Якби ж — католики, а то ні: всі підписалися без жадного примусу на наше нове закликання до спілки. Єсть одна порада, та ми боїмося раяти такий вихід, щоб не образити тебе; але — нічого робити, треба сказати от що: маючи на увазі дуже часті хвороби Марії Костівни, ми певні, що літом вона не гратиме, і для її здоров'я, дорогого для українського театру, треба, щоб вона полічилася, чи за границею, чи у Криму. Виходить — раніше, як з зимнього сезону вона у спілку не ввійде. Состав нашої трупки ти знаєш: всі актори давні, ансамблеві підпорки для таких сил, як ти та ми удвох. Для повності потрібна добра співачка, два баси, один - два тенори й одно сопрано, а більш тим часом не треба нічого. Так от, брате, наша рада: вступай у спілку до нас. Ти на 400 паїв, Марія Костівна, звичайно, коли здоров'я дозволить з літа, а то з зими, на 500 паїв. Співачку привези; коли вона й ролі грає, на 100 паїв. Найкращих двох басів та двох тенорів і сопрано на 50 карбованців, а коли згодяться, і в спілку, бо у нас, як бачиш, це діло поставлено широко: хто бере платні вище 60 крб., тільки той обов'язково пишеється у спілку. Виняток зроблений тільки для старого Гловацького*. Впротяг же літа обміркуємо, ти придивишся до діла, до наших невеличких акторів і, коли признаємо втрюх, кого потрібно викинути і ким замінить, то для блага діла зробимо. Благаємо прийти на нашу раду; не вір в добродіяльність навіть тих, котрі ще не зрадили, бо вони все одно зрадять і проміняють тебе на Деркача або на Мороза. Коли ми будемо утрюх, а Марія Костівна, яко діва українського театру — четверта, то яка ж зрада нам буде страшна, хто проти нас підніме прапор бунту? При таких силах і маленькі актори будуть здаватися гарними, бо гратимуть маленькі ролі. За літо все можна буде доповнити, що здасться потрібним — перемінити. Тепер же ради ідеї просимо тебе згодитися на нашу

* Гловацький, Володимир Васильович, перукар. Служив у нас 15 років.

пропозицію. Я часто потребляю слово „ми“ для того, щоб ти знав, що це я пишу разом і від себе, і від Івана. Певен, що ти згодишся і зарання п'ю чашу миру й благословлю той час, коли ми, яко брати, яко найкращі українські актори, почнем свої вистави! Ми вже зняли театри: на святу в Харкові — Микитинський цирк-театр, де ми робили великі збори, бо це є настоящий народний театр. За місяць платимо 1.000 крб. Коли ти приймеш нашу раду, то від 15 травня знімай Київ і будемо там грати ціле літо. Ох, як би гарно було! Хоч за театри скрізь дали залоги, але для Києва можна їх покинуть. Поспішай з одвітом, бо я виїду 27 лютого з Єлисавету і в березні поїду на з'їзд у Москву. Трупа наша буде писатись так: „Товариство під орудою Саксаганського та Садовського“. Ти — режисер драми й співу, я — режисер комедії. Рішай, брате милий, хороший! Плюнь на все, будемо вкупі. Всіх тих акторів челядинців, яких ти покинеш, можемо скрізь знайти, а знайти Заньковецьку, Садовського та Карого не можна більш нігде; а коли вони вкупі, то не болітиме в пупі! Всі трупи боятимуться ставати з нами на про. Знімемо на зиму Одесу або Петербурга. Заживем, он як заживем!“

Об'єднання не здійснилося через те, що у Садовського перед його деякими товаришами була моральна відповідальність. Все, як на зло, сталося пізно.

XXV

1897 року в Москві улаштований був перший всеросійський з'їзд акторів. Про це було повідомлено нас з братом Іваном з проханням скласти доповідь, в якій з'ясувати наші думки про ті болячки й хвороби, що стають на шляху розвитку мистецтва, і взагалі про життєве становище актора. Доповідь ми послали, і тепер, наприкінці сезону, мене запрошено в Москву на з'їзд прочитати нашу доповідь. Я виїхав до Садовського на „Марусин Курінь“, від нього поїхали в Київ, де я брав участь в концерті пам'яті Шевченка, а з Києва з братом поїхали до Москви.

Увечері 12 березня ми попали на дебати з приводу прочитаних ранком доповідів. Більш усього говорилося про доповідь Олександрова. Зміст доповіді можна було зрозуміти з дебатів.

Першим говорив Д. Басманов. Він обвинувачував Олександрова, що той карикатурно описує життя провінціальних акторів; хоч дещо в його доповіді правдиво, але навіщо? В аудиторії, крім артистів, є стороння публіка й представники преси, а наші справи — сімейно-інтимні, так навіщо безсоромно, брудними руками торкатися закулісного життя? Його проводили оплесками. Далі говорив Чарський. Він почав з того, що зняв свого годинника и поклав на столик (дозволялось говорити тільки 10 хвилин). „Три дні вже ми чуємо тут: „нам їсти хочеться“, кричать навіть про голод, і через те потрібно вносити паї, а де ж їх взяти при голоді? Що найбільше дивує мене, так це невміння поводитись. Наприклад: оратор говорив про те, що на проби артисти приходять з біліардними киями, всі задоволено регочуть. Кажуть, треба грати в страсну суботу,—і всі кричать: „Так, так, обов'язково треба!“; кажуть, що на проби приходять п'яні—і всі повторюють: „так, так—п'яні“, а тепер всі збаламучені тим оратором, якому ще недавно плескали. Всі в один голос кричать: „Нам потрібно забезпечення з боку антрепренерів!“ Панове, я вас питаю: де ж ті антрепренери? Соловцов, Бородай (він назвав ще віленського антрепренера, прізвища я не пам'ятаю)... Хто, панове, думає, що вони не заплатять?“ Далі Чарський ганив доповідь Олександрова. Після Чарського секретар з'їзду Кремльов пояснив, що він не домагався відносно страсного тижня: „Я говорив принципово про право: театр, на погляд мій, така установа, яку забороняти не можна, це як право, а там—чи будете ви грати у страсну суботу, чи ні—мені однаково“. Після Кремльова виступила Кундатова. Вона говорила з приводу доповідів Тарновського й Розторгуєва. Доповіді ці читали ранком, зміст їх переважно торкався тяжкого становища жінок-артисток, що „упали морально“. „Панове,—почала Кундатова,—мені здається, що жінщина, ідучи на сцену, має повну підготовленість в моральнім стані, і говорити про це даремно, як стукатись в одчинені двері. Поговорімо краще про те, що сучасний театр потребує розкоші убрань, і костюми часто

справляють враження більше, ніж зміст і ідея п'єси. Дивує мене також, що антрепренери мають гардероб історичних п'єс виключно тільки для мужчин. Бажано, щоб про це поклопоталися, а щодо нашої моральності,— ми попідкуємось сами". Кундатовій щиро плескали. Після Кундатової голова з'їзду Боборикін дає слово Шмітгофові. В залі загуло, прориваються оплески... Дзвоник. Все стихло, на кін виходить невеличка фігура — Шмітгоф. „Панове,—починає він хриплим голосом: іду я сюди й чую в аудиторії шепіт: „оцеї їх розчехвостить..." Стогін реготу й оплески. Дзвоник — все стихло.—„Добродію Шмітгоф,— каже голова,—прошу поводитись шляхетно". Шмітгоф засоромлений... Пауза, його збили з позиції.—„Перепрошую,— каже він якось розгублено,—я зворушений до сліз. Олександров говорить... я схвильований, прошу зауважити: мій отець і мати... я мав отця й матір... у мене був і дід, і бабка, і навіть прабабка,—і всі вони служили Мельпомені... так невжеж я виріс у такому гнилому осередку, як говорить Олександров? Я схвильований до сліз... да..."—закінчив Шмітгоф і при мертвій тиші пішов з кону. Після нього говорила Манштейн про рівноправність жінок - артисток і про їх високе призначення. Після неї читав доповідь Островідов, читав так, що майже нічого не чуто, робив помилки в наголосах. З партеру його поправляли, а він сердито відповідав: „Панове, я ж не драматичний, а оперовий артист". Після його доповіді голова зробив резюме: „З усього, що тут говорилося, треба зробити два висновки: 1. Піднести загальнолітературну й художню освіту артиста за допомогою постійних шкіл в столицях і провінціях, а також безплатних часових курсів задля акторів і режисерів. Це бажано безумовно, як певна гарантія успіхів російської театральної справи. 2. Артисти імператорських театрів їздять по провінціях і тим матеріально шкодять провінціальному. Бажано, щоб із зборів відраховувалось відсотки на користь бідних артистів провінції".

Висновки ці нічого спільного з прочитаними доповідями не мали, а просто Боборикін подав їх на розгляд. Щодо першого, то всі згодилися, бо тут не йшлося про матеріальний стан артистів. Щодо гастролів артистів імператорських театрів, то це скаламутило воду. В залі—гам, почулися голоси: „Навіщо забороняти гастролі? Нам подачок не треба!" Дзво-

ник.— „Висловлюйтесь“, — пропонує голова. — „Заборонить гастролі, і все тут!“ — „Панове! — кричить хтось, — хіба це гастролі артистів імператорських театрів, коли їх чотири-п'ять, а решту прямо з пристані набирають, з конторки?“ Гам, шикання, гвалт ... Видно, що це шкірне питання. „Вибрати комісію і зредагувати це питання!..“ Вибраний Селіванов подає дитячий висновок: „Артисти імператорських театрів мусять їздити по провінції в повному складі, а всі прибутки віддавати у фонд“...

У четвер ранком вибрали в комісію відомих артистів, що повинні були виробити „Нормальний контракт“. На це Лавров-Орловський зауважив: „Панове, прошу вас звернути увагу на те, що нормальним контрактом ви зв'яжете себе, тому, виробляючи його, потрібно мати благоговійну серйозність і девізом вашим хай буде справедливість і обов'язок“... Оплески. Засідання закрилось. Увечері весь час говорили про гастролі артистів імператорських театрів та про всякі театральні „язви“. Так, Фабіанський звернув увагу на те, що головна „язва“ — це аматорські вистави. „Гастролі артистів імператорських театрів — що? — пограли й поїхали, а аматори точать протягом всього сезону, — чи не можна позбутись якнебудь цієї „ржавчини“? Після Фабіанського вийшов зачучвірений, поганенький на вигляд хлопчик. Він почав читати свою доповідь так хрипло й тихо, що нічого не можна було розібрати. „Про віщо ви, властиво, хочете говорити?“ — питає Боборикін. — „Відносно доповіді Олександрова“. — „Та про це говорили доволі, — будь ласка, скажіть нам, яке у вас резюме?“ Оратор довго дивиться у свій рукопис і заявляє, що у нього ніякого резюме нема. Сміх. — „Що ж ви хочете сказати?“ Довга пауза. Оратор перегортає доповідь і нарешті каже: — „Панове, прошу вас згадати предстательство Авраама перед богом“... Слова ці, як електричний струм, пройшли по аудиторії, — регіт неупорядкований. М. Г. Савіна схопилася з місця й вибігла за лаштунки. Як не дзвонив голова, — неупорядкований регіт панував над аудиторією, — здавалось, що й дзвоник хихикав. Тільки раз іще почувся голос бідолашного оратора: „Содома й Гомора були спалені“... Це вже переповнило чашу: навіть всі, що засідали, сміялись неупорядковано. Коли після двох-трьох хвилин все стихло, заговорив Боборикін: — „Панове! Сьогодні я з вами прощаюсь.“

З усього, що я тут чув, я прийшов до переконання, я зробив висновок, що ми молоді, через те нас так довго цікавило питання про моральність наших артисток. Так, кажу, панове, ми — молода нація, коли нас так довго цікавило це питання. Звертаю вашу увагу, що це питання перестало цікавити французів. Якось одна державна французька трупа гастролювала в Англії. На виставі якийсь лорд звернув увагу на артистку, що була усіяна бриліантами, і спитав сусіда свого — француза: „Скажіть, будь ласка, бриланти цій артистці дає дирекція? А ні, то звідки вона їх бере?“ Француз посміхнувся й відповів: „У нас такими питаннями не цікавляться“... Недавно в однім журналі, — продовжує Боборикін, задоволений з своєї наївної красномовності, — да... поставлено було питання: чи цнотливість єсть обов'язкова задля артистки? І всі були того переконання, що це не має нічого спільного з артизмом. Так от, бачите, панове, як дивляться на це питання старі нації: вони про це вже не дебатують, а ми ще молоді — нас це близько обходить.

Я згадав після промови Боборикіна анекдот: на сповіді піп питає пані: „А что, сударыня, вы, как бы... да, тово... изменяете мужу?“ Та відповідає: — „Изменяю“.— „А с кем?“ Баринька побачивши, що піп нахалкуватий, відповіла: — „С Константином Петровичем Победоносцевым“.— „Неужели? Ах, как это лестно!.. Господь вас благословит!..“

14 березня читали доповіді про земські театри: 1) Шуйського голови, 2) Петербурзької земської управи і 3) Пермської міської управи. Після цього доповідь читав Ніколаєв про аматорські гуртки. Доповідь була добре написана й трактувала про те, що в глухих кутках, куди не наворачтаються трупи, аматорські гуртки безкорисно працюють на ниві мистецтва. Ніколаєв „угробив“ свою доповідь проханням про якунебудь нагороду аматорам. Це після вимоги Фабіанського, щоб аматорські вистави вважати за гідру і „ржавчину“! Після цього багато було перелаmano списів. Хтось кричав, що не тільки аматорів, а й цирку не треба. І думалось мені: а що, як знову вийде Фабіанський і закричить, що найбільша гідра й іржа — це „хахли!“ Вся ця компанія зібралася сюди в тій надії, що вони виробляють такі форми життя, за яких всякий актор

стане гоголівським Пацюком : відкриєш кишеню, а гроші посипляться самі ! І сьогодні мені доведеться читати їм доповідь, а також поставлені були ще доповіді М. П. Старицького, Чернігівського земства і Шрага !.. Перший почав читати Михайло Петрович. У доповіді своїй він ознайомив усю громаду, що в справі українській нічого не знала, про те, що в Галичині є кілька українських гімназій, університет і наукове т - во ім. Т. Шевченка. Я думав, що після доповіді М. П. буде перерва, аж ні,— голова Карпов викликає : „Доповідь Карпенка - Карого і Саксаганського“. Я йду, як на ешафот, а тут несподівано ще почались оплески. Став я високо, а через те погано бачив написане : доповідь я поклав на столі. Стати нижче,— а що, думаю, як буде гірше і прийдеться лізти знову вище ! Почувалось, що пауза занадто велика. Почав я підбільшено - спокійно. Щодалі—я ставав сміливішим, а вдивляючись в аудиторію, почував, що опанував нею. В доповіді говорилось багато про біди наші й утиски. Доповідь довга—на аркуш друкований. Можливо, що колись її надрукують, а тепер вважаю за потрібне навести тільки ті місця з неї, що викликали серед аудиторії бурю оплесків і декого образили. На жаль, в театрі не було його превосходительства Кондратьєва. Доповідь була написана російською мовою.

„Ко всем притеснениям присоединяются еще притеснения агентов общества драматических писателей. Столкновение артиста Садовского с одесским агентом Пеликаном возмутительно по своей сущности. Скажем коротко. Играем в Одессе. Агент Пеликан в театр не пришел. Он был новый, а мы того не знали. По принятому при прежнем агенте обыкновению авторские платились за неделю разом. Прошла неделя, везет управляющий Садовского к агенту поактную плату—не принимает : платите втрое. За что ? За то, что не испросили у меня разрешения играть. Да ведь нам разрешают спектакли генерал - губернатор, градоначальник, полициймейстер, такое разрешение у нас есть, а агенту остается получить установленную плату, которую извольте получить ! „Нет, втрое платите, иначе 1684 ст. улож.“. И предъявил иск. Написал в полицию о воспреещении спектаклей до уплаты тройной цифры

авторского вознаграждения. Полиция не позволяет афиши. Да уже благодаря просвещенному вмешательству генерал-губернатора спектакли дозволили, а дело пошло своим чередом в суд. Деньги же, сколько следовало, были внесены в казначейство. Общество драматических писателей, которому мы пожаловались, ради поддержания престижа своего сборщика, стало на его сторону, и ему казалось приятным получить тройной куш; тем более, что труппа состоятельная и, стоит только нажать — заплатит. Дело идет. Между тем Садовский приезжает в Москву, и там агент общества драматических писателей не разрешает спектаклей, пока Садовский не заплатит тройной платы. Что делать? Спорить с притеснителем невозможно, и Садовский заплатил. Возможен ли где-либо подобный произвол, насилие и обиднейший по своей несправедливости инцидент?! (Оплески). Многие из агентов, если они носят форму по своему общественному положению, мнят себя начальниками. Слава богу еще, что агентам вообще не дана форма обществом драматических писателей, так как без формы они все же смирнее (оплески). В Екатеринодаре идет у нас „Шельменко денщик“, пьеса, не подлежащая оплате авторскими. Агент в форме требует авторские, ему говорят: „не полагается — пьеса старая“. Агент обиделся и присылает через нотариуса запрещение играть, грозя в противном случае 1684 ст. улож. Заплатили авторские. На другой день агент получил из общества приказание телеграммой, что плата за Шельменка не полагается: присылает назад деньги. А обида, а расходы? Это ничего: „Я могу всякого обидеть: я обижу, — я и пожалую“ (бура оплесків). Необходимо этих начальников над артистами, этих угнетателей искусства поставить в строгие рамки и не позволять им грозить 1684 ст. даже в том случае, когда и состава преступления нет. Нужно отменить их право прекращать спектакли без суда и сейчас же уменьшится их форс, который служит только обидным доказательством того, что даже работающие в интересах театра драматурги, долженствующие заботиться о процветании театра, притесняют актеров через посредство своих агентов (оплески). Довольно образчиков нашего жалкого положения среди бесчисленного множества препятствий. Может быть, съезд найдет

средство устраниць эти вопиющие факты насилий и тормозов к правильному развитию театрального дела в провинции“.

Далі доповідь трактує про те, які треба будувати театри в провінції, як підняти інтелектуальний рівень артистів; що економічний стан завжди справляє великий вплив на життя; що за найкращих умов треба забезпечити старість сценічних діячів, а також дати можливість виховувати їх дітей. Для цього потрібні гроші, — заснувати фонд. І єдиний спосіб — клопотатись де слід, щоб з величезних сум благодійних, якими обкладається кожен квиток, відраховувати щорічно 10 відсотків в розпорядження російського театрального товариства.

По скінченні (читав я 26 хвилин) аудиторія дружно й довго плескала мені. Нерви мої піднялися до того, що я ледве міг говорити. Я вийшов у фойє, і тут на мене налетів якийсь письменник Олександров: — „Знаете, это очень смело читать такой доклад, особливо про агентов!“ — „Все що я читав, можу довести документами, маю навіть бумагу генерал-губернатора Роопа, де вчинок агента Пелікана названо гнусним“. Увіходить Садовський; у нього з Невежіним іде така ж розмова. Невежін з'їритований. — „Замість того, щоб так обурюватись, — каже Садовський, — ходімо краще послухаємо дебати з приводу доповіді“. Пішли. Говорив голова Лавров: „Господа, со мною был тождественный случай в Риге. Там я начал сезон, платя по одному рублю за акт, а среди сезона агент набавил еще два, — и платили, иначе грозил запретить спектакли“. Селіванов заявив, що йому якось довелося грати з аматорами, а вони не заплатили поактових грошей: тоді агент став вимагати з нього. Хтось додав: „Я в Одесі заплатив тій же птиці — Пелікану — потрійну платню!“ Діло було так: у міському театрі протягом сезону ставились закордонні опери, а через те Пеліканові не одвели навіть місця. Коли ж приїхала на гастролі М. Г. Савіна, то Пелікан з своєї надзвичайної пихи уже сам не пішов у театр, а вимагав потрійної платні...

Вирішили приборкати не по розуму усердних агентів. Засідання закрили об 11 годині. Комісія й артисти імператорських театрів дякували мені за прочитану доповідь. Ранком 17-го я поїхав додому.

XXVI

Літній сезон 1897 року ми почали в Харкові. Діла були хороші. З Харкова переїхали до Кременчука, де грали в літньому театрі, що в міському саду. Цього року вийшов з друку перший том творів Карпенка - Карого. Надрукувало його „Южно-русское общество печатного дела“ в Одесі. Зміст тому був: „Бурлака“, „Бондарівна“, „Наймичка“, „Розумний і дурень“, „Мартин Боруля“. Всі п'єси, за винятком „Бурлаки“, були вже дозволені цензурою для сцени. „Бурлака“ під різними назвами посилався в цензурний застінок, там його піднімали на дибу й вертали з написом: „признана к представлению неудобной“. Порадившись з братом, рішили послати друкований том до цензури сподіваючись, що між дозволеними й „Бурлака“ пролізе, тим паче, що до друку його дозволено. І, о радість! В Кременчуці я одібрав цензурований I том, „дозволенный к представлению“ 7 травня 1897 р. за № 3715. 15 червня „Бурлака“ з великим успіхом пройшов у Кременчуці. Цікаво, що на другий день після вистави жандармське управління вимагало цензурованого примірника. „Со страхом велієм“ поніс я друкований перший том. Роздивились і повернули. Ще за піст брат написав дві п'єси: „Понад Дніпром“ та „Чумаки“ і одіслав в цензуру раніш написану п'єсу „Сербин“. Цю п'єсу не дозволили. Карпенко перемінив назву на „Лиха іскра поле спалить і сама щезне“ і знову послав „на дибу“. Коли я переписував п'єсу, то, роздивляючись заборонений примірник, брат Іван звернув увагу на підпис: „за правителя дел Зюнзя“. — „Знаєш, брате, цікаве прізвище: чи не любить ця Зюнзя випить? Зроблю так: пославши до цензури п'єсу, надішлю йому 25 карбованців і напишу, що, здається, забув наліпити марки і ласкаво прошу виправити мою помилку“. Так і зроблено. П'єси завжди лежали в цензурному „застінку“ по два - три місяці, а дякуючи тому, що Зюнзя „наліпив марки“, за літо ми одержали дозволені цензурою „Чумаки“ (18 червня 1897 року № 4457), разом прислано і „Понад Дніпром“. А „Лиха іскра“ дозволена в вересні 1897 р.

Зимовий сезон почали в Херсоні. Всі ці п'єси в Херсоні й були поставлені.

В Одесі, куди товариство переїхало на початку листопада

й зоставалося до великого посту 1898 року, діла були дуже добрі. По скінченні сезону всім, хто вступив до спілки, видано місячну платню, як нагороду. В січні брат Іван одібрав від брата Миколи (Садовського) таку телеграму: „Прапор свій складаю на грудях, куди вислать гардероб“. Телеграма ця, як грім, упала на голови наші. Брат Іван, що все життя своє піклувався про Миколу і любив його без краю, уявив собі цілу драму. Побіг на пошту і послав Миколі таку телеграму: „Прапор твій на спільнім деревку розів'ється на славу рідного мистецтва приїзди зараз — ждемо“. Страшенно знервований, Карий не спав цілі ночі, по обіді сідав на бульварі й дивився на синє море, в ту сторону, звідкіль повинен був приїхати Микола (він грав у Криму). Через два дні від Миколи одержали телеграму: „Моральний обов'язок перед трупом — закінчити сезон“.

На першому тижні в піст 1898 року брат Микола пароплавом приїхав до Одеси. Ми з ним поїхали в Тираспіль, де він відпочив і трохи заспокоїв свої розбиті нерви. Від мене Микола поїхав у своїх справах і, скінчивши їх, переїхав до брата Івана на хутір „Наdejда“.

З свят почали грати в Акермані, потім грали в Миколаєві, давши проїздом 6 вистав в Одесі. З Миколаєва ми повинні були переїхати до Катеринослава. Літній театр міського саду держав в оренді відомий крутій Лінтварьов. Ще в лютому цей орендар і пропонував мені театр з 15 липня по перше вересня. Я згодився. Лінтварьов став вимагати 500 карбованців застави. Я остерігся, тим паче, що до 15 липня мало чого могло статись, і пообіцяв йому дати заставу за два тижні до початку. Тоді Лінтварьов, змінивши суму, все просив дати гроші, бо цього, мовляв, вимагає клуб. Це вже мені здалося підозрілим, і я знову відмовив. Лінтварьов пише: „Мені гроші потрібні“, я відповідаю: „А кому ж вони не потрібні?“ Лінтварьов замовк, мовчав і я. Згодом Лінтварьов написав Карому, що згоджується здати театр без залогу. Карий, що мав від мене уповноваження, надіслав Лінтварьову договір через Разсохіна. У квітні Лінтварьов написав, що в договорі нема „неустойки“. Я послав йому телеграму: „обов'язуюсь неустойкою 1.000 карбованців“. Листом я прохав Лінтварьова наді-

слати договір у його редакції, щоб я міг його підписати. Після цього я марне чекав три тижні: від крутька ні слуху, ні духу, навіть на телеграму! Несподівано одержав телеграму від невідомого мені „Найди“, що пропонував мені театр Лінтварьова, заплативши 2 тисячі одступного. Нарешті телеграфує Лінтварьов: „Ждал письма, не дождавшись, сдал театр Заньковецькой“. Нічого не розумію... Найда хоче одступного, а театр зданий Заньковецькій!..

До цього часу про трупу М. К. Заньковецької я нічого не чув; навпаки, коли зустрівся з нею, то вона сама мені казала, що влітку грати не буде. Описавши все це в подробицях, я послав до редакції „Приднепровского края“ листа, в якому прохав катеринославське громадянство, а також членів англійського клубу належно кваліфікувати вчинок Лінтварьова. Лист був надрукований 27 червня 1898 р., № 160.

На наше щастя, були вільні літні театри в Кременчузі й Полтаві — той, що в Кадетському парку, якого тільки не збудували. Обидва театри ми зняли й мали майже повні збори. У Полтаві 30 серпня ми поставили „Наталку“. На афіші було: „В этом году минуло 100 лет „Энеиде“, соч. первого малорусского поэта, Ивана Петровича Котляревского, автора „Наталки-Полтавки“, родившегося в г. Полтаве 29 августа 1769 г. Желая почтить память И. П. Котляревского и день его рождения (тоді 29 серпня, на „головосіка“, грати заборонялось), товарищество Русско-малорусских артистов, пользуясь пребыванием своим на родине поэта, назначает на сегодня спектакль „Наталка-Полтавка“.

Після „Наталки“ поставили кантату „Б'ють пороги“, яку виконали злучені хори нашої трупи й полтавських аматорів хорового співу.

Зимовий сезон почався в Курську. Діла були середні. Перед виїздом до Києва дуже тяжко захворіла Любов Павлівна Ліницька; ми перевезли її до Києва, де під доглядом найкращих лікарів вона одужала майже перед кінцем сезону. На ролі Ліницької довелося готувати молоду талановиту артистку Росіну.

Ще в Курську ми почали працювати над „Богданом Хмельницьким“. П'єса страшенно велика і над купюрами працювали утрюх цілий місяць. Поставлено п'єсу було в середині січня

в Києві, коли з купюрами нашими згодився автор, М. П. Старицький. П'єса пройшла 9 разів. Цікаво, що на виставу раз - у - раз на кріслі привозили до нас за лаштунки. В. В. Тарновського. Він був веселий, не дивлячись на свою хворобу, вітався з нами й говорив: „Приїхав командувати артилерією“. Сезон закінчився блискуче.

В Києві нам хотілося дати таку ж виставу, як у Полтаві, пам'яті Котляревського. На анонсі поліцмейстер написав (анонс у мене в архіві): „собственно эта часть анонса не может быть разрешена к печати без ведома генерал - губернатора“. Афіша вийшла з такою рекламою: „По случаю столетней годовщины со дня выхода в свет „Энеиды“ — сочинение первого мало-русского поэта И. П. Котляревского, товарищество назначает 27 декабря спектакль из произведений И. П. Котляревского 1. „Москаль - чаривник“ 2. „Наталка - Полтавка“.

Літній сезон 1899 р. товариство розпочало в Катеринославі в літнім театрі Комерційного клубу. Діла були хороші.

В середині липня трупа переїхала до Полтави. В товаристві була згода. Між братів мир і любов. На зиму знов зняли Київ. Після Полтави, де закінчили в п'ятницю 27 серпня, як це видно з книги розпоряджень режисури, товариство виїхало 28 серпня через Харків у Севастополь, де вистави почались 5 вересня. Уникаючи великих видатків на перевіз декорацій і багажу, всі лишки одіслали малою швидкістю до Києва.

У Севастополі з великим успіхом грали до першого жовтня. 2 жовтня почали в Ялті. Чарівна погода, величезний „з'їзд“ і чудові збори! Брати кожного вечора збирались після вистави до Карпенка - Карого, пили чай і читали Толстовське „Воскресение“, що саме тоді вийшло з друку. Мир і любов. Серед товариства помічалось якесь незадоволення, розпуста й байдужість до діла, але потвора з завідушми очима ще не виявлялась. Треба було підтягтись. Ще в Севастополі вийшов такий наказ: „Режисура визнала за потрібне провирити знання партій окремо з кожним хористом і хористкою, а також проекзаменувати тих, що недавно вступили. Для цього призначається комісія з членів товариства: Мови, Малини та Добрикова. До зазначеної праці режисура просить узятись 21 вересня з години дня“. Повірка почалась, ішла неохоче й

тяглась ще в Ялті; довелося режисерові Садовському підтягувати. На обрії з'явилися хмарки. Якесь невідома ще бактерія роз'їдала тіло товариства. Дехто спізнявся не тільки на проби, а навіть на вистави. Першою „паршивою вівцею“ був хорист Лутковський, — його звільнили, почали підтягувати решту. Здавалося, все затихло, а ржа з очима, повними заздрості, бездарна ржа, потроху роз'їдала тіло.

В Ялті сезон скінчився благополучно, і товариство 4 листопада пароплавом „Русского Общества“ о 9 годині ранку виїхало через Одесу на Кишинів. Грали в клубі, куди йшла фешенебельна публіка; дешевих цін взагалі було мало. Збори були поганенькі. Не дивлячись на це, товариство заробило по 75 копійок. „Чого дурна плаче?!“ Але товариство звикло зароблять по 1¹/₂ карб. Іржа жадності, бездарна зазидуща бактерія уже визначалась і ходила, убравши голову межі плечі...

У понеділок 29 листопада товариство о десятій годині ранку виїхало до Києва.

XXVII

У Києві, не зважаючи на тяжкий для театру місяць—грудень, діла були хороші.

31 грудня 1899 р. режисура одержала таку заяву від 18 членів товариства: 1. Репертуар звужено до краю. 2. Треба призначити комісію, що виробить репертуар. 3. Діло ведеться неправильно. 4. Призначити зібрання. Члени-фундатори дали таку відповідь: „В заяві 18 членів товариства не з'ясовано мотивів, а через те режисура не вважає за потрібне признавати зібрання, щоб розв'язати якісь темні питання. Очевидно, члени, що підписали заяву, знають, чого хочуть, а що їх більшість, то режисура просить з'ясувати в подробицях:

1. Як розуміти „звуження репертуару до краю“?

2. Комісія, що її пропонується, повинна завідувати тільки поточним репертуаром чи найти новий, який поширить „крайню вузькість“ існуючого репертуару; чи до компетенції комісії належатиме й те й інше?

3. У першій і другій випадках — яку роль відіграє режисур та які її привілеї?

4. Чи комісія має право — без згоди режисури — вводити до репертуару на своє бажання все, що захоче, наприклад: „Гейшу“, „Корневільські дзвони“, „Орфея у пеклі“, „Циганського барона“?

5. Коли комісія має право вводити до репертуару п'єси на підставі свого лише літературного вподобання, без згоди на те режисури, то яке значення має тоді режисур?

6. Коли комісія не має права без згоди режисури заводити до репертуару п'єси на підставі власного літературного вподобання, то яке тоді значення має комісія?

7. Подати свої думки про недосконалість існуючого порядку і замість поганого пропонувати нове, хороше, яке допоможе спекатись того страшного лиха, що від нього застерігають 18 членів товариства“.

На ці запитання 18 членів товариства відповіді не дали, а стояли на тому, що треба скликати засідання. Тоді під головуванням Саксаганського почались засідання. Це був один жах і безглуздя! Ясно було, що всі бажають змінити членів-фундаторів і сісти на їх місце. Це були жаби, що хотіли зрівнятися з волами, і, як побачимо, з натури лопнули й загинули. Як перл, подаю цікавий пункт, редактований головним „закоперщиком“, будемо звати його „Рудий“: „Режисур має право штрафувати, і всі ці штрафи по скінченні сезону вертаються оштрафованим“.

Треба було великого терпіння, щоб не зіпсувати нерви вкрай, слухаючи одурманених „Рудим“ товаришів. Щоб дурман не вийшов, після кожної вистави всі 18 збирались в ресторані Соловцова і тут, набравшись буфетного талану, „Рудий“ доводив, як члени-фундатори визискують усіх. „Хіба, — кричав він вилізши на стіл, — Мова не такий актор, як Садовський? Хіба Дзбановський, Чичорський або я не можемо з успіхом грати ті ролі, що грають Карпенко та Саксаганський? Нехай Садовський заграє пробоща у Богдані, чи буде мати успіх? А Богдана і я виконаю не згірше від нього!“ Впивались до того, що декотрі лізли додому рачки. П'яного, як дим, хоч зуби визбирай, „Рудого“ одвозили додому. Всі розходились, переконані в своїх талантах.

Так довелося засідати два тижні з цими „талантами“, створеними „Рудим“ бездарою. Треба було тягнути навмисне, бо була чутка, ніби хочуть оголосити забастовку, коли члени - фундатори не згодяться з постановою 18 - ти. Нарешті, майже перед масницею, прочитавши заяву 18-ти, фундатори у відповідь подали такого проекта реорганізованого товариства: 1. Товариство існує під керівництвом виборних членів. Афіша пишеться так: Дирекція Садовського і Саксаганського. Товариством під орудою (імена виборних) представлено буде... В кінці афіші виборні підписуються як відповідальні розпорядчики. 2. Товариство вибирає на один рік режисера, який, під керівництвом виборних, виконує все, що тичеться до кожноднєвної постанови вистав. Виробляє репертуар, призначає проби, штрафує несправних, роздає ролі, підтримує дисципліну та порядок під час вистав. Ні Садовського, ні Саксаганського на режисерів не вибирають. 3. Штрафи режисер накладає згідно з виборними. Всі гроші від штрафів повертають на благодійні установи. Садовський і Саксаганський в керівництво не втручаються: вони дають фірму й грають ролі свого амплуа при постановці нових п'єс. У таких випадках, коли треба буде піти до губернатора або генерал - губернатора Садовському чи Саксаганському, вони повинні це виконати. До поліцмейстера з'являється виборний режисер. 4. Коли Садовський чи Саксаганський помітять помилки режисера і звернуть на це його увагу, він підлягає їхнім вказівкам. 5. Музична частина залишається цілком на відповідальності диригента. 6. Диригент штрафує на тих же підставах, як і режисер. 7. Зібрання призначає дирекція на заяву керівничих, і один з директорів веде зібрання без права голосу. Хто не виконає постанови загального зібрання, штрафується на 100 крб. 8. Театри знімає уповноважений від керівників.

18 заявили, що вони ні на які компроміси не підуть. Тоді члени - фундатори вивісили об'яву, що в майбутнім сезоні трупа організується на основах антрепризи, і пропонує всім, хто радий служити в антрепризі, подати заяву режисерам не пізніше 15 лютого. Щодо способу розподілу майна, то члени, підписані на заяві, можуть взяти собі гардероб, заплативши тим, що зостаються, їхній пай.

Більшість членів вступити в антрепризу не згодились, і заснувалось нове товариство під орудою Мови. Товариство це, проіснувавши 4 $\frac{1}{2}$ місяці, розпалось, не зважаючи на комісію, новий репертуар і умілість вести театральне діло. Перша з'явилась Ліницька, — в липні вона вже працювала у нас. У кінці липня з повинною з'явився Чичорський, потім декілька хористів, надійшли листи й від Дзбановського, Слезного, Шевченка, Мови та Піскунова.

18 січня 1900 р. відбувся юбілей Марії Гаврилівни Савіної. Ми послали їй таку телеграму: „Петербург, Маріїнський театр, Марії Гаврилівні Савіній. Вельмишановна артистко! В цей славний день твого життя вітаємо тебе, гордосте і славо руського театру! Чарівна гра твоя, як сонця промінь ясний, теплом своїм і світом вливає в душі благодать, переповняє серця бажаннями правди на землі й поривами до вищих ідеалів. Нехай же бог життя твоє продлить на славу рідної землі“.

21 січня ми одібрали від Марії Гаврилівни таку телеграму (українською мовою !): „Від серця дякую за найсердечніші вітання. Маруся Савіна“.

В четвер на масниці йшла „Циганка Аза“. У першій партері сиділа вишукано вбрана дама в білій французькій перуці. По скінченні другої дії, яку так блискуче вів Микола Садовський, дама підійшла до бар'єру й кинула Садовському білу розкішну розу миру й любові. Дама ця була Заньковецька.

XXVIII

Трупа Марка Лукича Кропивницького кінчала сезон у Миколаєві. Заньковецька була в нього на гастролях і заїхала до Києва. Від неї ми дізналися, що Марко Лукич хотів з'єднатися, чи краще сказати — приєднатися до нас. Із Марком Лукичем списалися й умовилися з'їхатися в Єлисаветі. З'їхалися на першому тижні посту. Вирішили з'єднатися на умовах товариства. До спілки ввійшло п'ять товаришів. А фірма стала писатися так: „Товариство артистів під орудою М. Садовського і О. Саксаганського, за участю Заньковецької, Кропивницького

і Карпенка-Карого". Кожен вніс по 400 карб. скарбникові Карпенкові-Карому. Садовський повинен був зібрати трупу і зняти театри, що він і зробив. З 15 липня був знятий Полтавський літній театр.

Мені нездужалось і я після цього поїхав до Одеси лікуватися. Тут я одібрав листа від знайомого про трупу Мови, що грала в Єлисаветі. Він писав: „Недавно попав на цікавий спектакль „Богдан Хмельницький“. Щоб розказати в подробицях, що то була за вистава, треба багато писати. Досить того, що Мова грав Богдана, Дзбановський — Богуна, а Васильковський — Виговського! Мова в „Богдані“ був схожий з ішаком в наряднім чепраці, Дзбановський в Богуні скидався на каптенармуса, а Васильковський — на Гершка Маюфеса*. Кремнев грав шість ролей і посліdnю ту, що кричить: „Під гетьманом коня убито!“ Крутилися всі, як в ополонці, і виставу скінчили тільки о другій годині. Знаменито, що „Рудого“ не було; це зацікавило мене, і я спитав про нього у Кремнева. Він розказав, що на посліdnім засіданні у ресторані „Соловцов“ „Рудий“, набравшись у буфеті талану, поставив ультиматум: „Я в „Богдані“ повинен грати або самого Богдана, або Богуна"... Ну, звичайно, — сварка, і на прощання, бувши легенько ізбіен від Івана Дзбановського, він зостався у Києві“.

Одеські приятелі-лікарі так висловились про мою хворобу: „З діда-прадіда рід ваш або козаки, або земляни. Візьмімо козака, — він вільний, як вітер той у полі, наївся, напився, чи переїв, чи перепив — байдуже: визвіздився десь на могилі, — видихав усе зайве — і здоровий; а то після бойовиська — порубаний одлежався, сонечко пригріло, чистий степовий вітер, мов цілюща водиця, оздоровив його... Вам же ці богатирі дали своє здоров'я, а доля примусила вас сидіти у тісних стінах театру й псувати нерви, а так званого виміну речовин нема, от і набралось багато непотрібного, — треба його позбутися“. До 8 липня я лікувався: брав лиманні ванни, пив води і приїхав у Полтаву бадьорий і духом, і тілом.

Тим часом Садовський почав проби, вів їх щодня з ранку й по обіді. Актори здебільшого були старі, досвідчені, і діло

* Персонаж із „Хазяїна“ Карпенка-Карого.

соро налагодилось. Марко Лукич приїхав майже напередодні вистави. Йому дали роль Потоцького в „Саві Чалому“. В цей час він уже погано дочував і грати з ним було тяжко, а ще тяжче вести репертуар, що спало на лихо мені. Деякі п'єси його вийшли в тираж, а ті, що він привіз нові, як от „Супротивні течії“ та „Глум і помста“, — поспіху не мали, не дивлячись на те, що обставлялись якнайкраще акторами. „Глум і помста“ так і звалось: „глум над публікою, помста над акторами“. А треба було все ставити. Коли його, бувало, ставиш часто, то він говорив мені: „Що ти мене часто ставиш? Не забувай, що я старий“. Коли ж ставиш його 2-3 рази на тиждень — сердиться: — „Панасе, що ти хочеш, щоб публіка мене забула?“ У відносинах він був не той, не тримався компанії, не жартував, як раніш.

Життя товариське текло лагідно й тихо. Діла були чудові! Нові ролі Марко Лукич вивчав напам'ять, а все ж, через глухоту, збивався й перескакував з одного монолога на другий, а повернути назад неможливо. Графа Потоцького він псував і був схожий більше на Виборного, ніж на графа. Карпенко-Карий, граючи Шмигельського, був мучеником. Зате діда Миколу в „Понад Дніпром“ він грав блискуче!

Карий привіз п'єсу „Хазяїн“; ми прочитали й одіслали до цензури. Готовили „Супротивні течії“. П'єсу цю поставили тільки в Катеринослаї. В п'єсі брала участь і Марія Костівна. Ролі ніякої, а треба було грати, щоб не образити Марка Лукича. В Катеринославі до нас завітали гості з Галичини. Прізвищ їх не пам'ятаю, а згадав про них тому, що за вечерею, коли їх гостювали, вони кілька разів питали, коли піде п'єса „Противні течії“. Це слово „противні“ надзвичайно подобалось Заньковецькій і вона, заливаючись сміхом, говорила мені: „Правда, що противні“.

Місяць грали в Єлисаветі. Київ зустрів нас гучно. Марка Лукича приймали як він на те заслуговував, але на його нові п'єси преса страшенно обурилась і довелось їх зняти з репертуару. Тим часом з цензури повернулася комедія Карого „Хазяїн“. Пішла чутка, що в п'єсі введено Терещенка. Тип „Хазяїна“ був подібний на Терещенка, як і на кожного багатія з Херсонщини. Типів цих Карпенко знав досконало, але одна риса справді

нагадувала Терещенка: це сцена з халатом. І от, до Карого підслано було якогось чоловіка, що пропонував 30 тисяч за те, щоб п'єсу зняли з репертуару. Звичайно, Карпенко не згодився: його не можна було купити. Головні ролі розподілені були між Кропивницьким, Садовським та Карпенком, який грав самого „Хазяїна“. Маркові Лукичу я радив взяти німця шахмєстера, з цієї ролі він зробив би *chef d'oeuvre*; він не послухав, взяв Золотницького, з якого нічого не зробив.

Характерний задля Марка Лукича випадок. Розподіляючи масничний репертуар, кажу Садовському:—„Хочеш упевнитися як Марко Лукич любить грати? Я ставлю в п'ятницю „Доки сонце зійде“ і „Ковбасу та чарку“. Садовський заспорив: „Три ролі він грати не захоче“. Іду до Марка Лукича.—„Хороший спектакль маю задля п'ятниці“. „Який?“—питає М. Л. „Та от „Доки сонце“ з „Ковбасою“. „Ну, так у чім же діло?“ „Вам важко буде!“ „Пусте,—став“. У „Доки сонце зійде“ М. Л. завжди грав дві ролі, йому доводилось двічі переодягатись в однім акті, а крім того — на Шпоньку в „Ковбасі!“. Прошу зауважити, що вільних акторів було два: Карпенко і я. Карпенко міг грати поміщика, я — Шпоньку. Я виграв заклад — вечеро у Садовського.

„Хазяїн“ мав великий успіх і пройшов 10 разів. На масниці з Москви приїхав антрепренер Щукін,— з ним умовилися на піст. Сезон скінчився благополучно — тихо й мирно. Всі їхали в Москву. Марко Лукич на тиждень поїхав на Харківщину, де в нього було 300 десятин землі.

У Москві (1901—1902) діла були хороші, та не такі, як мавив Щукін. Мені здавалось, що причина тому „анафема Толстому“¹³ та студентський рух¹⁴. До Лева Миколайовича їздили з співчуттям багато депутацій; і „в одній такій депутації“ приймав участь і Карпенко - Карий. Лев Миколайович розпитував про наші діла і, між іншим, питав, чи п'єса „Хазяїн“ має що спільне з його „Хазяїном і робітником“. На Карого Лев Миколайович справив чарівне вражіння. Заговорили про „анафему“, і хтось спитав Лева Миколайовича, чому він не звертається особисто до царя; він відповів: „Ведь это все равно, что говорит в телефон с перерезанной проволокой“.

Московський сезон скінчився тихо й мирно, без чвар. На

П. К. Саксанський в ролі Копача („Сто тисяч“)

останнім засіданні Марко Лукич трохи поламався — ніби не хоче зоставатись. Розраховуючись, скарбник — Карпенко - Карий — виплатив йому зароблені гроші, застави не дав. Марко Лукич питає: „А застава?“ „Та ти ж зостанешся? Будем грати в Харкові,—там до тебе близенько, як кажуть, „і дома, і заму-жем“. Ми всі приєдналися до Карого. Марко Лукич ще трошки поламався і застави не взяв. Мені доручили зняти в Харкові літній театр „Тіволі“. Всі поїхали на відпочинок, а я поїхав до Харкова. Театр належав Гладкову. Коли він дізнався про склад трупи нашої, то з охотою згодився здати на процентах.

Сезон був знаменитий! Але треба було піклуватися про зимовий сезон. З першого грудня ми зняли у Соловцова Київ. Одеський міський театр орендував теж Соловцов. Він повинен був дати італійську оперу з першого грудня. Я запитав його, чи не здасть він на місяць міський театр. Одібрав від нього таку телеграму: „С 1 ноября по 1 декабря играть все разрешенные дни. Театр, освещение, отопление, оркестр, афиши, билеты, наряд пожарных, полиции, имеющиеся декорации, мебель, реквизит, некоторые костюмы на массу, полный штат служащих, кроме парикмахера, публикации в газетах,—все мои расходы, кроме авторских 300 рублей за спектакль. Последнюю неделю не репетировать. Доходные статьи: гардероб, бинокли, программы — мои. Телеграфируйте немедленно“. Я взяв театр на таких умовах. В Одесі за 28 вистав огульного взято 28 тисяч! При цьому одна вистава „Зайдиголова“ зіпсувала трохи коло, бо дала всього 332 карбованці.

У Києві діла були теж на славу. На піст запитали Житомир. Міська управа відповіла: „В виду исключительного состава труппы театр сдается вам даром“.

Цього року помер Н. Н. Соловцов. Земля йому пухом! Карий поїхав на свій хутір відпочивать і засів там писати, до Житомира не приїхав. У Житомирі весь час грали з аншлагами. Сезон закінчився щасливо і всі в добрій згоді роз'їхались на відпочинок. На літо зняли ми Харків. На осінь — Миколаїв, а на зиму (до великого посту 1903 року) — Одеський російський театр.

З початку сезону в деяких серед трупи відносінах напластовувалось щось сумне; воно висіло над нами немов Дамоклів

меч, таємниче й нерозгадане. Марко Лукич був сумний і якось осунувся. Часто, сидючи за лаштунками, засипав, а прокинувшись, забувши, що йде вистава, позіхав так голосно, що чутно було в партері. Проби призначались о 2 годині. І коли проба давно вже скінчилась, Марко Лукич приходив, сідав на кону і читав часопис, кінчивши читати, питав у сторожа: „Що ж це нікого нема?“ Той відповідав: „Розійшлися,—пробу давно вже скінчили“. Марко Лукич, промовивши „оригінально“, згортав часописа й чимчикував додому. В Одесі був такий випадок: у п'єсі Марко Лукич участі не брав, а тільки у водевілі. П'єса скінчилась. Марка Лукича нема. Минає ще 20 хвилин — Марка Лукича нема. Садовський дає розпорядження починати водевіль, передавши роль Марка Лукича Карому. Водевіль скінчився, всі майже порозходилися, коли з'являється М. Л. і починає гримуватись. Садовський показує йому годинника й каже: так і так, ждали вас,—не діждалися. Марко Лукич довго дивився на Садовського і, промовивши „оригінально“, пішов додому.

З розмов Марка Лукича в попередньому сезоні з Чикаленком та іншими земляками червоною ниточкою снувалося честолобне питання: „Чи не переросли його?“ Ця думка колупала його мозок; М. Л. там десь у таємних куточках душі своєї почував, що він уже не „над усіма“, як було раніш. Марко Лукич з'явився до театру на зорі патріотичного піднесення і, кінець-кінцем, не міг утриматись на височині,—почав меркнути, бо не працював ні над мистецтвом, ні над собою, і, виплекавши під впливом фанатичних відносин громадянства своє самолюбство,—не зміг помириться з людьми, що вирости тихо, спокійно, „во благовремени“ й пригнічували його своїм заслуженим кривавою працею успіхом. Я так розумів трагедію Марка Лукича, і мені було жаль його; він багато зробив для відродження українського театру, його заслуги не щезнуть як дим. Свою славу, як письменника й артиста, М. Л. пережив. До цього спричинився брак справжньої і театральної критики, брак самокритики. Але я любив його.

Ще в Миколаєві обрій Марії Костівни почав хмаритись... В Одесі перед кінцем сезону вона, як і Марко Лукич, заявила, що виходить з товариства. Як я не умовляв Марію Костівну,—нічого не добився. Тільки в Туреччині закон забороняє

ставити точки, „щоб не порушувати спокою розуму“; ми, отже, живемо не в Туреччині, і я тут ставлю точки ...

На піст ми зняли Херсон, вели довго переговори з Варшавою і, нарешті, зняли театр у Саксонському саду. На літо знову зняли Харків. Після Херсона Садовський і Карпенко поїхали на відпочинок. Актори прохали мене зостатися, я згодився. Зняв Берислав і Кахівку. Грали один вечір у Бериславі, другий у Кахівці! Переїзди на човнах після вистави з Кахівки до Берислава, де трупа мешкала,—була одна поезія! Місячна ніч, у повітрі ані шелехне, тільки соловейки заливаються і стугонить Дніпро!.. Так програли 20 вистав і роз'їхались на відпочинок. 15 червня почали в Харкові.

XXIX

Діла в Харкові (1903) були чудові.

26 липня від полтавського городського голови В. Трегубова я одібрав такого листа: „Милостивый государь Афанасий Карпович! 30 и 31 августа текущего 1903 года состоится в Полтаве празднование открытия памятника И. П. Котляревскому. Открытие памятника славному поэту, родоначальнику нового периода украинской литературы, является выдающимся событием в жизни украинского народа и представляет собою факт, имеющий общекультурное значение.

Полтавское городское управление, извещая о предстоящем празднике, имеет честь покорнейше просить вас, милостивый государь, почтить означенное торжество своим присутствием в качестве почетного гостя. Примите уверение в моем истинном почтении“.

Ще 1895 року, коли уряд дозволив поставити пам'ятник поетові, ми з братом Іваном, граючи в Полтаві, дали виставу, від якої чистих грошей 332 карб. офірували на пам'ятник. З приводу цього полтавський городський голова писав мені від 23 жовтня 1895 року:

„Городская дума в заседании 19 октября единогласно постановила выразить вам, милостивый государь, от имени городского общества глубокую благодарность“.

Тоді ж таки ми з братом Іваном оповістили Данила Лукича Мордовцева та професора Пелеха про дозвіл поставити пам'ятника І. П. Котляревському і написали такого листа Терещенкові: „Его высокопревосходительству тайному советнику Николаю Артемьевичу Терещенку.

„Городская дума г. Полтавы предположила поставить памятник первому украинскому поэту Ивану Петровичу Котляревскому. Правительство разрешило сбор пожертвований для этой цели произвести в пределах Полтавской губернии. Вследствие этого городской голова г. Полтавы не может пригласить официально иногородних жителей к пожертвованию, и пожертвования идут в крайне ограниченном размере. Так как нужно предполагать, что не все лучшие культурные люди Украины знают о постановке этого памятника, то побуждаемый единственно любовью к памяти первого малорусского народного поэта, творца известной всей Украине „Наталки - Полтавки“, я взял на себя смелость известить об этом ваше высокопревосходительство, в уверенности, что ваша, всегда щедрая на пользу благих начинаний, рука подаст г. Полтаве помощь для увековечения памяти первого народного малорусского поэта Ивана Петровича Котляревского. При этом прилагаю отчет о поступивших уже пожертвованиях. Почтительнейше прошу, в. в. п., извинить меня за эту декларацию. Малорусский артист Афанасий Карпович Саксаганский“.

Вважаю за потрібне підкреслити, що мільйонер Терещенко дав тільки 300 карб., цебто менш, ніж ми, актори.

До Харкова „Зюнзя“ надіслав п'єсу Карпенка - Карого „Гандзя“, дозволену 19 червня 1903 року. П'єсу ми поставили на початку серпня. Після Харкова, по дорозі на Варшаву, 20 вистав дали в Сумах. В Суми трупа виїхала 31 серпня. Ми, брати, тридцятого поїхали на свято в Полтаву.

Подаю програму урочистого відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. „Первый день — 30 августа. 1. В час дня освящение памятника на могиле И. П. Котляревского, при участии представителей администрации, духовенства, дворянства, земства и учащихся местных учебных заведений.

2. Освящение и открытие памятника Котляревскому на бульваре его имени.

3. Торжественное заседание городской думы в просветительном здании имени Н. В. Гоголя в 7¹/₂ вечера :

а) открытие заседания приветственной речью городского головы ;

б) чтение краткой исторической записки и отчета управы по сооружению памятника ;

в) научная речь о художественно - литературном значении произведений И. П. Котляревского и о его заслугах ;

г) произнесение и чтение приветствий по случаю торжества.

Второй день — 31 августа. 1. Общедоступное литературно - музыкальное утро комиссии народных чтений в просветительном здании Н. В. Гоголя в 1 час дня :

а) чтение биографии И. П. Котляревского с выдержками из его произведений и туманными картинами, связанными с именем, жизнью и деятельностью поэта ;

б) вокальные номера из „Наталки - Полтавки“ и отрывки из „Энеиды“, иллюстрированные туманными картинами ;

в) кантата, посвященная памяти И. П. Котляревского, написанная композитором Н. В. Лысенком.

2. В 4 — 5 часов пополудни — обед от города для почетных гостей, а для желающих — по подписке.

3. Вечером торжественный спектакль : „Наталка - Полтавка“ с музыкальным отделением, и в заключение — апофеоз.

Сбор со спектакля предназначается на образование фонда для открытия школы имени И. П. Котляревского“.

Здавалося, що „научные речи“ та „чтения“, виголошені на святі українського поета, мусять бути на його мові. Так думали всі, а вийшло інакше : Миколі Івановичу Михновському заборонено висловити свою доповідь українською мовою. Тоді він вийняв з палітурок те, що мав читати, і сказав : „Залишаю напам'ять вам палітурки, а зміст напам'ять про адміністративну логіку беру собі“, — поклав палітурки й вийшов. Городський голова сидів — „як у сливах“. Промову українською мовою дозволено було тільки галичанам.

У мене збереглась маленька анонімна література про поставлення пам'ятника, а також афіша „Наталки“.

А Ф І Ш А

31 - го августа 1903 года

В просветительном здании имени Н. В. Гоголя

состоится

ТОРЖЕСТВЕННЫЙ СПЕКТАКЛЬ

посвященный памяти славного украинского поэта

И. П. КОТЛЯРЕВСКОГО

по случаю открытия памятника.

(Портрет Котляревского)

А.

НАТАЛКА - ПОЛТАВКА

Украинская опера в 2 действиях (3 - х картинах). Соч. И. П. Котляревского.

Действующие лица:

Наталка, дивчина — Л. П. Линицкая

Терпелыха, ее мать — С. В. Тобилевич

Макогоненко, выборный — М. Л. Кропивницкий

Тетервяковский, возный — Карпенко - Карый

Петро, жених Наталки — А. Л. Жулин

Мыкола, родственник Терпелыхы — Н. К. Садовский

Б.

1. „Гей, не дывуйте“. Нар. песня, оркестрован. для хора и оркестра Н. В. Лысенка.

2. Кантата „На вічну пам'ять Котляревському“ — слова Шевченка, музыка Н. В. Лысенка

Испол. Н. А. Калиновская

Г. И. Внуковский

Смешанный хор и оркестр под управлением автора.

В.

АПОФЕОЗ

Начало спектакля в 8 часов вечера.

Як читач бачить, у п'есі участь брав Марко Лукич Кропивницький. 31 серпня я бачив його востаннє. Він уже зовсім погано чув і трохи не зіпсував другої дії: після слів Терпилихи: „Отак все вона приговорками та одговорками і вивертається, а до того, як ще придасть охання та сліз, то я й руки опушу“, Марко Лукич, замість монолога: „час би, Наталко, за розум взятися“, почав монолог через дві сторінки: „І Наталка так безглузділа?..“ Я був за суфлера і подав Наталці — Ліницькій: „Не рівняйте мене, пане виборний, з городянками“, — вона прийняла, повернула Марка Лукича і врятувала дію. Садовський у цій виставі востаннє грав Миколу.

Ранком 1 вересня ми виїхали в Суми, де була вже вся трупа. Діла в Сумах були гарні.

Наближався час виїзду до Варшави. Брати збиралися щовечора, трактували про всяку всячину й виробляли репертуар на Варшаву. З якої п'єси почати? Я, спираючись на антрепренерську логіку, пропонував таку п'єсу, в якій участь приймали б усі головні сили, наприклад — „Наталку“ і „Вечорниці“ Садовський відмовився грати Миколу. Тоді, як ефектний спектакль, пропоную „Безталанну“ і „Ковбасу та чарку“. Садовський стояв на тім, щоб починати „Гандзю“. Посперечалися, а коли Карпенко-Карий пристав до думки Садовського, мені зоставалось тільки згодитися. „Гандзя“ занастала весь варшавський сезон. Перший збір був 1.100 карбованців, далі, як одрізало: 200, 150 карб. Чим же це пояснити? Перший акт — страшенна нудота, весь майже на народних сценах. А що міг поляк винести після вистави, можна уявити з цих слів, що їх в останнім акті говорить Улас: „Горе тяжке, пані моя вельможна: покликали до себе, як рідного, і зрадою поганою зненацька вбили пана нашого полковника“. — „Венце нігде не поїде на українські вистави“, — сказав поляк і, дійсно, не ходив. Українці, яких була жменька в Варшаві, питали: „Гандзя“ ніби символізує собою Україну, — виходить, коли не з поляками, то сторч головою в безодню?“ П'єса не подобалась і українцям! Тепер розберімося в ролях. Друга дія: Ханенка роль не колоритна, а грає її, кажуть, видатний актор — Саксаганський. Публіка часто не відрізняє актора від автора і навпаки, — і вона винесла вражіння, що не роль погана, а чорт зна який актор. Третя дія: Лобеля грає такий значний актор, як Карий, а ролі — абсолютно ніякої. Жозефіна — це одна нудота. Нарешті, в п'єсі порядні ролі тільки: Пиво-Запольський і сама Гандзя. А чого вартий монолог Ханенка в останній дії: „Я не знав, що лях став тобі милим?!“

Найкраща українська трупа повинна була мати ідеологію: „Подай же руку козакові і серце чистее подай“. А ми в першій виставі показали гетьмана, що „зрадою поганою убив ляха“. Часописи — як у рот води набрали!.. І ми поїхали з Варшави... з 4.000 карбованців збитку!

XXX

У Києві, як і завжди, збори були чудові. Тут ми одібрали п'єсу „Суєту“, що була дозволена цензурою 9 листопада 1903 року. „Суєту“ вперше поставили у мій бенефіс, 7 січня 1904 року. П'єсу сприйняло громадянство як сенсацію. Збори повнісінькі. Карпенко після кожної вистави одержував десятки листів. П'єса подобалась і пройшла 15 разів. Серед значних громадян знайшлися такі, що не могли примиритися з тим: як таки так, генерал і його донька-інститутка розмовляють українською мовою, — і радили переробити останній акт так, щоб усі, крім батька й матері, говорили російською мовою. На питання — чому Отелло, венеціанський мавр, у Шекспіра говорить англійською мовою, ці мудрагелі не знали, що відповісти. Факт той, що п'єса внесла і нову ідею, і дала низьку цікавих і нових типів. Сезон скінчився гаразд. На піст товариство переїхало до Єлисавету. Тут одібрали звістку про смерть Михайла Петровича Старицького.

На літо зняли Катеринослав. Осінь грали в Полтаві і Харкові (до 1 грудня). Цього разу зняли театр Львова, що на набережній Лопані; а з грудня й по великий піст знову зняли в Києві театр Бергоньє. Діла були хороші, навіть у Харкові, де театр стояв у такім місці, що не вабив публіку. Збори тут держались, дякуючи „Суєті“, яка за півтора місяця пройшла 15 разів при повних зборах. Піст 1905 року грали у Житомирі, в цирку Фельденкрейза. Сезон кінчився гаразд, не зважаючи на те, що друга половина посту була далеко слабша через розрухи політичні та єврейський погром. В Житомирі ми з братом Миколою поділили майно й розійшлися надовго. Спершу він поїхав додому, а потім, помирившись з М. К. Заньковецькою, виїхали за кордон, де він два роки був директором Галицької української трупи. Про це читач найде подробиці в його згадках.

Карпенко-Карий на другу половину посту не приїхав. Я згодився на прохання трупи й поїхав грати на товариських умовах спершу до Бердичева, де діла не було через розруху, потім до Вінниці і до Кам'янця-Подільського. В Кам'янці я одібрав від брата Івана великого листа, в якому, між іншим,

П. К. Саксатанський в ролі повара („Сгета“)

він пише: „По правді тобі скажу, тепер, коли все скінчилось, що я з Житомира тікав, щоб не бачити, не чути розділу; я боявся, щоб лиха доля і підлий темперамент не втиснули мене в нові нальоти неприємних вражінь, а може й яких гнівливих вибухів... Нехай нас бог розсудить, а все ж краще розійтись, ніж жити в таких стосунках, як жили ми цілий рік...“

В Кам'янці ми мали хороші діла, а закінчили неждано раніш, аніж сподівалися: на виставі покликали мене до губернатора в ложу і від нього я дізнався про „Цусіму“... Ледве догравши виставу, я заявив товариству, що далі грати не можу. Через кляті нерви я кілька ночей не спав — все верзлось мені цусімське лихо. Жах, як здумаю про людей, залиту кров'ю палубу!.. Краще не згадувати!..

Я виїхав до брата Івана на хутір „Наdejда“ у Херсонщину.

На літо зняли Харків („Тіволі“), на зиму з першого листопада — Одесу (руський театр). В Харкові діла були чудові, кінчили тут у вересні й переїхали до Полтави. На політичнім обрії хмарилось, але ніхто не ждав того, що сталося. Діла були у нас хороші. Тут кінчили 9 жовтня. Вироблено було таку дислокацію: по дорозі до Одеси дати п'ять вистав у Кременчуці і десять вистав в Олександрії. 10 жовтня о шостій годині ранку артисти, що не грають у Кременчуці, їдуть до Олександрії. Майно поділили на три частини: одна (п'ять вистав) їде до Кременчука, друга до Олександрії; решта і вся роба артистів, без якої можна обійтись, — пішла на Одесу. О шостій годині ранку 10 жовтня поїзд пішов на південь, і всі артисти, що не грали в Кременчуці, поїхали до Олександрії. Решта артистів повинна була виїхати о 4 годині по обіді на Кременчук. Я мав звістку з Кременчука, що на п'ять вистав квитки продані. Коли о 4 годині всі з'їхалися на вокзалі,¹ то дізналися, що сталася „забастовка“. На залізниці я довго бігав „по начальству“, але воно само нічого не знало. „Ми тільки пульс, а серце наше в Москві“, — сказав мені один з помічників начальника станції. Всі вернулися назад. Я лишився, думаючи дізнатись, коли, принаймні, піде поїзд. Всі під'їзди загорожені вагонами, вокзал повен людей, повно і на пероні. Крапав дощик, віяло холодом... підійшов до однієї купки людей, — всі журяться: „Коли ж поїдемо? Коли тут затримують

два - три дні,—подохнемо з голоду...“ Якась баба так голосила, що я не витримав і кинувся тікати. Сідаючи на візника, побачив знайомого начальника станції. Розпитую. — „Ходім, каже, до мене“. Прийшли. Тут зібралися два поміщики, касир і дехто з службовців. Всі розмови кінчались горілкою, а потім, як водиться, пісню. Касир під гітару співав диким голосом: „Солнце всходит и заходит“. — „Ну, що, як вам подобається?“ „Нічого“. — „Я не пропаду: коли що трапиться,—зараз в оперу“. Всі вже були п'яненькі. Я нічого не дізнався, бо ніхто нічого не знав, і з тяжким настроєм поїхав додому. Темніло, почався густенький дощ, небо хмурило, погане, як настрій. Пройшло кілька днів, а віз стояв на місці. Пошта й телеграф закриті, банки не функціонують,—ми одрізані від артистів в Олександрії. Рішили поставити спектакль. Сяк-так підібрали артистів на „Безталанну“. Перед початком я відійшов від завіси, подивився в залу — повно! Ну, думаю, хоч тут повезло. Дзвоник... За лаштунки прийшов депутат і заявив, що зараз почнеться мітинг. Ми пішли додому. Ранком до мене приїхав міський голова Трегубов і дав мені 150 карбованців, які я роздав трупі.

Тільки через два тижні ми вибралися з Полтави і прибилися до Одеси. Тут була ще більша розруха, а все це не сприяло театральній справі. В суботу 17 грудня біля кав'ярні Лібмана кинуто дві бомби. Від страшного вибуху все здригнулось і кинулося врозтіч. Я йшов до театру й був близько Колодязного провулку. Уявляючи собі, що стріляють по Дерибасівській вулиці, захоплений загальним панічним жахом, я добіг до Колодязного провулку і став за ріжком. Візники насакували на людей, дехто падав, біготня, крик, паніка, гуркіт від закривання жалюзів... Не важко уявити собі, чи до театру було...

У грудні я звернувся до орендарів театру з такою пропозицією: „Бедственное положение театра, происшедшее от погромов, увеличивается еще больше тем, что все население Одессы терроризировано, и одни совсем уезжают из города, а другие боятся вечером выходить из дому. С сегодняшнего дня, как это достоверно известно, прекратятся спектакли в Сибиряковском и городском театрах.“

„Сняв русский театр при совершенно других условиях жизни во всей России, я приехал в Одессу для выполнения контракта.“

При таком положении, в каком Одесса находится сейчас, во всех отраслях торговли и промыслов все несут колоссальные потери. По всем этим причинам театры пусты, и актеры, и антрепренеры неминуемо должны разориться и в конце концов голодать. При таких условиях невозможно больше ждать, — нужно заблаговременно разрешить этот кризис взаимопомощи всех заинтересованных в том, чтобы театры действовали и чтобы артисты не голодали. Тут нужно уже не условия исполнять, а спасать людей! Для этого все участники должны нести убытки, а не один человек. Следовательно, мне, моей труппе, и арендаторам театра необходимо нести одинаковые убытки. Театр стоит 150 рублей, вечеровые расходы — 80 р. и труппа — 133 р. Итого 363 р. Вечеровые расходы мы уменьшить не можем, так как они слагаются из разных форм труда. Поэтому 80 р. должны быть погашаемы ежедневно и обязательно, какой бы сбор ни был, а потому этот расход из всякого сбора должен быть прежде всего пополнен; остальной сбор должен быть разделен поровну между труппой и Г. Долиновым. Так должно быть до тех пор, пока сборы не войдут в норму расходов — 363 р., и только то, что будет свыше этой суммы, получаю я и Карпенко - Карый, играя до того времени безвозмездно. Если бы сборы были меньше суммы вечерового расхода, то я доплачиваю недостающую сумму лично сам и, кроме этого, принимаю на себя уплату жалованья всем рабочим. Затем, когда жизнь войдет в нормальное течение и сборы превысят 363 р., — вся сумма, превышающая эту цифру, поступает — в погашение платы за театр — Долинову, пока будет покрыта полностью плата за театр“.

З антрепризою погодилися на підставі викладок, що я зробив. Тоді я звернувся до трупи з такою пропозицією: „Починаючи з десятого жовтня по день приїзду до Одеси, я втратив три тисячі, а приїхавши до Одеси, щодня несу колосальні збитки. Діло йде до того, що далі я не зможу виконувати своїх зобов'язань. Я звернувся до антрепренерів-орендарів театру Долінова та Дідицької, з такою пропозицією: з вечерового збору перш за все вираховується видаток, який зменшити неможливо, — 80 карбованців, решту ділиться між орендарями й трупю до того часу, поки збори не під-

німуться вище 363 карб.; далі все, що вище цієї суми, йде орендарям на поповнення недоборів за театр, а коли цих сум не хватить, то добирається з моєї застави (2.000 карб.). Коли б Долинов та Дідицька не згодились на це, то далі я не грав би, але вони згодились, і тепер ми граємо на цих умовах. З свого боку я буду працювати вкупі з Іваном Карповичем, підтримуючи трупу безплатно. Може кому все, що я пропоную, не подобається,—прошу подати свою думку, як вийти з цих обставин? При цьому повідомляю трупу, що Дмитро Петрович Ляшенко, ідучи назустріч моему бажанню продовжувати діло за таких тяжких умов, з свого боку відраховує з вішалки половину, яка йде на користь трупі“.

Трупа згодилась, я згоду цю закріпив у нотаря, і сезон закінчили. Орендарі одібрали все, трупа теж. Ми з братом нічого не заробили, а навпаки — втратили за два тижні три тисячі (маючи право не платити трупі на підставі форсмажора). За півтора місяця одеських недоборів 6 тисяч, заставу антрепренерам 2 тисячі, заставу градоначальству 2 тисячі, —разом 13 тисяч збитків. Фірму врятували і з честю виїхали на постовий сезон спершу до Херсона, а на другу половину — до Миколаєва. У піст нам пощастило: в Херсоні, за 12 вистав, валового взято 7.800 карб., у Миколаєві — 8.400. На празники переїхали до Вознесенська. Я поїхав до Одеси провідати свого сина, що вчився в реальній школі св. Павла. Одїжджаючи, я зайшов до брата Івана; він був, як і завжди, бадьорий духом і веселий, виглядав багатирем. Іван взагалі був атлет, найсильніший у сім'ї: він гнув підкови! До Вознесенська я повернувся напередодні свят. Зайшов до брата і не пізнав його: пригнічений вигляд, блідий, смутний, з якимсь жахливим передчуттям. Лівою рукою держався він за серце, боявся поворухнутися, немов під серцем був гострий ніж, „Що сталося?“ питаю. „Захворів зненацька, болить отут -о“, — він показав мені місце, де селезінка. З цього часу він танув і хилився, мов під корінь підрубаний дуб.

У Вознесенську діла були порядні. На „проводи“ ми виїхали до Таганрога на місяць. Проїздом я зняв Катеринослав з 29 червня до 1 вересня. В Таганрозі діла були хороші.

П. К. Саксепанський і художник Васильківський на відпочинку в Геленджіку

Після Таганрога на шість вистав ми завітали до Ростова. Братові було то краще, то гірше. З Ростова трупа роз'їхалась на відпочинок. В Ростові я востаннє бачив Костя Стояна, він вийшов з Московської опери й професорував тут у музичній школі. Скоро після цього він виїхав до рідні в Болгарію й там помер. Я заїхав у справах до Одеси, забрав сина й поїхав на хутір до Івана.

В Єлисаветі був друг нашої сім'ї — Панас Іванович Михалевич, відомий лікар. Брат заїздив до нього, і той сказав Іванові, що він має опух селезінки. Братові Петрові, що жив тоді в Єлисаветі, Михалевич сказав : „По-моєму, дни его сочтены — у него рак селезенки“. Так і сталося. Ця смертельна хвороба почалася з селезінки, тяглася півтора року й надто мучила сердешного.

XXXI

Катеринославський сезон був чудовий, та не на радість : братові було все гірше, а це впливало на мій настрій. Дивитись, як тане любима людина й не могли подати допомоги, — це така мука, про яку тільки той знає, що переживав такий скрут. Трупа переїхала до Харкова, де грала в цирку Грікке. Діла були порядні. Тут вперше я випустив небогу — Садовську (доньку покійної сестри) в ролі „Наталки“ : вона була так схожа з покійною матір'ю своєю, що ми з братом, стоячи за лаштунками, плакали...

Карому погіршало і товариство дало йому відпустку.

От він і зараз у мене перед очима : сидить на бульварі, що біля „Слав'янського готелю“. Вигляд безнадійний, сумний. Актори компанією підходять до нього, намагаються розважити, розвеселити... Передчуття хвилює його, а вся істота прагне до життя і творчості. Душа й тіло немоціні... Тяжко мені... Я розумію сумний погляд його розумних сірих очей... тяжко мені...

Через півмісяця він знову почав грати. Виходив на кін немоцним, а серед вистави ставав бадьорішим : нерви напружувались, він виставляв всі батареї свого сильного організму проти тяжкої нездоланної хвороби.

Після Харкова трупа переїхала до Кременчука. Карий поїхав відпочити і розважитись до Києва. З Києва він писав мені :

„Тільки сьогодні почуваю себе краще і пишу, дорогий брате. Будь здоров з новим роком! Сьогодні випік одну ніздру електрикою. Через 7 день випечу й другу, це буде сьомого, і сьомого ж виїду до Назара (син Карпенка - Карого, П. С.). Там проведу 8, 9 й 10, а 11 виїду до Умані (з Кременчука ми переїхали до Умані), де, очевидно, буду грати, принаймні, до першого лютого. Хіба, не дай бог, переміниться стан здоров'я. Я буду мати з собою закордонний паспорт і, як тільки не буде краще, катну в Берлін, а покищо не лікуюся. Щодня буваю 2 години у Чикаленка, а коли я не піду, то він буває у мене, бо мешкає близько. Не споримо зовсім. Коли я з ним не згоден, то промовчу: очевидно, він так само. Зовсім нігде не буваю, а через те не знаю, які театральні діла. Відомо, що до празників у Гайдамаки були сильно погані діла, та й на празниках кепсько. Лисенка бачив у Жені. Говорив, що Микола зняв на піст „Театр грамотности“.

З Кременчука ми приїхали до Черкас, а на кінець сезону в Умань. Сюди на десять вистав приїхав Карий. Тут він кінчив свою артистичну діяльність: він уже більше не грав. Після уманських гастролів Карий виїхав на свій хутір в Херсонщину. От що писав він від 16 лютого: „Любий брате! Завтра їду до Єлисавету, а через три дні, відтіля — в Ялту, з божою поміччю — шукати кріпості тіла, бо я найбільше і потеряв іменно кріпость тіла: „Дух бодр, — плоть немощна“. Ще не бачився ні з ким і не знаю, що скаже Афанасій Іванович, але сам я інстинктивно чую, що мені треба сонця і тепла і що під теплим сонцем півдня мені стане легше. Надоїло хворіть. Хочеться працювати, бо без праці скучно, а через безсилля трудно сидіти, навіть за письменним столом. От і зараз — тільки що сів, а вже голова важка!.. Взагалі, однак, можу сказати, що мені не гірше, а краще; хоча це краще таке мале, що ледве я його помічаю, а все ж таки помічаю, що мені ліпше як було. Звичайно, в один день не поправишся, і коли треба було цілий рік, щоб так ослабнути, то, мабуть, не менше треба буде, щоб оправитись.

„В Ялті мені буде скучно, це я знаю зарані, бо я не привик так собі лазити по світу, і якби тут було тепло, то я б зостався на хуторі, бо тут і уютно, і приємно, і не скучно. Я тепер хотів би здоров'я більше всього. Будь здоров. Кла-

няйся від мене всім. Мові скажи, що коли у піст не будете грати, то нехай приїздить на хутір, — місце знайдеться. Твій Іван“.

В Умані ж таки я одібрав першого листа від брата Івана з Ялти, писаного 23 лютого: „Дорогий брате Панасе! Приїхали ми в Ялту 20 лютого. Ще не устроїлися, бо той пансіон, що ми мали заснувати там своє мешкання, зайнятий до другого березня. Другого березня ми туди переберемося, а покищо живемо в Гранд-отелі і платимо 1½ карб. в сутки. Доїхали більш-менш спокійно, хоча пересадкою на Синельниковій перебились сильно, бо прийшлося там міститися 9 годин. Зате море було тихе.

„Будущий наш пансіон—на Арнаутській вулиці, квартира госпожі Радомської. Платимо: кімната—30 карб. і все готове по 40 карб. з носа, ітого 110, та ще деяких розходів рублів на 15 набереться.

„У Ялті зараз холодно, як у псарні. Кажуть, що так давно не було, але все ж таки, закутавшись у тепле пальто і насувавши шапку на самі вуха, я сидю по три години над берегом і слухаю, як реве море, і дихаю тим мілким дощиком, який несеться по бульвару вітром від хвиль, що розбиваються об скелі. Гори в снігу, але все готується до весни, — от-от і весна почнеться. Я почуваю себе, здається, ліпше і жду з жадобою сонця та тепла, бо певен, що вони мене підтримають.

„Крамаренка ще не бачив, бо не зібрався оповістити його про себе. Нема гірше, як сидіти сорокою на тину. Коли б уже устроїться на кватирі, тоді якось і мислі інакше реагують. Будь здоров. Софія та Іван“.

Я все сподівався, що брат одужає, і вів переговори з літнім Київським театром, що в Купецькому саду. Зняв його на літо 1907 року з першого травня і, скінчивши сезон в Умані, поїхав до Києва підписати умови. Підписавши умови, я виїхав до Єлисавету, де мешкав до останніх чисел квітня. Тут я одібрав ще чотири листи від брата з Ялти, які й подаю: „22 бер 1904. Ялта. Любий мій брате Панасе! Безмірно дякую тобі, мій коханий, за твою сердешну щирю турботу про мое здоров'я, за твої любі листи, так благодатно впливаючі тут на мій нравственный настрій. Прошу тебе вибачити, що я не так, як

слід, часто відповідаю тобі, але уваж мені, бо я буваю в такім стані, що пари слів не зв'язу.

„Ми їхали сюди і, як дурень, думкою багатіли: приїдемо в Ялту, а там тепло, а там сонечко і світе і гріє, трава зеленіє, квітки цвітуть і пташечки щебечуть... І разом з ожившою природою оживали і сами; і так мені здавалося, що досить забачити картину повної весни, досить дихнуть благодатно теплим повітрям півдня, як я стану зразу на бистрі ноги й видужаю... Аж ось тобі... Приїхали в Ялту: гори в снігу, сонця нема, слякоть, холод; хмари висять над головами, пусто і сумно, як у великому городі на перший день великого празника... Така обстановка має препоганий вплив. Щодня ждеш, що завтра буде краще, а завтра так само, і знову мучиш себе надією, що завтра буде краще... Сьогодні наче найкраще, але все ж таки ще не весна. Звичайно, що у вас ще гірше, але у вас ми знаємо, що до травня нічого сподіватись тепла, а тут Ялта — наша Рів'єра, і таке робиться, хоч з хати не вилазь. Либонь уже повертає на краще: Завтра... бач, так привик надіятись на „завтра“, що й тут не видержав!.. У всякім разі я не думаю тут довго zostаватись, бо сильно скучно. Мені здається, що на паску (22 квітня) і в нас буде тепло, принаймні близько до тепла, а через те я приїду на паску додому. Дома веселіше і спокійніше. Я, знаєш, не привик жити у пансіоні, і мені тут не добре, але перемінити вже не можна — мусю терпіть. Нема тої недоторканої самотійності, до якої я привик. Скрізь підлягаєш під загальний смак, а це вже чорт батька зна що. Хто його зна, може, живучи в готелі, було б ще гірше, а тільки там є привичка: незалежність. Лічусь, як я тобі, здається, писав, водою, електричеством і світом, але толку ще ніякого не бачу. Може буде толк, а поки нема. Почуваю себе, навпаки, гірше з того часу, як став лічитись. І так завжди: доки не лічусь — доти й краще мені, а як почав лічитись, так і гірше... Очевидно, мене угнітає процес ліків і та залежність від ліків, яка скрізь є. Наприклад: треба встать в таку пору, коли я привик ще спати, треба зараз наїстись, і в клозет піти, щоб в лікарні не захстілось, а всі такі примуси роблять неприємне гнітуще вражіння. Сьогодні себе почуваю краще і пишу оце вже третій доволі довгий лист: але

вчора так було погано, як ніколи. Сьогодні їздив до Лівадії, може, гарне повітря мене освіжило. Пиши мені, брате, без счоту з тим, чи одповів я, чи ні, бо я б і рад іноді писати, та несила.

„Немало ми сміялися з твоїх порівнянь в листах, де ти пишеш про інтелігентні трупи... Від Чикаленка я листів не маю і знову йому не пишу. Ох, коли б здоров'я мені вернулося, я б на них не перо підняв, а дрючок - перо! Багато накупіло, та сили нема висловити лютість сатири. Будь здоров. Цілуємо тебе, С., І. Тобілевич“.

Лист від 31/III 1907. Ялта.

„Любий мій брате Панасе! От уже послідній день марта, от уже я тут сидю 40 день і жду живущої і цілющої сили від повітря і сонця, — а їх нема й нема. Днів три оце було хоч сяк-так; один день навіть тепло, а зате сьогодні зовсім нагадує Харків в грудні місяці: і так же сиро, і так само холодно, ще й дощ моросить, як через густе сито, а гори насупились, а хмари неприємно висять — мов хотять плюнути ливнем... Брр... Аж мороз по кожій йде! І до всього цього тут у хатах якось особливо холодно, неначе у погребі сидиш. Скука невимовна, як болотяка у Бобринці. Соня розказує пансіонерським бабам твої анекдоти і тим розважає себе; а це зараз сидить і дуже прудко крутить руками, неначе суче дулі, а придивившись, — вона в'яже кружево. Вже 8 годин вечора. Ми тількищо пообідали. Обід мені не подобався, і я зараз буду їсти яйце і кисле молоко по способу Мечнікова, т. є. їсти я буду по собственному способу, а молоко приготовлене по способу Мечнікова... Через шість день я кінчаю купатись. Послідні 12 ванн я взяв углекислих і мені, здається, трохи легше, принаймні, я наче бадьоріший. Кожний вечір у цей час пишу листи і не втомляюсь. Переписуюся з Комарем* з поводу продажі III і IV томів. Уступаю 60%... Га? Чи ти нічого не скажеш?.. Еге, так от уступаю 60%, і то ще, мабуть, не куплять бо щось крутять. От що значить — свобода, от що значить — дозволили видавати українські газети, а перше — „Киевская Старина“ з поміччю Чикаленка купила б, а тепер де там купувати такі речі, що тичуться до культури. Жди, коли ті овочі будуть,

* Михайло Комар — нотар в Одесі.

а тут треба політику розпроважувать! Політику серед некультурного, неграмотного народа, серед народа, який на питання: якої ти нації — відповідає: православної... На від'їзді з Умані я умовився з Костюченком*, щоб він взяв на себе комісію продати перший і другий томи, або в Харкові, або Маркевичу** за 2 тисячі, а що вище цієї суми — то йому. Очевидно, або забув, або роздумав, бо відомості про це не маю, а через те, що він згодився, мені самому починати переписку ніяково було, щоб не пошкодити умовам. Тепер же, прождавши довгий час і не маючи відповіді, буду писать до Маркевича, а може пізніше сам заїду до Полтави. Та I і II томи мене не турбують, бо я певен, що їх скоро куплять, а хоч і не куплять, то я потері не маю. А от 3-4 т., що лежать в „Обществі печатного діла“, треба продать. За що продать, то продать, аби хоч даремно не пропали, бо це общество, не знаю чи я тобі писав, хоче зовсім ліквідувати свої діла... Така то рахуба! Чикаленко знає про ліквідацію, пропонував мені вислать все видання, яке осталося на складі общества — в „Київську Старину“. Але варт палац Паца, а Пац палаца!..

„Ох, як би я хотів, ой, як прошю бога, щоб вернулося хоч половина булого здоров'я!.. Скучно без праці, а працювати, мабуть, не зможу. Думаю ще поїхати на Кавказ.

„Ванни углекислі тут іскусствені я брав і почуваю себе легше, то, мабуть, натуральні з підогрітого нарзану підняли б мою енергію. Тут доктор Іванов, що має лікарню, раїть їхати; а зо мною разом в однім пансіоні живе, пам'ятаєш, кавалерійський офіцер Роговський,—так він каже, що йому і спину пекли, і що не робили — не помагало, а на Кавказі за три неділі ванни нарзану оживили, і нині — як лут. Рішив виїхати звідциля 17 і, очевидно, 19 буду переїздити кур'єрським в Єлисавет. Жду — не діждуся. Надоїло на курорті без курорта. Будь здоров. Твій І. Тобілевич“.

На страасному тижні брат проїздом на хутір заїхав до мене. Вигляд у нього був тяжко хворого, хоч він і бадьорився. Видимо, він погасав, і мені було тяжко дивитись на нього. Я по-

* Костюченко — касир моєї трупи.

** Григорій Іпатович Маркевич — власник книгарні в Полтаві.

чав втрачати надію на те, що він одужає. Радив йому зараз же їхати за кордон.

Після свят я виїхав на сезон до Києва. Діла були дуже хороші, та вони мене не цікавили: всі думки мої були там, біля хворого брата. Всі листи його були песимістичні. Подаю останнього листа від 26 липня. Лист жажливий, гнітуший...

„Любий мій брате Панасе!

„Ох, братику, як мені тяжко терпіти хворобу — одному богу відомо! Та ти своїм рідним серцем це почуваш. Спасибі тобі за твої рідні листи. Пиши, мій любий. З першого липня я, очевидно, простудився, і в мене знову почало боліти з лівого боку в області селезінки, а іноді в грудях і в шлункові зовсім так, як буває літучий ревматизм. Апетиту нема, але їм разів п'ять у день — прямо сказати — знехотя. Енергії нема, хоч ще сам і встаю, і одягаюсь, і проходжуюсь, але... погано. Написав у Берлін в клініку Боаза, чи можна його застати. Треба взяти паспорта. Це можна зробити у київського губернатора. Нехай Костюченко розпитає, я пришлю паспорт. Це тобі легко зробити при знакомстві, бо як посилати в Херсон, то поки получу — замучусь. Напиши мені про це зараз.

„Петро* приїхав худий. На галушках, на затірці та варениках він поправляється видимо. Годує мене перепелами, а вчора навіть бекасів набив. Сьогодні я маю жаркое з хорошої дичі, — славний хлопець! Як не влещієся — матимеш на старість утіху. Дай боже!

„До першого липня я себе počував прямо виздоровляючим і — на тобі — такий поворот. Опанас Іванович** заслаб, ще не справлявся: чи тиф, чи тифоїд. Жду листа від його сина Фані!.. А, боже мій, боже, помилуй нас! Постройка подвигається, але й гроші, як крізь пальці, течуть. Огорожа в сажень заввишки 40 погонних сажнів уже готова. Ворота, фіртки, наборки такі, що й на 500 верстов немає. Воно зразу здається, що це лишне, але жити в руїнах тяжко. В пристройці я маю: кухню, кладову й дві кімнати, коштуватиме більш 3 тисяч. Ліс на 1.300 карб. дали у борг, аби здоров'я — виплатю...

* Мій син, тоді учень Одеської реальної школи. П. С.

** Міхалевич, лікар.

„Як би я хотів тебе, мій любий, бачити!.. Думаю, як буду жив, приїхати у Полтаву в часи вашого там пробування. Може, разом продам I—II томи для видання окремими п'єсами.

„Урожай неважний. Будь здоров. Пиши за паспорт скоріше. Як одберу відомість, що Боаз у Берліні, — поїду. Якщо у мене рак, то операції робить не буду: все одно помирать треба.

„Твій всім серцем Іван. Всі тобі кланяються“.

17 серпня я одібрав телеграму: „Буду суботу Києві Іван“.

Не зумію передати нашої зустрічі. Це був не Іван - велетень, а тінь його. Він ішов підбільшено бадьоро й питливими очима дивився на мене. Треба було зібрати на поміч всю силу енергії, щоб не розридатися, побачивши його лице, на якому було написано: „мані, факел, фарес“ ... Ми обнялись. У грудях моїх колотило, я ледве здержував себе. Дружина братова ішла рядом і здавалося, почувала те, що й я. Поїхали в отель Кане, де я зняв для брата номер. Я побіг до друга нашого, лікаря Підрізана, і попрохав його влаштувати консилиум. Якась надія на чудо ще тліла в мене. Я сповістив Чекаленка й інших знайомих про приїзд брата. На консилиум прийшов Підрізан з Яновським. Брат заявив їм: „Що б не сказали ви мені, я в Берлін все одно поїду“. Цілу годину лікарі обдивлялись хворого. Яновський сказав мені: „Щоб конче вирішити про його хворобу, треба зробити аналіз шлункового соку. Про те, що у нього рак, одно тільки ясно говорить, це те, що він так довго й безнадійно бореться з хворобою“. Я спитав, чи може хворий доїхати до Берліна? І Яновський відповів, що у хворого ще сильне серце.

Другого дня, 19 серпня, я виряжав хворого за кордон. Ми, обнявшись востаннє, кілька хвилин говорили пошепки один одному в ухо. Я здержував себе всіма силами, поцілував його в руку й перехрестив. Сіли у вагон... Останнє коливання білої хустки, і кур'єр умчав від мене того, кого я так любив... Вечором ішла п'єса „Паливода“, що її написав Карпенко - Карий. В театрі повно, і такий здоровий регіт, що трусилися стіни; а той, що дав такі хвилі щастя й забуття від життьових незгод, — їде прибитий, немощний... Це колупало мій мозок... Цілу ніч я не спав. З Варшави я одібрав листівку

від братової. „Дорогий Панасе! Сьогодні в 3 години дня ми в Варшаві. Іван бадьоро переносить дорогу. Усю ніч спав добре, болю не було, тільки сильна слабість. Зараз сідаємо на заграничного кур'єра, що, кажуть, без пересадки має нас завтра о 8 годині ранку завезти у Берлін. Напишу. Софія“.

Я ждав звістки з Берліна, яку й одібрав 26 серпня. Братова писала: „Любий і дорогий брате Панасе! З божою поміччю та совітами добрих людей добрались ми з Іваном благополучно до Берліна. Іван всю дорогу спав, так був утомлений, але у Варшаві нізащо одпочивать не захотів і ми, переїхавши на заграничний поїзд, поїхали далше. Місце в спальнім вагоні, слава богу, ще захватили. Поїзд летів, як скажений, і ми, сівши у Варшаві в 4 години після обіду, в Берліні були в 8 год. ранком. Заїхали в отель „Москва“, де за 7 марок найшли маленьку кімнатку. Після дороги Іван ліг, а я шатнулася шукати того переводчика, що нам Євген Харлампович рекомендував — не застала його дома, сказали, що завтра лиш буде. Ждемо до завтра. На завтра іду до нього пораньше, застаю, балакаю й бачу, що це звичайний собі мішуріс — просто лакей з дубовими нервами. Все ж таки розказую йому все і прошу, щоб він прийшов поговорити з хворим раніше, ніж повезу його до професора. Прийшов після обіду, договорився везти завтра в половині дев'ятого. Добре. Ми встаємо рано, щоб не спізнитися. Іван одягнений сидить і в лихорадочнім стані жде час, другий — нема. Уже 8 — нема; уже 9 — нема. Лечу до нього, а він і не думає навіть їхати. Яка подлість! „А разлі так можна їхати до професора зря? Нужно прежде мочу ізследовать“. Так ви ж обіцяли, що поїдете сьогодні. „Обіщав? я не міг обещать такой глупости“. Біжу додому. Уже половина десятого. Що робить? Тут у Івана стрепенулась давня рішучість, він встав, добре вилаявся і сказав: „Ідемо сами“. І ми поїхали. Прийом ще продовжувався, і нас прийняли послідніх. Світ не без добрих людей усюди. Зараз же найшлась дама — полька, що допомогла мені об'яснити дещо асистентові по-німецьки: хто ми і звідкіля, а як прийшла черга нам іти до професора, а ця дама вже пішла собі, то я в критичну хвилю все розказала Боазові по-французьки. І де у мене набралось красномовство:

в час звичайний мені здавалось, що я усе вже забула, а то — де слова бралися сами собою! Іван був в восторге, бо перед тим, як іти, ми читали псалм Давида: „Не бойтесь и веруйте: в минуту скорби он поддержит вас и сам поведет вас туда, где будет спасен от нужд ваших, и не вы говорить будете, а бог будет говорить устами вашими“. Після огляду Боаз сказав, що зробить усе, що знає і зможе, щоб урятувати слабого. Сказав, що не можна визначити, що за хвороба, а треба понаблюдати хворого і для цього потрібно, щоб слабкий зараз же їхав в його клініку, і дав адресу. Ми зараз же з Іваном поїхали. Тут його поклали в чисту і м'яку кровать, укутали двома одіялами пуховими, дали подушку з гарячою водою, бо він змерз страшенно, поки доїхав, і зараз же заснув. Тоді я поїхала забрати у гостинниці свої речі і розплатитися. Це заняло не мало часу, бо страшенно далеко. Коли вернулась, то Іван уже не спав і був по обіді. Хвалився, що виїв усю порцію такого супу, якого зроду не їв. І от ми вже тут третій день сьогодні. Щупають у Івана бідного всі боки. Учора була тяжка штука — викачування соку шлункового. Іван переніс це мужньо, але в результаті це його дуже ослабило й знервувало. Він цілий день в полусні. Біда, що розстройство шлунку не перестає помімо того, що дають йому нужні лікарства: воду задержуючу, вино червоне, порошки якісь і нічого сирого — ніяких фрукт, крім вареної чорники. Боже мій, боже! Що то з того буде? Вони ще нічого не говорять, що у нього. В кожному разі на цім тижні це виявиться. Я тільки бачу, що Іванові не легше, хоч діло тут поставлено дуже серйозно. Ціна за ліки і содержания — страшенна. Я злякалась, як побачила цифру: за 1 день за нас двох — кімната і харчі — 32 марки, професорові щотижня 60 марок, а лікарства окремо. Ну, що робити! Нехай лічать. Цілую тебе міцно. Любяща сестра Софія. Пиши. Дай цей лист Марії. Я не маю часу часто писати, бо кожну хвилину біля хворого. Так натупаюсь за день, що й нема коли писати. Оцей лист тобі я пишу три дні, бо знаю, як ти тривожишся“.

Останнього листа я одібрав 31 серпня. Цей лист подаю як бюлетень останніх днів життя нещасного брата.

„Дорогий Панасе! Не маю нічим веселим тебе порадувати. Навпаки, — Іванові все гірше й гірше. Боже мій, і яка це страшенна хвороба у бідного Івана. І якими вона іде скачками від початку і до сього часу. І які страждання і томлення переносить він і я біля нього, то це тільки один бог знає... Вчора професор сказав мені, що можемо вже вертатись додому, що ця хвороба не піддається ні операції, ні лікам. Іван аж зрадив, що його вже пускають додому, бо щодня хотів вже їхати, щоб тут не вмерти. Цього він страшенно боявся, дожидаючи, поки доктор скаже своє рішення. І от сьогодні вранці, після тривожної ночі, що він не міг заснути ані крихти, а все пив воду, сьогодні він піднявся трохи на ліжку, та як закашлявся, як піде кров здоровенними кусками! І так багато, багато крові. На превелику силу діжурний лікар та сестра затамували. Я думала, що це вже буде всьому кінець. Слава богові, кровотік перестав, але вони кажуть, що нема ніякої певності, що це не повториться з більшою силою і... тоді... Івана поклали навзнич, і він після такої потері крові лежить білий, білий і як лід холодний. Боже мій, боже, поможи мені в важкій моїй годині! А що буде сьогодні вночі, а завтра, коли ця ніч пройде?.. Не даром я так страшенно боялась цієї подорожі: чула моя душа горе. Іван тепер заснув ніби, але щохвилини прокидається і ковтає лід, — тим тільки й живе сьогодні. Вони кажуть, що коли отак не повториться днів через 8, то можна буде їхати. Ох, дай то, господи, щоб він ще міг побачити свою рідну Україну і там уже померти, коли це неминуче судилося йому! Він сам цього вже бажає. Він уже бажає умерти і просить бога, щоб умерти скоріше, тільки не тут, не серед чужих, не на чужині. Це вже було б — до однієї кривди ще кривда. Та ще до того друга думка мучить мене, що буде, як у мене не стане грошей? Бо, як не дай бог нещастя, то цих сім сотень, мабуть, не стане на всі розходи, — тоді буду тобі телеграфувати. Не пошлю листа цього сьогодні — побачимо, що завтра буде. 30-го ніч була дуже тяжка, але, слава богові, крові не було. Страшенна тільки слабість, що ні рукою, ні ногою не можна рушити. Вчора

за цілі сутки випив тільки півстакана молока холодного по $\frac{1}{2}$ ложечки через кожні 5 хвилин. Вночі температура була 38,6, а ранком 37. Це теж багато задля такого ослабленого організму. Вночі від 9-ти до 3-х спав спокійно, і я могла заснути теж і навіть рішила роздягнутися, бо ці дві ночі провела зовсім без сна. Кажуть, що треба не менш як 8 день, щоб ці суди, що там порвалися, могли затамуватись. А порвалися вони по причині загальної слабості тканин від цієї підлої хвороби. Ох, боже, коли б хоч додому живого привезти! Він уже тепер зовсім як мертвий. Уночі сьогодні марив і бачив себе то там, то там, між великим громадянством, то в Києві, то на Волині, і все став угору дивитись. Які ж це тяжкі часи наступили... дай сили, боже, перенести. Цілую тебе й обнімаю, мій голубчику. Сьогодні вранці я одібрала твого листа. Читала його Іванові і вдвох плакали. Іван тебе цілує. Софія“.

31 серпня, після вистави, трупа о 1 годині ночі окремим пароплавом виїхала і 1 вересня почала вистави в Чернігові 2 вересня поставили „Хазяїна“. Після вистави я одібрав від братової рокову телеграму. „Ivan vient de mourir. Emporte corps à Nadejda. Mercredi serons à Alexandrovo viens rencontrer, apporte 300 roubles manque argent pour finir voyage reponds telegramme Sophie“.

Я відповів, що у вівторок кур'єром їду на Олександрово. У Києві я зайшов до правління залізниці, і просив начальника дати наказ, щоб нігде не затримували труни з покійним. Начальник залізниці прийняв мене. Дякуючи його розпорядженню, труну чіпляли навіть до скорого поїзда, і в п'ятницю ввечері покійний був уже на станції „Шестаківці“. На Фастові труну зустріли Лисенко, Чикаленко і ще дехто з громадян. На „Шестаківці“ все було готове. Нас зустріли Садовський, син покійного Юрій і кілька сусід. Труну поклали на воза. Дві пари волів сірих, рогатих, запряжених впрястю, тихим кроком повезли покійного до Кардашівської церкви. Уже смеркло. Всі мовчали і йшли за труною. Степову тишу від часу до часу порушував смутний рев волів... За околицею сумну процесію зустріло духовенство і селяни з хрестами. Тіло занесли до церкви, а на другий день, одслуживши

заупокійну літургію, селяни занесли труну до хати небіжчика. Тут відслужили панахиду й понесли небіжчика на Карлюжинське кладовище, де поховали рядом з батьком... Кінчаю словами Садовського, що були написані на вінку:— „Нехай твій дух великий вітає над обездоленою Україною“.

Увечері ми з Євгеном Чикаленком кур'єром виїхали до Києва, де він зостався, а я поїхав до Чернігова.

XXXII

В Чернігові я почував себе самотнім і в мене почала назрівати думка стати анахоретом. Щоб розважатись, я вивчився їздити на велосипеді і щодня робив верстов по двадцять. Діла в Чернігові були хороші. Після Чернігова ми зняли Полтаву, де грали півтора місяця; на грудень переїхали до Кременчука, а празники до великого посту грали в Харкові. В Полтаві нас приймали добре. Порадившись з громадянством, вирішили дати виставу пам'яті небіжчика Карпенка - Карого,— прибуток покласти за основу капіталу, який призначити на премії імені Карпенка - Карого за кращу п'єсу, що її ухвалить обране журі. Прибуток від вистави був біля 300 карб. Після вистави були промови. А Панас Мирний читав свою поезію „На вічну пам'ять Івану Карповичу Тобілевичу (Карпенку - Карому)“:

Чи то давно було, як ти
З талановитими братами
Вітав у нас?..

Далі П. Мирний згадував театр Карпенка - Карого й цілу галерею його персонажів:

Кого не бачили ми там?
І „Наймички“ лихую долю,
І „Безталанну“ з її горем,
Страждання, муки, регіт, гам
Та витівки життя людського,—
На лихо наше, більше злого,
Ніж доброго,— і ті надії,
Що ними люди серце гріють...

Все те пройшло тут, перед нами
Живе, яскраве та блискуче,
Як промінь соняшний за тучі,
Чи світ зорі поза горами.

На вечірці після вистави від громадянства поступило 130 карб.; Сергій Іванович Васильківський подав ініціативу й перший дав 50 карб. Виголошували багато промов, вихваляли покійного ... А мені спали на думку слова Ахілеса в Аїді (Гомера).

Ех, не втішай мене смертю,
 принаймні, хоч ти, Одіссей.
Краще хотів би я наймитом бути
 другому,
Хоч би він був чоловік собі бідний,
 зовсім неможливий,
Аніж отут - о в Аїді всіма
 заправляти мерцями!

Як хотів небіжчик жити!.. — „Хоч би поганеньким старичком, та пожити ще трохи“, — говорив він, і все шукав хоч крихти здоров'я...

Всі гроші від вистави і громадян передали Дмитрієву. По смерті Дмитрієва його дружина внесла гроші в Полтавський банк, де вони й були анульовані.

У Харкові товариство грало в театрі Львова. Цього сезону в Харкові зібралось аж три трупи: Сабініна, що грала в цирку Нікітіна, Суходольського, який оташувався у Грікке, і наша. Всі трупи вийшли без збитків.

Губернатор ніяк не хотів дозволити нашим музикантам євреям жити в Харкові. Я разів зо три ходив до нього — не приймає; сидиш від одинадцяти до трьох, виходить чинуша й заявляє: „прийому не буде“. Послав я губернаторові міську телеграму. Поліція повідомила мене, що губернатор дав дозвіл тільки до 1 січня. Це виходило — на сім вистав. Куди ж дітись потім? Зайшов я на празники до одного приятеля й розказав йому про свою пригоду. „А може я тобі допоможу — почекай мене“. Через півгодини приятель вернувся й каже: „Тривожити музикантів не будуть, — дозволено жити до посту“. Я подікавився подробицями. Виявилось, що моему приятелеві губернаторська chère винна 15 тисяч карбованців, строк платити процен-

ти — 28 грудня, а платити нічим — просить одстрочити, ну, й погодились на тім, що коли оркестрові Саксаганського дозволять жити в Харкові до посту, то й платню процентів одстрочать. Баринька ударила до губернатора в „дріт“, і генерал Пешков „почтительно“ згодився „музикантів не тривожити“.

На піст зняли Херсон на першу половину, а на другу — Єлисавет. З 1 травня, ще в кінці минулого літнього сезону, я підписав контракт по 1 вересня на Київський літній театр Купецького саду. Театр цей за літо давав купцям прибутку більше як 15 тисяч, крім вхідних у сад.

Діла в Херсоні були хороші, а настрої мій був тяжкий: тоскно і самотно, тягнуло від людей кудись на пустельний острів... „А мир нависний нехай скаженіє“... В Єлисаветі настрої цей ще підбільшила смерть брата Петра. Я пролежав тиждень. До лікарів я не звертався: — хворість, певне, була нервова: голова свіжа, а тіло все — наче кригою вкрито.

Діла спершу були хороші, але в кінці посту почалась епідемія сипняка, і збори підупали. Але трупа виїхала до Києва з заробітком. У Києві я поставив п'єсу Володського „Панна штукарка“. П'єса слабенька, а публіці подобалась, не вважаючи на те, що газета „Рада“ страшенно лаяла п'єсу. Зимой, коли п'єса ця йшла в Троїцькому театрі, „Рада“ її хвалила.

На прохання товариства довелося залишитися на зимовий сезон. Я зняв Мінськ з 1 жовтня і Могилів - на - Дніпрі — з празників. Перед кінцем літнього сезону до мене приїхав приятель; він прочув про мою нервову хворобу, і повіз мене розважитись по всьому берегу Крима й Кавказа, — до Батума. Чудова подорож! В Ялті я ходив подивитись на той пансіон, де жив брат Іван. Їздили по околицях. Що за краса Суук - Су, а дикий Учкос та Учан - Су!.. В Батумі провели кілька день, їздили на чайну плантацію „Чакву“. Завідувач плантації — китаєць, з такою косою, що жіноцтво позаздрило б, — частував нас чаєм... Гербатка, як кажуть поляки, без запаху й міцного настою. Китаєць завіряв, що коли запакований вистоїться, то чудово пахне. Нам подобалась річечка „Чаква“, з такою чистою та прозорою водицею, що на глибині сажений видно маленьку рибку. Наблизився термін їхати на сезон і ми через Севастополь подались: приятель на Полтавщину, а я до

Мінська. Тут наша трупа, не зважаючи на серйозний репертуар, мала середній успіх. Термін тут скінчився 1 грудня.

Могилів був знятий з празників, і довелося на 15 вистав зняти Смоленськ. Тут ми не мали ніяких діл. По всіх клубах інтелігенція грала в карти й театрами не цікавилась. Властиво кажучи, погано те, що справжнього театру нема, доводилось поневірятися по клубах. Казали, що влітку в саду завжди грала російська або українська трупа і мала успіх. Зимою город скучний, народ, як ховрашки в норах, сидить по хатах. Українців—хоч би один!.. Такий же городі Могилів губернський. На кілька вистав їздили до Рогачова. Збори тут були, та, на жаль, приміщення таке маленьке, що тільки сплачували видатки, навіть при повних зборах. Приймали краще, ніж у Могилеві, де діла були поганенькі. Тут був цікавий поліцмейстер, який „спасав Росію від крамоли“, виправляючи правопис цензурованих п'єс. Він, наприклад, не дозволяв писати на афіші „Хазяїн“ і уперто стояв на тім, щоб писалося „Хозяин“.

Сезон минав скучно... і серце поривалось на південь, де „Дніпро широкий мие круті береги“. Мене, змученого, тягнуло до ланів широкополіх... Часто я не спав цілими ночами, лежиш з відкритими очима, а в голові—як у вулику бджіл, думок!.. У трупі нікого близького, а до стіни „не заговориш ні про горе, ні про „младенческие сны“...“

З ким проводити ідею? Всі зібрались тільки для заробітку... Це з одного боку, з другого—я дійшов до переконання, що в мене абсолютно бракує того честолюбства, що пориває людину першим бути хоч у селі, ніж другим у місті. Мене вабила самотність, бажалось хоч на час стати Робінзоном... З такою думкою залишалося чекати кінця сезону, і я чекав... Товариство на першу половину посту виїхало до Сум. Тут починається наша благодатна Україна, хоч і слобідська.

Діла були хороші, і товариство покрило могилівські збитки, ще й заробило. Другу половину посту грали в Миколаєві. Діла теж були хороші. Товариші Празького полку часто вітали мене в своєму клубі. Навіть градоправитель, адмірал Зацаренний, кілька разів закликав мене на обід. Він доводив мені, що „Слово о полку Ігореві“ московського походження, але не дуже „вразумительно“.

Наближався кінець сезону й кінець моєї діяльності. Прощаючись з артистами і публікою, я поставив бенефісом збірний спектакль: другу дію „Чорноморців“, третю дію „Суєти“ і „Ковбасу та чарку“. Збор був повний. Піднесено мені альбом від товариства і чудову теку від публіки: на срібній дошці срібний барельєф Мельпомени, що вчила мене, як подобатись і зворушати серця людей; у правій руці в богині пальмова гілка, а в лівій — вінок, внизу напис: „Талановитому артистові від почитателів г. Миколаєва“. Казали, що головним ініціатором був Зацаренний.

* * *

Панорама життя мого за 36 літ театральної діяльності розгорнулася перед читачем... З 1909 року починається нова історія, історія переродження нашого театру.

Війна і революція дали новий зміст для оповідання. Все це, коли здоров'я дозволить, вилетіть в додатковій історії мого життя.

На цьому я кінчаю і прощаюся з читачем. Прошу вибачити, коли чого „не дописав“.

1930 року, 3 лютого
м. Київ.

ПРИМІТКИ

¹ Історія домагань Карпа Тобілевича оформити свої дворянські привілеї, як характерна для середовища і доби, послужила Ів. Тобілевичеві (Карпенкові - Карому) сюжетом для комедії „Мартин Боруля“.

² 1875 року літом М. А. Кропивницький працював у Галичині в театрі товариства „Руська Бесіда“.

³ П. І. Ніщинський (1832 — 1896) — поет і композитор — автор відомих „Вечорниць“.

⁴ М. Ю. Ашенбреннер — видатний народник-семидесятник, організатор гуртків військової організації партії Народної Волі. 1883 р. Ашенбреннера, в наслідок провокації Дегаєва, було заарештовано і 1884 р. по „процесу 14-ти“ засуджено до смертної кари, яку замінено ув'язненням у Шліссельбургській кріпості. В Шліссельбурзі Ашенбреннер просидів 20 років і 1904 р. вийшов „на поселення“, яке відбував під доглядом поліції у Смоленську. 1917 року, після Жовтня, відразу став на платформу пролетарської диктатури. За радянської влади відзначений званням почесного червоноармійця. 1924 р. Ашенбреннер випустив свої спогади — „Военная организация Народной Воли“. Помер 1926 року.

⁵ Мова йде про загострення урядової реакції після вбивства Виконавчим Комітетом Народної Волі царя Олександра II, що сталося 1 березня 1881 року.

⁶ За спогадами М. А. Кропивницького, він познайомився з Карпенком-Карим 1862 р., при чому Кропивницький описує Ів. Тобілевича цієї доби як „хлопчика“. Кропивницький народився 1841 р., а Карпенко-Карий — 1845 р., отже в момент знайомства М. А. Кропивницькому було 21 рік, а Карпенкові-Карому 17 років.

⁷ Д р е н т е л ь н — київський генерал - губернатор, що вславився лютою реакційністю і контрреволюційною діяльністю.

⁸ Ліберальний настрій генералітету війська донського, звичайно, не можна розуміти, як okreśлення політичного спрямування цього середовища і даних осіб зокрема: мова йде про їхнє поблажливе ставлення до української трупн в даний період.

⁹ Кубансько - чорноморське козаچه військо колишньої царської імперії в основі складалося з колишніх запорожців, що їх уряд Катерини II 1792 року поселив по лінії річки Кубані для війни з кавказькими горцями, і протягом періоду по 1820 рік поповнював їх склад виходцями з України та козаками - реемігрантами з Буджака. Козакам цим було приділено великі земельні ділянки: рядовим — по 30 десятин, обер - офіцерам — по 200 десятин штаб - офіцерам по 500 і генералам — по 1500 десятин. Серед офіцерського і навіть генеральського складу війська поширений був інтерес до української мови й літератури. К у х а р е н к и — родина багатого кубанського поміщика - козака, генерал - лейтенанта Кухаренка, приятеля Шевченка, автора драматичних сцен „Чорноморський побит“. Інші названі родини — теж родини багатих козаків, поміщиків Кубані.

¹⁰ „Село Степанчиково и его обитатели“ — твір Ф. М. Достоевського. „Фома Фомич Опіскін“ — герой цього твору, особа з хворобливо загостреним, в наслідок придавленості, самолюбством.

¹¹ А. С. Суворін — реакційний публіцист, видавець і редактор чорносотенної газети „Новое Время“, що її Щедрін запламував назвою „Чего Изволите“. В 80 - х роках, проводячи в життя тенденцію урядових кіл обернути український театр на нешкідну і благонадійну екзотичну розвагу та відбиваючи по - лакейському увагу, яку звернув на гастролі трупн Кропивницького цар Олександр III, Суворін, що вважався за видатного театрознавця і мав власний театр, написав ряд прихильних нарисів про український театр і його акторів. Нариси ті вийшли пізніше збіркою під шовіністично - незважливою назвою „Хохлы и хохлушки“. І увага царя, і відгуки Суворіна у впливовій серед урядових та дворянських кіл реакційній пресі викликали серед української буржуазії надії на послаблення утисків щодо української мови та театру, які, звичайно, не мали ніяких підстав і не справдилися.

Знаки урядової прихильності чи, принаймні, терпимості до трупн Кропивницького, які виявилися в статтях Суворіна, знайшли відбиток в моді на українське, що захопила тоді на деякий короткий час аристократичні і чиновницькі кола Петербурга, і заразом викликали настороженість в демократичних опозиційних до царського уряду шарах суспільства, яка і відбилася в згаданій автором карикатурі на Кропивницького та Суворіна.

¹² З е л е н и й — відомий лютим чорносотенством і диким самодурством градоначальник Одеси.

¹³ 1902 року Синод, верховний орган православної церкви, на чолі якого стояв один з керівників політики царського уряду, реакціонер - мракобіс К. П. Победоносцев, видав указ, яким письменника Л. М. Толстого було оголошено „еретиком“ і „одлучено від церкви“. Наміром уряду, що вдався до такого середньовічного заходу, було дискредитувати письменника і його творчість, викликати проти нього обурення і бойкот релігійних мас. Розрахунок на релігійність мас, проте, як виявилось, був помилковий. Хто зовсім нічого не знав про Толстого, для тих уся шумиха відлучення нічого не говорила, а робітництво та буржуазно - демократичні кола інтелігенції і навіть буржуазно - ліберальні кола зустріли цей захід глузливо, або принаймні — байдуже.

¹⁴ Студентський рух, про який згадує автор, — це забастовки в університетах на ознаку протесту проти реакційної політики царського самодержавства. В 1901 — 1902 рр. цей рух набрав особливо великих розмірів. Щоб придушити його, царський міністр „народного просвещения“ генерал Ванновський віддав сотні студентів у солдати, сподіваючись залякати і „виправити“ протестантів терором військової муштри. Захід цей, звичайно, привів лише до того, що в військових частинах царської армії, куди надсилали заарештованих студентів, жвавіше починала пробуджуватися критична революційна думка.

1р 20

Перевірено 1948 г

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків.
Донець-Захаржевська, 6. Уповноважений
Головліту 3019. Зам. 992. Тираж 5.000.
14 1/4 друк. арк.

Видання № 385. Папер. ф. 72 × 110—
53 кг 7/8 пап. арк. 1 пап. арк. 71.500 літ.
Здано в роботу 3-VIII-35 р. Підписано до
друку 26-XI 35 р.

2005

n-08

Б 181342